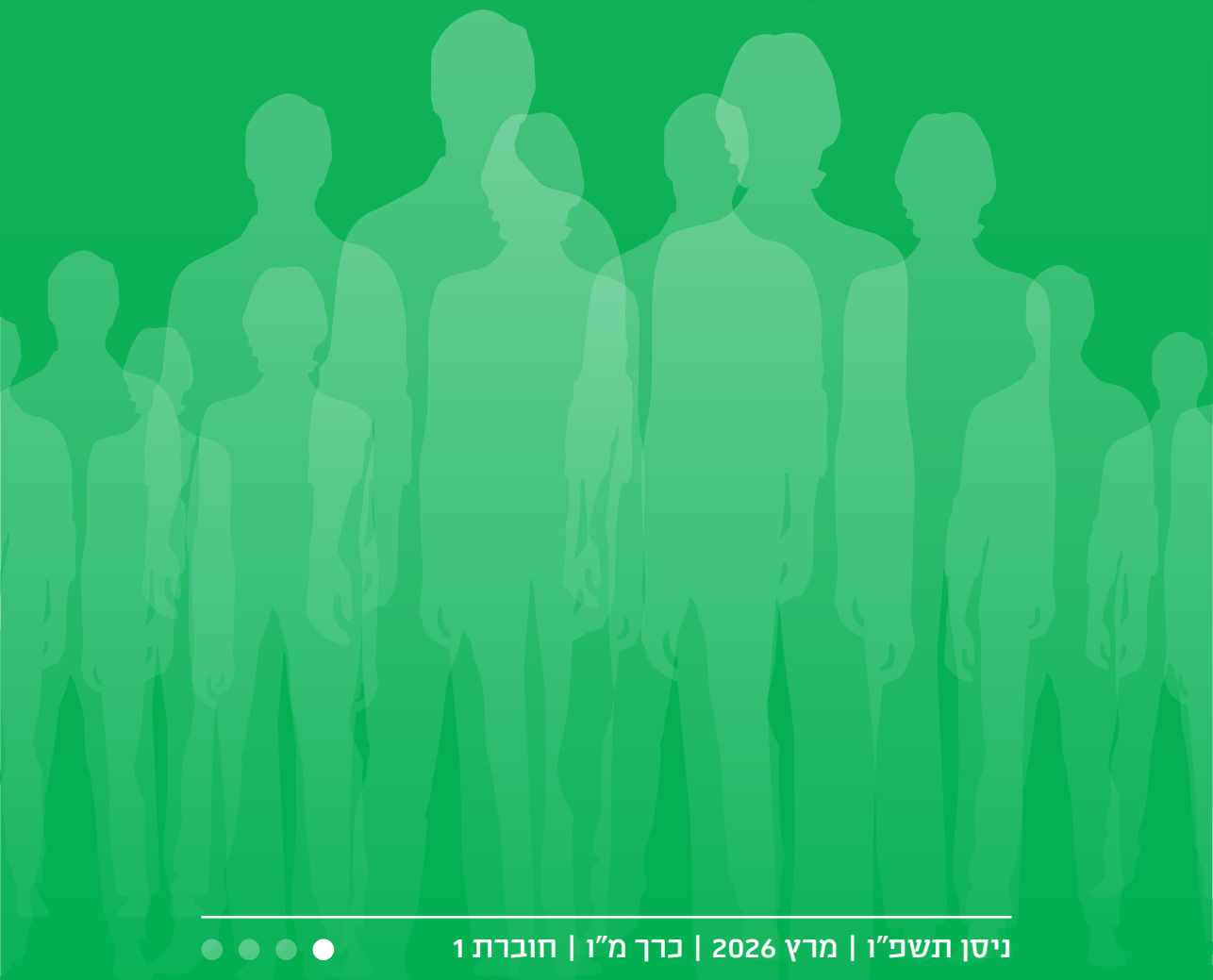

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

דבעון לעבודה סוציאלית

דבעון לעבודה סוציאלית

חברי המערכת:

יוסף (אסי) אהרנוב

משרד הרווחה והביטחון החברתי

ליאת איילון

אוניברסיטת בר-אילן

אשר בן אריה

האוניברסיטה העברית

רות ברקוביץ

אוניברסיטת חיפה

יעל גירון

המכללה האקדמית צפת

אורלי דביר

איגוד העובדים הסוציאליים

הילה חיים-צוויג

משרד הרווחה והביטחון החברתי

ליאת חממה

אוניברסיטת תל אביב

יאירה חממה-רז

אוניברסיטת אריאל

ענבל חרמוני

איגוד העובדים הסוציאליים

איילה כהן

המכללה האקדמית תל-חי

אורית נוטמן-שורץ

המכללה האקדמית ספר

שלהבת עטר-שוורץ

האוניברסיטה העברית

עינת פלד

אוניברסיטת תל אביב

עמית צריקר

האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אייל קלונובר

המכללה האקדמית אשקלון

מיכל קרומר-נבו

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

רונית ראובן אבן זהב

המרכז האקדמי רופין

דיויד רועה

אוניברסיטת חיפה

כתב העת *חברה ורווחה*, המתפרסם אחת לרבעון, נועד להרחיב ולהעמיק את הידע התאורטי, המחקרי והיישומי של עובדים סוציאליים בישראל ושל אנשי מקצועות רווחה אחרים, כגון פסיכולוגים, סוציולוגים, קרימינולוגים ועובדי בריאות הציבור. כתב העת מפרסם מאמרים אמפיריים ועיוניים על-פי אמות מידה אקדמיות, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של רווחה ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה, ושיש להם השלכות על התפיסה ועל ההבנה של סוגיות חברה ורווחה שונות, על דרכי התערבות ועל מדיניות.

מערכת כתב העת חברה ורווחה תשקול את פרסומם של מאמרים שטרם פורסמו בלבד, המתאימים לתחומי העניין של כתב העת, כפי שתקבע מזמן לזמן מערכת כתב העת.

הכללים הנהוגים בכתב העת חברה ורווחה מבטיחים שהליכי ההערכה של המאמרים שנשלחים אליו יהיו אובייקטיביים, איכותיים ויעילים, ועולים בקנה אחד עם המדיניות של כתב העת. סוגי המאמרים כוללים: מחקרים אמפיריים בשיטה כמותנית או איכותנית (בהיקף של עד 8,000 מילים); תיאור התערבות ייחודית - "חוכמת המעשה" (בהיקף של עד 6,000 מילים); מאמרי סקירה וביקורת על גישה תאורטית, על התערבות או על מדיניות (בהיקף של עד 6,000 מילים); מאמרי פרספקטיבה - גישה חדשנית לטיפול בתופעה או בסוגיה חברתית מהותית (בהיקף של עד 3,000 מילים); מאמרי דעה - נקודת הראות של המחבר/ים על מצב נוכחי ו/או סוגיה עכשווית בנושאי חברה ורווחה שונים (בהיקף של עד 1,200 מילים). כל המאמרים עוברים תהליך שיפוט מדעי לקבלת חוות הדעת על-פי קריטריונים אחידים.

כתבי היד יישלחו לכתב העת *חברה ורווחה* בגרסה עדכנית של תוכנת וורד, ברווח כפול, בגופנים (פונט) Times New Roman או David, גודל 12, בהתאם להנחיות הכנת מאמר המפורטות בעמוד חברה ורווחה באתר משרד הרווחה בכתובת להלן.

עמוד *חברה ורווחה* באתר משרד הרווחה:

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

יש לשלוח את כתב היד בארבעה קבצים נפרדים לכתובת הדואר האלקטרוני של המערכת (socwelf@gmail.com). כתבי יד אשר לא יוכנו לפי כל ההנחיות יוחזרו למחברים.

מען המערכת:

דוא"ל המערכת: socwelf@gmail.com

הפצה ואינטרנט:

לאה כהן - אחראית על הפצה

אגף בכיר למחקר תכנון והכשרה, משרד הרווחה והביטחון החברתי
רחוב יפו 234, בניין חפציבה, ירושלים
טלפון: 074-7177262, פקס: 02-5085792

עיצוב: סטודיו אלי דייץ'

הנגשה: סטודיו ACC - www.acc.org.il

חברה ורוחה

רבעון לעבודה סוציאלית

www.molsa.gov.il

עורכת ראשית:
פרופ' ורדה סוסקולני

עורכת מתמחה:
נעמה נבנצאל אליצור

עורכת מדור סוקרים ספרים:
ד"ר אורית ברשטלינג

עורכת לשון:
אורלי ניטיס יעקובי

עורכת לשון באנגלית:
ד"ר דונה דלנקוף

רכזת המערכת:
הדר עיני

ניסן תשפ"ו
מרץ 2026

כרך מ"ו
1

כתב העת יוצא לאור על ידי
משרד הרווחה והבטחון החברתי
והאגודה לקידום העבודה
הסוציאלית, בשיתוף מועצת בתי
הספר לעבודה סוציאלית בישראל

ISSN 0334-4029

תוכן עניינים

5 דבר העורכת הראשית

8 מאמר פרספקטיבה: **לחשוב רוחה מחדש: מדיניות חברתית חדשנית בעידן של אי-ודאות**
מימי אייזנשטדט

17 מאמר פרספקטיבה: **מקצוע בחזית: הכשרת עובדים סוציאליים במציאות משתנה של משברים וטכנולוגיה**
יעל לצר וליאת שקלרסקי

26 **רגעים לימניליים כפוטנציאל לחדשנות חברתית בעבודה סוציאלית**
חני בוימן

38 **היענות מערכת הבריאות בישראל: ניתוח איכותני של המסגרת הרגולטורית ותפקידה בעיצוב זכויות מטופלים**
קרן סמיונוב-טל

63 **התבגרות, התפכחות והתמודדות עם מעברים בין השירות הצבאי לאזרחות, כפי שהם נתפסים מנקודת מבטם של לוחמים משוחררים**
אור כהן, שי שורר, נחמה הכהן ויהונתן גז

85 **השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער בהשוואה לצעירים דומים להם בקהילה: נתוני מיון, קשיים כלכליים וקשיים התנהגותיים**
ענת זעירא, נטע אחדות ורמי בבנישתי

סוקרים ספרים

111 **שקופים על מגש הכסף: מהלם קרב לפוסט טראומה**
זהבה סולומון | סוקרת: אורית נוטמן-שורץ

115 **עוגן לחיים: הסמכות החדשה במניעת אובדנות אצל צעירים**
חיים עומר וענת ברונשטיין קלומק | סוקר: יוסי לוי בלז

118 **חדש על המדף** | סוקרת: אורית ברשטלינג

חילונית: הגות, מחקר, ביקורת | יוכי פישר ועידו הררי (עורכים)

מגילות לגזענות: כרוניקה של שליטה | חיים חזן, דפנה לוי (תרגום)

מבין השברים: טראומה, התמודדות ותקווה | בעז שלגי ושרון זיו-ביימן (עורכים)

תפיסת הסמכות ההורית בחברה הערבית בישראל | יאסר בשר

הן עדיין יושבות ותופרות: מעולמן של נשות חסידות תולדות אהרון | סימה זלצברג בלאק

124 **תוכן העניינים ותקצירים באנגלית**

המשתתפים בחוברת

ד"ר קרן סמיונוב-טל

הפקולטה לעבודה סוציאלית, המכללה
האקדמית אשקלון; החוג ללימודי עבודה,
אוניברסיטת תל-אביב.

ד"ר שי שורר

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת
חיפה; עמותת "בשביל המחר".

ד"ר ליאת שקלרסקי

בית הספר לעבודה סוציאלית, האגטר קולג',
ניו יורק, ארצות הברית.

ד"ר נטע אחדות

המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב.

פרופ' מימי אייזנשטדט

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה
חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה
העברית בירושלים.

פרופ' רמי בנבנישתי

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה
חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה
העברית בירושלים.

פרופ' יהונתן גז

המחלקה לפסיכולוגיה, המכללה האקדמית
אחווה.

ד"ר נחמה הכהן

המחלקה לפסיכולוגיה, המכללה האקדמית
אחווה; מכון הדסה-ברנדייס, אוניברסיטת
ברנדייס, מסצ'וסטס, ארצות הברית.

פרופ' ענת זעירא

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה
חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה
העברית בירושלים.

מר אור כהן

פסיכולוג, תלמיד לתואר שני בעת ביצוע
המחקר, המחלקה לפסיכולוגיה, המכללה
האקדמית אחווה.

פרופ' יוסי לוי בלז

המרכז לחקר האובדנות והכאב הנפשי
ע"ש ליאור צפתי, בית הספר לטיפול, ייעוץ
והתפתחות האדם, אוניברסיטת חיפה.

פרופ' יעל לצר

הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות,
אוניברסיטת חיפה; המרכז להפרעות אכילה,
החטיבה הפסיכיאטרית, רמב"ם – הקריה
הרפואית לבריאות האדם.

פרופ' (אמריטה) אורית נוטמן-שורץ

המכללה האקדמית ספיר; עמותת עוגנים
לחוסן.

פרופ' חני נוימן

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת
חיפה.

■ דבר העורכת הראשית

תוכן "דבר העורכת" שלהלן נכתב בסוף פברואר 2026, לפני תחילת המלחמה השנייה עם איראן. תהליך הכנת החוברת לדפוס נעשה כולו מאז, ומגיעות תודות רבות על עמידה בלוח הזמנים למרות המצב לכל אנשי המערכת: אורלי ניטיס יעקובי, הדר עיני, דונה דלנקוף ואורית ברשטלינג, למעצב הגרפי אלי דייץ' ולחברת ACC על ההנגשה.

בחוברות מאז סוף שנת 2023, עשינו במערכת כתב העת מאמץ ניכר לפרסם ממצאי מחקרים עדכניים על השלכותיהן של טראומת השבעה באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל, לצד סקירות ומאמרי דעה על חדשנות בפרקטיקה ובמדיניות החברתית הנובעים מהשלכות אלו ומהידע התאורטי והמחקרי המצטבר. מאמץ זה נובע מאחד מהעקרונות העיקריים המנחים את *חברה ורווחה*, הרואה בפרסומים בעברית תרומה מרכזית לחברה בישראל.

תמיכה לעיקרון זה מצאתי לשמחתי בדוח עדכני של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (2025). המסמך מפרט את מצב המדע והמחקר בישראל בכל התחומים, ומפנה דגש מיוחד למצב האקדמיה בישראל מאז אוקטובר 2023. בין פרקיו אני מבקשת להתמקד בפרק שהוקדש לנושא "תרומתו של המחקר במדעי החברה לחברה ולקהילה" (עמ' 146-151). אנשי האקדמיה למדעים מדגישים את חשיבותם של תוצרי המחקר במדעי החברה להערכת תוכניות חברתיות קיימות ולעיצוב מדיניות חברתית. הם מביאים כדוגמה לתרומה זו את יישום המומחיות המקצועית בנושא הטיפול בטרואמה, שנצברה במחלקות לפסיכולוגיה ובבתי הספר לעבודה סוציאלית, אשר הובילה להקמת מרכזי טיפול וחוסן לאחר השבעה באוקטובר.

במקביל, כותבי הפרק מצביעים על בעיה ידועה בקרב אנשי סגל אקדמי: מחקרים על החברה בישראל משמשים לכל היותר קריטריון משני לקידום אקדמי, בשל מודל התקצוב לאוניברסיטאות שנקבע בוועדה לתכנון ותקצוב (ות"ת) במועצה להשכלה גבוהה, אשר מעודד פרסום בכתבי עת בינלאומיים רבי-השפעה. משום כך, חוקרים מעדיפים לחקור נושאים בעלי עניין בינלאומי ולפרסמם בשפות זרות, וממעטים במחקר ייחודי על החברה בישראל, שהיה יכול להרחיב את הידע ולתרום לקובעי מדיניות. *חברה ורווחה* אמנם נכלל כיום ברשימת ות"ת של כתבי עת המוכרים לתקצוב לאקדמיה, אך דירוגו בה נמוך.

כותבי הדוח מציעים מספר דרכים להגדלת תרומתו של המחקר במדעי החברה לחברה ולקהילה בישראל. בין היתר הם ממליצים להוסיף קרנות רלוונטיות למדעי החברה ששייכות למשרדי הממשלה למעגל קרנות העברת הידע המועדפות, אשר מקבלות תגמול גבוה יותר מות"ת. המלצה נוספת, שבה אני תומכת במיוחד, היא הגדלת תגמול הבונוס לפרסומים העוסקים בחברה הישראלית, כך שיהיה גבוה מזה שמגיע כיום לכותבים לפי דירוג כתב העת. הדוח על כל חלקיו ראוי לעיון מעמיק של חברי סגל אקדמי ושל קובעי מדיניות בישראל.

עורכת מתמחה

בחוברת זו מסתיים חלק אחד של הפרויקט המשותף בין עמותת אספנט-ישראל לבין חברה ורווחה לשילוב סטודנטים לתואר שלישי במערכת כתב העת. בארבעת החודשים האחרונים הייתה גב' נעמה נבנצאל אליצור שותפה מלאה לכל תהליכי העבודה במערכת – החל מהחלטות על קליטת מאמרים שהגיעו למערכת, דרך הצעות לסקירת ספרים ופנייה לסוקרים, ליווי תהליך השיפוט, ועד החלטות על קבלה או דחייה של מאמר לפרסום. נעמה תרמה מהידע המקצועי והמדעי שלה במהלך שלבי העבודה, ואני מודה לה מקרב לב. אני מקדמת עתה בברכה את גב' עדי אנגרס, שתיכנס בחודש מרץ לתפקיד המתמחה.

מה בחוברת?

בהמשך לפתיח לעיל על תרומתם של מדעי החברה לחברה בישראל, שלושת המאמרים הראשונים בחוברת משרטטים היבטים שונים של תרומה כזו למדיניות ולחדשנות במקצוע העבודה הסוציאלית. במאמר הראשון, מאמר פרספקטיבה, **מימי אייזנשטדט** רואה בעת הזו צומת שיש בו חובה לפתח חשיבה חדשה על רווחה, ומציעה תחומים שבהם יש להתמקד – בהם בחינת היחסים בין המדינה לחברה האזרחית, הגדרה מחדש של "נזקקות" ואוכלוסיות נזקקות, עיצוב מחדש של מרכיבי מערכות השיקום, חיזוק קהילות וגמישות גאוגרפית, חידושים טכנולוגיים והקשבה לשיח חדש של מצוקות.

במאמר פרספקטיבה שני, **יעל לצר וליאת שקלרסקי** דנות בהשפעה המצטברת של מגפת הקורונה, אירועי השבעה באוקטובר וחדירת הבינה המלאכותית לאקדמיה על הוראת העבודה הסוציאלית בישראל. בהמשך לכך הן מצביעות על הצורך בפיתוח מודלים חדשניים להוראה שהכרחיים בעולם המשתנה, אשר משלבים טכנולוגיה, אינטראקציה אנושית, חיבורים בין דיסציפלינות ורגישות אתית-חברתית.

במאמר השלישי, **חני נוימן** דנה בחדשנות בעבודה סוציאלית. המאמר מספק תשתית ידע תאורטית ויישומית הנחוצה לשם פיתוח ויישומה של חדשנות חברתית בעבודה הסוציאלית, ובפרט ברגעים לימנליים המאפיינים מצבי משבר. על בסיס מחקרים עדכניים וידע מקצועי מהשדה, היא מציגה התפתחויות חדשניות בתחום בעת הנוכחית בישראל.

במאמר הרביעי, **קרן סמינוב-טל** בחנה במחקר איכותני מגוון מסמכים המסדירים את מערכת הבריאות בישראל. הממצאים מדגימים כי היענות בבריאות – שמשמעה התייחסות לחוויית המטופלים במערכת הבריאות – מהווה מרכיב חשוב במדיניות הביטחון הסוציאלי המודרנית, ומראים כיצד היא מרחיבה את זכויות החולה מזכות בסיסית לנגישות לשירותים רפואיים להבטחת איכות כגורם מרכזי ברווחת המטופל.

שני המאמרים האחרונים עוסקים בהיבטים שונים של השירות הצבאי בישראל. במאמר החמישי, **אור כהן, שי שורר, נחמה הכהן ויהונתן גז** מציגים את תפיסת המעברים בין האזרחות לשירות הצבאי בקרב לוחמים משוחררים. מהמחקר עלה כי המעבר הראשון, מהאזרחות לשירות הסדיר, מתאפיין בחוויית זהות מורכבת של ילד-מבוגר; והמעברים הבאים, בין השירות הצבאי לאזרחות ולשירות המילואים, מתאפיינים בחוויה מתמשכת של מציאות-משחק.

במאמר האחרון, **ענת זעירא, נטע אחדות ורמי בכבנישתי** השוו נתונים שונים של השירות הצבאי בין בוגרי כפרי הנוער לבין צעירים בעלי רקע דומה מהאוכלוסייה הכללית. ממצאי המחקר, שהתבסס על שילוב קובצי נתונים מינהליים, הראו כי שיעורי הגיוס בקרב בוגרי כפרי הנוער היו גבוהים יותר מאשר בקרב בני קבוצות ההשוואה, אך בקרב בוגרי כפרי הנוער נמצאו שיעורים גבוהים יותר של קשיים כלכליים והתנהגותיים במהלך שירותם.

במדור "סוקרים ספרים" מוצגות שתי סקירות על ספרים חדשים העוסקים בנושאים שעומדים בלב השיח על בריאות הנפש בעת הזו. **אורית נוטמן-שורץ** סוקרת את הספר *שקופים על מגש הכסף: מהלם קרב לפוסט טראומה* מאת זהבה סולומון, המתבסס על גוף המחקר רחב-ההיקף וארוך-השנים של המחברת בנושא. **יוסי לוי בלז** סוקר את ספרם של חיים עומר וענת ברונשטיין קלומק, *עוגן לחיים: הסמכות החדשה במניעת אובדנות אצל צעירים*. במדור "חדש על המדף", עורכת המדור **אורית ברשטלינג** מביאה סקירות קצרות על ספרים מעניינים אחרים בתחומי מדעי החברה שיצאו לאור לאחרונה.

פרופ' ורדה סוסקולני

העורכת הראשית

מקורות

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (2025). *דוח מצב המדע בישראל תשפ"ו/2025*.
<https://doi.org/10.52873/SciReport.2025>

מאמר פרספקטיבה: לחשוב רווחה מחדש: מדיניות חברתית חדשנית בעידן של אי-ודאות

מימי אייזנשטדט*

בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד,
האוניברסיטה העברית בירושלים

תקציר

רקע: אנחנו נמצאים בצומת משברי הקורא לחשיבה מחדש על רווחה באמצעות שינוי המסגרות התאורטיות, הנרטיבים, הפרדיגמות והמדיניות הקיימים.

מטרת המאמר: לבחון היבטים של חשיבה חדשה בזירות שונות של מדיניות חברתית, ולזהות מוקדי פעילות עיקריים שבהם ניתן ליצור שינוי מערכתי משמעותי ובר-קיימא במדיניות הרווחה.

שיטה ודיון: לאחר דיון במושג החדשנות בהקשר למדיניות חברתית, וכן דיון ברקע ההיסטורי של צמתים משבריים שבהם התפתחה חשיבה מחודשת, המאמר מציג תחומים שבהם יש להתמקד במסגרת פיתוח חשיבה חדשה של רווחה: בחינת היחסים בין המדינה לחברה האזרחית, הגדרה מחדש של "נזקקות" ואוכלוסיות נזקקות, עיצוב מחדש של מרכיבי מערכות השיקום, חיזוק קהילות ויצירת גמישות גאוגרפית, פיתוח חידושים טכנולוגיים והקשבה לשיח חדש של מצוקות.

מסקנות: על מנת ליישם את עיקרי תורת הרווחה המוצעת, מוצע להקים רשות רווחה ארצית שתפקד על הטיפול במכלול תחומי הרווחה, ובכלל זה הצרכים ברמה המקומית, ותרכז את כל המשאבים לטיפול זה.

מילות מפתח: חדשנות במדיניות חברתית, גמישות גאוגרפית, שיח חדש של מצוקות, עיצוב מערכות השיקום, תורת רווחה

* תודות לפרופ' ג'וני גל ולפרופ' מיכל בר-אלמוג מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית על הערות מועילות ומעשרות לגרסאות מוקדמות של המאמר, וכן לשופטים האנונימיים על הערות קפדניות ומעמיקות.

מבוא: חדשנות במדיניות חברתית

אנחנו נמצאים כיום בצומת דרכים משברי, אשר מצריך חשיבה שונה בכמה רבדים בו-זמנית. המצב המשברי מהווה מעבדה לשינויים, ובתוך כך מספק הזדמנות לכתיבתה של תורת רווחה חדשה. בהקשר החברתי, המונח "חדשנות" עוסק בדרכים שונות ליצירת שינוי חברתי (Pol & Ville, 2009) – למשל, התמקדות בקהל יעד חדש או כזה שהצרכים שלו לא נענים, הצגת התערבות שלא ניתנה קודם, שימוש שונה באמצעים קיימים, שינוי אופן הפעולה הארגוני או יחסי הארגון עם סביבתו, ועוד (Cnaan & Vinokur-Kaplan, 2015). חדשנות יכולה ללבוש צורות שונות: *חדשנות תהליכית*, *משפרת* ממוקדת בשכלול, בהתאמה ובהרחבה של מענים קיימים לצרכים החדשים שמתעוררים, למשל באמצעות שינוי האינטראקציות עם קהל היעד, שיפור תהליכי העבודה וייעול שלהם, בלי ליצור שינוי מהותי במענים עצמם; ואילו *חדשנות טרנספורמטיבית*, מתערבת חותרת למציאת מענה חדש, מקורי או טרנספורמטיבי לבעיה קיימת, ובתוך כך משנה מערכות ומאתגרת מדיניות, מבנים ותפיסות קיימות (Shier & Handy, 2015).

מחקרים מראים כי תקופות של משברים כלכליים, פוליטיים וחברתיים מהוות קרקע פורייה לפעילות יזמית חברתית (Moralli & Allegrini, 2020). חדשנות חברתית מתבטאת לא רק ביצירת שירותים חדשים, אלא גם בעיצוב ובהנהלה של תפיסות חברתיות חדשות, אשר קוראות תיגר על ההתנהלות החברתית הקיימת (Smith, 1983). חשיבה מאתגרת כזו מתפתחת בתקופות שמעלות על פני השטח להיות ושאלות מהותיות חדשות, אשר משמשות מעין קטליזטור לבחינה מחדש של מושגים, מסגרות קיימות ודרכי פעולה. לאורך ההיסטוריה נוצרו הזדמנויות לשינוי בעקבות התפתחות תופעות מאקרו-חברתיות שהעלו צורך דחוף בהתמודדות עם אתגרים חדשים. בתקופות אלה, הידע והפרדיגמות הקיימים לא הצליחו להגדיר ולפתור בעיות שהחברה עמדה בפניהן, וכך התפתחו פרדיגמות חלופיות ונוצרו שינויים עמוקים במערכות חברתיות, בדפוסי פעולה ובמבנים קיימים (Avelino et al., 2014). השינויים שחלים בימים אלה בכל תחומי החיים בישראל מציבים אתגר חברתי מורכב, המצריך שינוי של מסגרות תאורטיות, נרטיבים, פרדיגמות ומדיניות, אשר יתורגמו לתורת רווחה חדשה.

שישה יסודות לתורת רווחה חדשה

בחינה מחודשת של היחסים בין המדינה לחברה האזרחית

מחקרים שבחנו את תפקיד החברה האזרחית בתקופות משבר, שבהן המדינה התקשתה למלא את חובותיה, הראו כי גופי החברה האזרחית מילאו את הפער הנדרש (Simo & Bies, 2007). גם בישראל עלה כי החברה האזרחית נרתמה לסייע ולתת מענים לבעיות שעמדו בפני החברה בעקבות המלחמה שהחלה בשבעה באוקטובר (ראו אלמוג-בר ואח', 2024). במלחמת השבעה באוקטובר, ובמיוחד בתחילתה, גויסו סכומי כסף נכבדים לצורכי רווחה בארץ ובחו"ל (גל ואח', 2024, עמ' 6).

אולם לאור המלחמה המתמשכת, יחסי הגומלין בין החברה האזרחית למדינה חייבים להישקל מחדש. יש ליצור ולשפר מערכות פורמליות ברורות שיאפשרו להסתייע בגופי החברה האזרחית במתן מענים מתמשכים, הן בעת חירום והן במהלך שגרת השיקום שבה תעסוק החברה הישראלית בשנים הקרובות. מערכות כאלו יוכלו לחזק את גופי החברה האזרחית, לאפשר להם להשתלב באופן מוסדר בגיבושה וביישומה של מדיניות חברתית, ולצד זאת להיתרם מהיכולות שלהם – בהן התארגנות מהירה, גמישות, אפשרויות של ביזור מענים, קשר רצוף עם השטח, זיהוי מהיר של בעיות וקשרים עם תורמים וקרנות פילנתרופיות (אלמוג-בר, 2024).

בתוך כך, יש מקום להקמת מערכות תיאום ותכלול בין הגופים השונים במרחב העירני והאזורי, שיפעלו ברמת הרשויות המקומיות. מומלץ שגופי תשתית בחברה האזרחית יקימו מערכת מסודרת שתרכז את הפעילות של הגורמים השונים בזמן חירום, על מנת לתאם בין הפעילות הממשלתית, האזורית והמקומית לבין הפעילות של העמותות וגופי ההתנדבות. מערכים כאלה קיימים במקומות שונים בעולם, כמו ביפן (Sakamoto, 2012), ובאמצעותם מוסדרת ומתואמת פעילותם של הגופים השונים בעיתות חירום. כמו כן, חשוב לשקול את מקומה של הפילנתרופיה במימון השירותים החברתיים, הן במישור הלאומי והן במישור המקומי.

הגדרה מחדש של "נזקקות" ואוכלוסיות נזקקות

החל מהשבעה באוקטובר נוצרו בחברה הישראלית צרכים חדשים שיש להתמודד איתם עד היום. יחידים ומשפחות שהיו עדים לאלומות אכזרית בימים הראשונים למלחמה, משפחות הטופים ומשוחררים מהשבי, ניצולים בודדים ממשפחות שלמות, מפונים מאזורי הצפון והדרום, ולאחר מבצע "עם כלביא" גם מפונים מערים במרכז הארץ, הם בעלי מאפיינים שונים שמערכות הרווחה והבריאות כמעט ולא הכירו עד כה. זאת ועוד, נתונים שנאספו לאחרונה מזהים פגיעה בתעסוקה ובזכויות של נשים בעבודה בעקבות המלחמה (בן אליהו ואח', 2024; מרון, 2024). כל זאת מתחולל בתקופה של ייאוש, אכזבה ואובדן אמון במדינה ובמערכתיה (ראו גל ואח', 2024, עמ' 3). לאור זאת נוצר צורך בהגדרה חדשה של "נזקקות", הן בהרחבת המסגרות הקיימות, והן ביצירת מערכות חדשות. לדוגמה, המוסד לביטוח הלאומי הרחיב את הקטגוריה הקיימת של "נפגעי פעולות איבה", וכלל בה את כל מי שנכח באזור עוטף עזה בעת מתקפת השבעה באוקטובר – כך שתוכנית קיימת שכללה כ-5,000 אנשים, הורחבה בתקופת המלחמה עד שכללה כ-67,000 אנשים.

יחד עם פיתוח מענים לצרכים החדשים, אין לזנוח את האוכלוסיות המוחלשות שהשתמשו בשירותי הרווחה עוד קודם לכן. חלקן נושאות מטען רגשי מורכב וטראומטי שהתבטא ביתר שאת בעת המלחמה, וביטוייו גברו עוד יותר ככל שהמלחמה נמשכה. בתחום של אלימות נגד נשים למשל, הנתונים מראים שמייד אחרי המלחמה חלה ירידה מסוימת בתלונות על אלימות – אולם ניתן להסבירה בכך שנשים הרגישו היעדר לגיטימציה להתלונן בזמן חירום, ופחדו שהתלונות שלהן לא תישמענה. אבל לאחרונה התלונות גברו, וייתכן שהן אף ימשיכו לגדול עם חזרת הגברים מהמילואים. נוסף על כך, חלוקת נשק להגנה עצמית הובילה לכך שכלי נשק רבים מסתובבים במרחב הציבורי, ונשים מדווחות על פחד מפני אלימות (אייזנשטדט, 2024; בן אליהו ואח', 2024).

יתר על כן, המגוון החברתי המאפיין את מדינת ישראל מציב אתגרים ייחודיים שעומדים מתמודדות אוכלוסיות שונות ומגוונות, ויש לתת על כך את הדעת בעת תכנון שירותים חברתיים מותאמים. בן אליהו ואח' (2024) הראו למשל שבעקבות המלחמה, נשים ערביות דיווחו על ירידה במספר שעות העבודה שלהן, על אפליה ופגיעה בזכויותיהן ועל תחושות פחד וחוסר ביטחון. כדי לתת מענה לאתגרים הללו, יש לפתח צעדים בוני-אמון באמצעות שיתוף פעולה בין ארגוני חברה אזרחית ובין אנשי מקצוע, ולבנות מהלכים בהובלת נשים המשתייכות לקבוצות חברתיות שונות. מדיניות הרווחה החדשה חייבת "להחזיק את המקל משני קצותיו", ולהציע גישה הוליסטית של שירותי רווחה המביאה בחשבון צרכים שהיו קיימים בשגרה והוחרפו, לצד צרכים חדשים שנוספו בעת המלחמה ובעקבותיה.

עיצוב מחדש של מרכיבי מערכות השיקום

עוד לפני פרוץ המלחמה, המחלקות לשירותים חברתיים התקשו במתן מענה למשתמשי השירותים המצויים באחריותן (גל ואח', 2024). מלחמת השבעה באוקטובר מצאה את מערכות הרווחה והבריאות במצב "מורעב", שהתבטא בחוסר משאבים ובחוסר כוח אדם איכותי (משרד הבריאות, 2022). מצב חמור זה הוחרף בעקבות המלחמה. מאז השבעה באוקטובר ועד היום מוטל עומס כבד במיוחד על המחלקות, הנדרשות להתמודד הן עם אוכלוסיית משתמשי השירותים החברתיים בימי שגרה, והן עם מאות אלפי המשתמשים החדשים שנזקקים לתמיכה, לליווי מקצועי ולמענים רגשיים וחומריים. לדוגמה, בקרב אנשי מערכת הביטחון, כ-15 אלף חיילים הוגדרו נפגעי דחק שפיתחו תסמינים בעקבות חשיפה לאירוע טראומטי, ונקלטו כפצועים חדשים באגף השיקום במשרד הביטחון (דיודוביץ ולב, 2024). כמו כן נרשמה הידרדרות במצבן הרפואי של אוכלוסיות שנפגעו במיוחד מהמלחמה, ובפרט תושבי עוטף עזה, מפונים וקרובי משפחה של חטופים, שדיווחו על מצב פיזי לא תקין ועל שימוש בתרופות נוגדות חרדה (מבקר המדינה, 2025). המצוקות הרבות של הנפגעים והמפונים הפתיעו את מערכת הרווחה, וחלף זמן בטרם גובשו מענים מקיפים ושיטתיים לצרכים שנתגלו.

נוכח ההיקף העצום של הפגיעות, עובדות ועובדים סוציאליים ואנשי מקצועות הבריאות, ובמיוחד מקצועות כמו פיזיותרפיה, ריפוי בעיסוק, תזונה, סיעוד וקלינאות תקשורת, מוצאים עצמם נדרשים לתת מענה מיידי בטווח הקצר והבינוני, ובמקביל לחשוב על השלכות ארוכות-טווח של מצבי מצוקה. הצורך להיענות מיידי לצרכים מרובים, ולהקים מערכי שיקום פיזיים, חברתיים ותעסוקתיים, מצריך פיתוח פרידגמות רב-תחומיות לגבי המערכות הקיימות ויכולתן להתמודד עם המשימה העומדת בפניהן כעת. לשם כך יש לחבר בין מגוון דיסציפלינות במערכות הרווחה והבריאות ולהעניק להן את המיקום החברתי המרכזי הנדרש, כדי שיוכלו ליטול חלק משמעותי בתהליכים חברתיים שזקוקים לפיתוח ולשיקום (ראו לדוגמה לירון ואח', בדפוס). על הפרדיגמה לכלול ניתוח של זיהוי הצרכים, הטיפול והמענה, יצירתיות במערכי מחקר ובאיסוף נתונים, חשיבה חדשה על הכשרה אקדמית והכשרות נוספות נדרשות, והסתכלות חדשה על מערכות הבריאות והרווחה הקיימות ויכולתן להתמודד עם המשימה העומדת בפניהן. שילוב זה יכול להתבצע במסגרת מערכות הבריאות או הרווחה, ברשויות מקומיות ובמוקדים שונים בקהילה, הן בשלבים מוקדמים של מניעה והן בשלבי טיפול, תוך שילוב בין תחומי הרפואה והרווחה.

חיזוק קהילות וגמישות גאוגרפית

המרחב הפיזי שבתוכו מתקיימת לרוב פעילות קהילתית השתנה תוך כדי המלחמה פעמים רבות. בתחילת המלחמה פונו כ-143,000 איש מתוקף החלטות ממשלה, בהם כ-74,600 תושבי הדרום וכ-68,500 תושבי הצפון (מרכז מידע וידע, 16.1.2025). אחרים פינו את עצמם מרצון בשל הקושי להישאר באזורים מסוכנים. חלק מהמשפחות שהו במלונות, עברו לדירות שכורות ומשם למקומות אחרים. חלק מהתושבים מצא את ה"קהילות הקולטות" כנוחות ועדיפות על קהילות המקור שלהן, גם במרכז הארץ או בקהילות הטרוגניות יותר מאלה שמהן באו. בעקבות מבצע "עם כלביא" נוספו אוכלוסיות חדשות של מפונים שנדדו למקומות חדשים. התפוררות הקהילות פגעה במנגנונים שהיו קיימים בקהילות המקור, כגון מנהיגות מקומית, תהליכי קבלת החלטות ועוד.

מלחמות ומצבי חירום פוגעים בהון החומרי והאנושי של קהילות, משבשות את המרקם החברתי והכלכלי שלהן ועלולות להביא להרס הקהילה. במצבים אלה, התושבים חסרים את הסיוע של מערכות התמיכה הקהילתיות והרגשיות המוכרות. פירוק קהילות גאוגרפיות בעקבות פינוי מאיים על הונו החברתי, וגורם לשחיקה בקרב ההנהגה המקומית (נוימן, 2023).

הניידות של תושבים מצריכה התנתקות מהגדרות קיימות של מתן שירותים הנקבע על ידי מיקום גאוגרפי, ויצירת מרחבים משותפים חדשים שיאפשרו השתתפות חברתית שונה. לכן יש לחשוב מחדש על הקשר בין מקום לרווחה, וליצור מערכת חדשה וגמישה של מתן סיוע שלא תהיה קשורה למיקום גאוגרפי. מערכת כזו תפעל להגדלת ההון החברתי באמצעות יצירת תחושת קהילתיות, פיתוח סולידריות קהילתית, בניית תקווה, פיתוח מסוגלות קהילתית, החזרת השליטה וחיידוש האמון בתוך הקהילה ובינה לבין מערכות החיצוניות לה. הכרחי לשתף את אנשי הקהילה וליצור קשרים עם ארגונים ממסדיים וחוץ-ממסדיים, תוך דגש על גמישות והחזרת תחושת השליטה לקהילה. מערכים אלו יפתחו באמצעות שימוש באמצעים טכנולוגיים, או שבירת הגבולות הגאוגרפיים הקיימים ומיזוג בין קהילות. מערכת הרווחה, ובמיוחד העבודה הסוציאלית הקהילתית, צריכה להיות גמישה כדי שתוכל לנוע בין קהילות גאוגרפיות מקומיות לקהילות מפוזרות.

מבט חדשני לעבר המרחב הציבורי ינתח את השפעות המלחמה על הסביבה הפיזית שתקלוט בשנים הבאות אנשים ונשים עם מוגבלויות שנפגעו במלחמה, או שהפגיעות שלהם הורעו בעקבותיה. אנשים ונשים אלו ייתקלו באין-ספור קשיים פיזיים, לצד מצבים שעלולים לעורר בהם פחדים וטראומות חוזרות. כדי לעמוד בפני אתגרים אלה יש ליצור מרחבים בטוחים במקומות העבודה, במוסדות הלימוד, במוסדות שנותנים שירותים ובמרחב הציבורי. על מרחבים אלה להיות נגישים, לא עמוסים בגירויים ולא מאיימים. יש לפתח את המרחבים הבטוחים בשיתוף מומחים, ולצידם לשתף את אותם אנשים ונשים שעבורם נועדו המרחבים.

חידושים טכנולוגיים ויצירת מאגרי מידע רחבים, מוסדרים ומתכללים

בשנים האחרונות הולך וגובר השימוש בכלי בינה מלאכותית יוצרת בתחומים רבים. לבינה מלאכותית פוטנציאל להעשרת טיפולים בתחום בריאות הנפש, השיקום החברתי והתעסוקתי, תוך איזון בין חדשנות לאחריות איתת. מערכות בינה מלאכותית יכולות להציג מיפוי עדכני של צרכים, לזהות לקוחות, להציע מענים אפשריים, לסווג התערבויות ולנטר שירותים (Li et al., 2026). האגף לטכנולוגיות וחדשנות בשירותי הרווחה במשרד הרווחה והביטחון החברתי מוביל פעולות חדשניות לקידום תחום הבינה המלאכותית בשירותי הרווחה. לאחרונה החלה בדיקת אפשרויות להשתמש במערכות המתבססות על בינה מלאכותית בחירום ובשגרה (ון אסן וולנר, 2025). לצורך כך נדרשים מאגרי נתונים רחבי-היקף ותשתיות מתקדמות לאיסוף ועיבוד מידע.

השינויים הרבים בצרכים הקיימים, לצד התווספותם של מענים חדשים בעקבות המלחמה, מחייבים עדכון של הידע הקיים, איסוף מסודר של מידע חדש, ויצירת מערכת המקשרת בין הגורמים השונים תחת גורם מתכלל. צעדים כאלה נעשו בהקמת אגם מידע מחקרי בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (החלטת ממשלה 1440), וכן בהקמת אגם מידע ממשלתי יישומי בהובלת מערך הדיגיטל הלאומי (מערך הדיגיטל הלאומי). עם זאת, דוח מבקר המדינה משנת 2020 מצא כי ההחלטה על איגום המידע הממשלתי, אשר נקבעה קודם לכן, לא יושמה (מבקר המדינה, 2020).

לצד זאת, השימוש בכלי בינה מלאכותית יוצרת מעורר גם אתגרים רבים. אחד העיקריים בהם הוא החשש מהטיות מובנות בתוך כלי הבינה המלאכותית, הנשענים על נתונים שנאספים ממאגרים שלא נבדקו מחקרית. תהליך הלמידה של כלים אלו היה בעייתי מראשיתו, ובהמשך נוצרו שרשראות של מידע לא נכון המזינות זו את זו. הנתונים החלקיים והמוטים עלולים להוביל ליצירת תוכן פוגעני או מוטה, במיוחד כלפי קבוצות מודרות, ולהעניק לגיטימציה לניכור ולהדרה. לצד זאת, אנשי רווחה חוששים לעיתים קרובות כי שימוש בבינה מלאכותית סותר את הערכים והפרקטיקות של העבודה הסוציאלית, שפועלים לרוב על בסיס אינטראקציה פנים אל פנים, ומושתתים על סודיות, הבנה, הכלה ובעיקר אמפתיה כלפי הלקוח (Reamer, 2023). התבססות על נתונים מוטים, שחלקם נאספים על ידי חברות פרטיות, היא מדאיגה נוכח האפשרות להפרה של זכויות אזרח וזכויות פרטיות, ולפגיעה באוטונומיה של אנשים.

סיעונים והסתייגויות אלה הם חשובים ובעלי תוקף, אבל שימוש בבינה מלאכותית ובכלים טכנולוגיים חדשניים גם מאפשר חשיבה חדשה ומרעננת. העובדות הסוציאליות מבינות את המשמעות החברתית והאישית של סטיגמה והדרה של קבוצות ויחידים, ואת החשיבות של שמירה על זכויות אזרח. דווקא משום כך, עליהן לעמוד על כך שהן ישפיעו על הבנייה והיישום של כלי הבינה המלאכותית בזירה החברתית. העבודה הסוציאלית צריכה להוביל ביצירת בינה מלאכותית אחראית, תוך פיתוח תורת רווחה חדשה שלוקחת בחשבון את ההיבט החברתי והאתי בפיתוחם של כלים טכנולוגיים.

הקשבה לשיח חדש של מצוקות

בתקופה הנוכחית חל שינוי בשיח של מצוקות, לצד שינוי במקומות שבהם נראים מצוקות, פתרונות והצעות למענים. מבעים ופתרונות אלה חורגים מהמסגרת הרגילה של מסמכי מדיניות, פרוטוקולים ופגישות אישיות: הם נמצאים במדיה החברתית, בסטיקרים, בסיכות, במודעות בתחנות רכבת ובאוטובוסים ובמקומות שונים בזירה הציבורית. בניגוד לעבר, שבו רגשות ומצוקות נתפסו כעניינים אישיים המתבטאים במרחבים פרטיים או מוסדיים, כיום הם מתבטאים במרחבים ציבוריים פתוחים. הרגשות המובעים בפומבי הם אמצעים תקשורתיים וחברתיים שדרכם מנסחים אזרחים את הסבל שלהם ותובעים הכרה. בכך הם יוצרים מרחב רגשי-קולקטיבי היברידי, שבו הפרטי והחברתי משתקפים זה בזה. שפה זו של מצוקות צריכה לעבור מהמרחב הציבורי, תוך תרגומה למושגים ולשפה חדשים המתאימים לתקופה שבה נוצרו, והקפדה על איכות המענים הניתנים. האתגר הניצב בפני חוקרים ומעצבי מדיניות הוא כיצד לקרוא את השפה הזו, לזהות בה דפוסים, ולהבין אותה לא רק כביטוי סמלי – אלא כקריאה מעשית לפיתוח מדיניות עדכנית ורלוונטית בשירותי הרווחה והבריאות, אשר תספק תמיכה מותאמת ברמה האישית, הקהילתית ובתכנון עירוני.

מבט קדימה: בניית תורת רווחה כוללת מחודשת

שינויים בהגדרה של צרכים ונזקקות, קשיים והתפוררות של מערכות קיימות ואתגרי מערכת השיקום מצריכים שינויים מוסדיים ומבניים, פיתוח מודלים חדשים לאספקת שירותים, פיתוח כלים חדשניים להתערבות, גמישות גאוגרפית, איסוף נתונים ומיפוי, התאמת השפה המקצועית בשירותי הרווחה ומתן שירותים במהירות רבה ובזמינות גבוהה. יש למצוא את הדרך להכיל גם *חדשנות תהליכית*, *משפרת*, שתתמקד בייעול תהליכי העבודה הקיימים, וגם *חדשנות טרנספורמטיבית*, *מתערבת*, שתשנה מערכות לפי הצרכים החדשים. בתוך כך, יש לחתור לפיתוח תפיסות ומדיניות המשרתות בצורה מותאמת את החברה, תוך איזון בין חדשנות לשימור. כדי ליישם את עיקרי תורת הרווחה המוצעת, מוצע להקים רשות רווחה ארצית אשר תפקד על הטיפול במכלול תחומי הרווחה, ובכלל זה על הצרכים ברמה המקומית, ותרכז את כל המשאבים בתחום.

נקודות מפתח

- הכותבת קוראת לפתח תורת רווחה חדשה שתאפשר גיבוש פתרונות גמישים, יעילים ושוויוניים לאתגרים החברתיים העדכניים בישראל, הכוללים שינוי בהגדרות של צרכים ונזקקות ואתגרים מרובים של מערכת השיקום.
- מוצע להקים רשות רווחה ארצית אשר תפקד על הטיפול במכלול תחומי הרווחה, ובכלל זה הצרכים ברמה המקומית, ותרכז את כל המשאבים בתחום.

מקורות

- אייזנשטדט, מ. (2024). מבט לעתיד בראייה מגדרית. בתוך מ. אלמוג-בר, מ. אייזנשטדט וג. גל (עורכים), *רווחה בעקבות המלחמה* (עמ' 11-17). בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד וקרן מנומדין, האוניברסיטה העברית.
- אלמוג-בר, מ. (2024). החברה האזרחית בישראל במלחמה וביום שלאחריה. בתוך מ. אלמוג-בר, מ. אייזנשטדט וג. גל (עורכים), *רווחה בעקבות המלחמה* (עמ' 18-23). בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד וקרן מנומדין, האוניברסיטה העברית.
- אלמוג-בר, מ., ברקאי, ר. ושוניס הלוי, ב. (פברואר 2024). פעילות הארגונים החברתיים בישראל במלחמת חרבות ברזל. המרכז לחקר החברה האזרחית והפילנתרופיה בישראל.
- בן אליהו, ה., חסון, י. ודגן-בוזגלו, נ. (2024). השלכות המלחמה על נשים בישראל: חיוניות, שקופות ומודרות. אדוה, מכון ון-ליר וקרן פרידריך אברט ישראל.
- גל, ג., בן פורת, ש. ועובדיה, י. (2024). *רווחה במלחמה ואחריה: תפקוד מערכת הרווחה בזמן מלחמת 7 באוקטובר והצעות מדיניות*. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- דוידוביץ, נ. ולב, נ. (2024). *מערכת הבריאות בישראל, 2024: בין חוסן לאתגרים מתמשכים*. מרכז טאוב לחלטת ממשלה 1440, הקמת 'אגם מידע ממשלתי' בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (15.5.2022).
- ון אסן, י. א. וולבר, ג. (2025). *שילוב בינה מלאכותית במצבי חירום*. מכון ון ליר.
- לירון, ד., לוי, א. ופרץ, נ. (בדפוס). מכאוס לחוסן: בניית מערך פסיכו סוציאלי למפונים בצל המלחמה. בתוך ר. דקל ות. לביא (עורכים), *קו של אור וקו של חסד: בריאות הנפש בשבעה באוקטובר ובמציאות של מלחמה מתמשכת*. פרדס.
- מבקר המדינה (2020). המשרד לשיווין חברתי: המיזם הלאומי 'ישראל דיגיטלית'. בתוך *דוח שנתי 70* (עמ' 1511-1589).
- מבקר המדינה (פברואר 2025). *דוח מבקר המדינה*.
- מערך הדיגיטל הלאומי (28.4.2022). <https://www.gov.il/he/pages/about-national-digital-agency>.
- מרון, ת. (2024). *סיכום פעילות הקווים פתוחים לזכויות נשים בעבודה: תובנות, מסקנות והמלצות מדיניות*. שדולת הנשים בישראל.
- מרכז מידע וידע (16.1.2025). *תמונת מצב שבועית - שבוע 67 למלחמה*.
- משרד הבריאות (2022). *כוח אדם במקצועות הבריאות, 2021*. <https://www.gov.il/he/pages/09012023-01>
- משרד הרווחה והביטחון החברתי. אגף בכיר בטכנולוגיות דיגיטליות ומידע. <https://www.gov.il/he/departments/units/molsa-units-senior-division-of-digital-technologies-and-information>

- נוימן, ח. (2023). אתגרי התמודדות קהילתיים בקרב המפונים למלונות בתקופת חירום מתמשכת: מבט קדימה. *חברה ורווחה*, מ"ג(4), 485-482.
- Avelino, F., Wittmayer, J., Haxeltine, A., Kemp, R., O'Riordan, T., Weaver, P., Loorbach, D., & Rotmans, J. (2014). *Game-changers and transformative social innovation: The case of the economic crisis and the new economy* (Working paper SSH.2013.3.2-1). TRANSIT. chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcgclcfndmkaj/https://www.socialenterprisebr.net/wp-content/uploads/2018/07/91-Gamechangers_TSI_Avelino_etal_TRANSIT_workingpaper_2014.pdf
- Cnaan, R. A., & Vinokur-Kaplan, D. (2015). Social innovation: Definitions, clarifications, and a new model. In R. A. Cnaan & D. Vinokur-Kaplan (Eds.), *Cases in innovative nonprofits: Organizations that make a difference* (pp. 1-16). Sage.
- Li, L., Wang, M., & Jian, M. (2026). Artificial intelligence-assisted case management in social work services: A systematic review. *Research on Social Work Practice*, 36(3), 268-278. <https://doi.org/10.1177/10497315251329531>
- Moralli, M., & Allegrini, G. (2020). Crises redefined: Towards new spaces for social innovation in inner areas? *European Societies*, 23(sup1), S831-S843. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1841263>
- Pol, E., & Ville, S. (2009). Social innovation: Buzz word or enduring term? *The Journal of Socio-Economics*, 38(6), 878-885. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.02.011>
- Reamer, F. (2023). Artificial intelligence in social work: Emerging ethical issues. *International Journal of Social Work Values and Ethics*, 20(2), 52-71. <https://doi.org/10.55521/10-020-205>
- Sakamoto, M. (2012). The rise of NGOs/NPOs in emergency relief in the Great East Japan Earthquake. *Japan Social Innovation Journal* 2(1), 26-35. <https://doi.org/10.12668/jsij.2.26>
- Shier, M. L., & Handy, F. (2015) From advocacy to social innovation: A typology of social change efforts by nonprofits. *Voluntas* 26(6), 2581-2603. <https://doi.org/10.1007/s11266-014-9535-1>
- Simo, G., & Bies, A. L. (2007). The role of nonprofits in disaster response: An expanded model of cross-sector collaboration. *Public Administration Review*, 67(s1), 125-142. <https://10.1111/j.1540-6210.2007.00821.x>
- Smith, D. H. (1983). The impact of the voluntary sector on society. In B. O'Connell (Ed.), *America's voluntary spirit* (pp. 331-344). Foundation Center.

מאמר פרספקטיבה: מקצוע בחזית: הכשרת עובדים סוציאליים במציאות משתנה של משברים וטכנולוגיה

יעל לצר^{2,1} וליאת שקלרסקי³

¹ הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה
² המרכז להפרעות אכילה, החטיבה הפסיכיאטרית, רמב"ם – הקריה הרפואית לבריאות האדם
³ בית הספר לעבודה סוציאלית, האנטר קולג, ניו יורק, ארצות הברית

תקציר

רקע: מגפת הקורונה, אירועי השבעה באוקטובר וחדירת הבינה המלאכותית לאקדמיה חוללו שינויים עמוקים בהוראת העבודה הסוציאלית בישראל. מהפכת הבינה המלאכותית בפרט מערערת מערכות חברתיות, ועדיין קשה לעמוד על היקפה ומשמעותה.

מטרת המאמר: לבחון את ההשפעה המצטברת של שלושת המשברים הנדונים על הוראת העבודה הסוציאלית בישראל, ובכלל זה על ההכשרה המעשית במקצוע.

שיטה ודין: המאמר דן במעבר להוראה מרחוק בתקופת התפרצות מגפת הקורונה, ובמיוחד בהוראת קורסים קליניים ובהכשרה המעשית; בהתמודדות עם טראומה משותפת במרחב הלמידה מאז השבעה באוקטובר; ובאתגרים אתיים שעולים בשנים האחרונות נוכח התפתחות הטכנולוגיה המתקדמת של בינה מלאכותית. בהמשך לכך נדון הצורך בפיתוח מודלים חדשניים להוראה המשלבים טכנולוגיה, אינטראקציה אנושית, שילוב מקצועות ורגישות אתית-חברתית, שהינם הכרחיים בעולם המשתנה.

מסקנות: נוסף על הצגת השפעתם של המשברים על ההכשרה האקדמית והמעשית בעבודה הסוציאלית, המאמר קורא קריאת השכמה למוסדות ההכשרה, לקובעי המדיניות ולמובילי המקצוע בישראל. הוא מדגיש את הצורך הדחוף בעיצוב מחודש של תוכניות ההוראה וההכשרה במקצוע, כך שיטמיעו חדשנות טכנולוגית לצד רגישות אנושית, ויכשירו דור חדש של עובדים סוציאליים המותאם למציאות המשתנה של מצבי חירום, טראומה ואתיקה דיגיטלית.

מילות מפתח: לימודי עבודה סוציאלית, מגפת הקורונה, בינה מלאכותית, טראומה קולקטיבית, השבעה באוקטובר, הוראה במצבי משבר, הכשרה מעשית

מבוא

בשנים האחרונות התחוללו בעולם ובישראל שלושה משברים רבי-עוצמה, אשר הותירו חותם עמוק על מערכות החברה, הרווחה והחינוך, ובמיוחד על האקדמיה: מגפת הקורונה, התפתחותה המואצת של הבינה המלאכותית, וטבח השבעה באוקטובר 2023 והמלחמות שבעקבותיו. כל אחד מהמשברים הללו ערער את האיזונים המוכרים בלימודי העבודה הסוציאלית בישראל, הנשענים על אינטראקציה אנושית, חינוך מבוסס-ערכים והכשרה מעשית בשדה. אף שהמאמר מתייחס לשלושת האירועים הללו כאל משברים, יש להבחין ביניהם: מגפת הקורונה ואירועי השבעה באוקטובר היו מצבי חירום פתאומיים ובלתי צפויים, שנשאו איום קיומי ודרשו הסתגלות קיומית ומיידי; לעומתם, מהפכת הבינה המלאכותית איננה משבר חד-פעמי, אלא זהו תהליך מתמשך של שינוי גלובלי ערכי וטכנולוגי, המערער את גבולות הידע, הסמכות והאתיקה המקצועית. הבחנה זו מסייעת להבין את השפעתם השונה של שלושת האירועים על ההוראה וההכשרה באקדמיה.

במאמר זה נבחן את ההשפעה המצטברת של שלושת המשברים הנדונים על הכשרת עובדים סוציאליים בישראל. בתוך כך נדון בהשלכות השינויים על פרקטיקת הלמידה מרחוק, על ההוראה הקלינית וההכשרה המעשית, ועל הטמעת חוויית הטראומה הקולקטיבית בתוכניות הלימודים האקדמיות והמעשיות. נעסוק בתמורות שחוללו אירועי השבעה באוקטובר בלימודי העבודה הסוציאלית ובהכשרה המעשית בישראל, תוך מעבר ממודלים מסורתיים למענים מותאמים למצבי חירום. נוסף על כך, נבחן כיצד טכנולוגיות חדשות, ובפרט הבינה המלאכותית, משפיעות על הזות המקצועית ועל האתיקה האקדמית של המקצוע.

לבסוף, נדון בקריאה לעיצוב מחודש של ההכשרה המעשית בעבודה הסוציאלית, הנשענת על שילוב בין חדשנות פדגוגית לבין שמירה על ערכי הליבה של המקצוע: אמפתיה, צדק חברתי, קשר בין-אישי והבנה אתית עמוקה של מורכבויות הזמן. ערכים אלה עומדים בלב הסטנדרטים הבין-לאומיים להכשרת עובדים סוציאליים (International Association of Schools of Social Workers, 2020) המדגישים את הצורך בטיפוח רפלקטיביות, אחריות חברתית ורגישות תרבותית במציאות המשתנה של המאה העשרים ואחת.

לקחי מגפת הקורונה כתשתית לשינוי

מגפת הקורונה היוותה טלטלה עולמית, שהתבטאה גם בהשכלה הגבוהה. המעבר המהיר להוראה מרחוק הציב אתגר משמעותי, במיוחד בתחומים הנשענים על קשרים אנושיים, כמו לימודי העבודה הסוציאלית, ובפרט ההכשרה המעשית בהם. עם זאת, המשבר היה גם מנוף להתחדשות אקדמית, וסייע לעצב מחדש את ההכשרה למקצוע. בין השנים 2021–2024 בחנו שורת מחקרים בין-לאומיים את השפעת המגפה על הכשרת עובדים סוציאליים, בין השאר בקרב סטודנטים, מרצים, מדריכים בשדה ודיקני בתי ספר לעבודה סוציאלית. הממצאים, שפורסמו בין היתר בשני ספרים שערכנו (Latzer & Shklarski, 2024; Shklarski & Latzer, 2023), הניבו תובנות עמוקות לגבי הצורך בשינוי ההוראה וההכשרה המעשית במקצוע העבודה הסוציאלית.

התובנה הראשונה נוגעת באיזון בין למידה דיגיטלית לפרונטלית: המעבר המייד ללמידה מרחוק באמצעות תוכנת שיחות הווידאו זום (Zoom) הביא להכרה כי השילוב בין הוראה מקוונת לפרונטלית אינו מגמה חולפת, אלא הכרח פדגוגי. הלמידה הדיגיטלית נמצאה יעילה בקורסים עיוניים ומחקריים, אך העלתה קשיים בקורסים קליניים, שבהם האינטראקציה האנושית היא תנאי ללמידה משמעותית (Paz et al., 2023).

התובנה השנייה נוגעת בצורך בבניית למידה מקוונת מתוך תכנון, ולא כתגובה למצב חירום. למידה מרחוק שנכפתה כפתרון דחוף יצרה תחושות של ניכור, עומס וחוסר בהמשגה פדגוגית. עלה צורך בלמידה דיגיטלית מתוכננת מראש, המבוססת על סימולציות, חדרי דיון ומשחקי תפקידים, לשם כך נדרשת השקעה בבניית מערכי שיעור, נגישות טכנולוגית, הגנה על פרטיות ויצירת מרחב בטוח ללמידה.

התובנה השלישית נוגעת בצורך בחדשנות בהכשרה המעשית. הפגיעה בלימודי השדה הובילה לפיתוח פתרונות יצירתיים כמו פרקטיקום מקוון, סימולציות קליניות לתרגול ומשימות קהילתיות, לרבות מתן שירותים טיפוליים מרחוק (טל-רפואה). מיזמים אלו מאפשרים לסטודנטים לצבור ניסיון מקצועי גם בתקופות של ריחוק פיזי, ולהגיש מענים חדשניים לאוכלוסיות לא נגישות ובמצבי טראומה. עבור חלקם, הפגישות המקוונות אף הגבירו את הפתיחות הרגשית (Lutzer et al., 2021; Shklarski et al., 2021, 2022).

התובנה הרביעית נוגעת בצורך בבניית תוכנית הכשרה רגישת-טראומה, ובבניית קורסים טיפוליים מותאמים למצבי חירום. שילוב מושגים כגון טראומה משותפת, אבל מתמשך וחוסן קהילתי הפך לחיוני בתוכניות ההכשרה.

התובנה החמישית מתמקדת בחשיבותו של שימור הקשר האנושי. חרף המעבר למרחבים דיגיטליים, המפגש הבין-אישי נותר בליבת ההכשרה. מרצים חיזקו את תחושת השייכות בינם לבין הסטודנטים דרך פיתוח קשרים אישיים עימם ויצירת מסגרות תמיכה בלתי פורמליות. שיח רפלקטיבי, פרויקטים קהילתיים ושיתופי פעולה בין-תחומיים – כגון פיתוח קורסים משותפים בין בתי ספר לעבודה סוציאלית, פסיכולוגיה ובריאות הציבור, יוזמות משותפות של מרצים ומדריכים קליניים לפיתוח מענים קהילתיים בתקופת המשבר, או פיתוח סימולציות דיגיטליות המדמות מצבי התערבות בשעת חירום, בשיתוף מומחי טכנולוגיה, אנשי טיפול ועובדים קהילתיים – יוכלו להעשיר את הלמידה במקביל לשימור ערכי המקצוע.

הוראה ועשייה מקצועית בעידן של טראומה קולקטיבית

טבח השבעה באוקטובר 2023 והמלחמות שבעקבותיו זעזעו את החברה הישראלית, והכניסו את חוויית הטראומה הקולקטיבית לליבת ההכשרה של העובדים הסוציאליים. המציאות החדשה חייבה את מסגרות ההכשרה האקדמית לאמץ גישות מותאמות לשעת חירום, תוך רגישות לטראומה שחווים הסטודנטים עצמם והקהילות שבהן הם פועלים.

תוכניות ההכשרה נדרשו להתאים את עצמן באופן מיידי למצב החירום בחברה הישראלית, תוך דגש על עבודה בסביבות רוויות מתח רגשי. המשבר חידד את הצורך בלימוד התערבויות קצרות-טווח, שיקום קהילתי, ליווי במצבי אבל וביסוס של גישות טיפול רגישות-טראומה הניתנות ליישום מיידי. דגש מיוחד ניתן למודלים מבוססי-מחקר המאפשרים יישום בשטח, מתוך הבנה שהיכולת לפעול בעיתות משבר מחייבת הכשרה מקצועית מתמשכת ומותאמת. בהקשר זה, גוברת החשיבות של שילוב הכשרה ביעוץ בין-אישי (interpersonal counseling; IPC), טכניקה טיפולית ממוקדת המוכרת על ידי ארגון הבריאות העולמי, בתוכנית הלימודים בעבודה סוציאלית, על מנת לספק מענה מיידי ויעיל לאוכלוסייה הנתונה במצב משברי קולקטיבי. במקביל, התחדדה ההבנה בדבר חשיבותה של בניית תשתית קהילתית מבוססת-שותפות – לא כתגובה בלבד, אלא כמנגנון ליצירת חוסן, מעורבות והובלה מקצועית מתוך השדה. מושג זה מתייחס לפעולה משותפת של אנשי מקצוע, הנהגה מקומית ותושבים, לשם חיזוק החוסן הקהילתי והמסוגלות המשותפת (Norris et al., 2008).

הכשרה איכותית לעובדים סוציאליים מחייבת שילוב בין ידע תאורטי להבנה רגשית עמוקה של קהילות פגועות, ויכולת לפתח מענים רב-מערכתיים בשיתוף בריאות הציבור, המשפט והטכנולוגיה. לקח מרכזי נוסף נוגע לשחיקת החמלה: כבר מהשבעה באוקטובר וראשית הלחימה, עובדים סוציאליים עמדו בחזית הטיפול בפרטים, במשפחות ובקהילות – תפקיד המלווה בתשישות, בטראומה משנית ובעומס רגשי, שלעיתים אף מוביל לקריסה מקצועית. הספרות מצביעה על שיעורים גבוהים של טראומה משנית בקרב אנשי מקצוע במצבי חירום, המתוארת כתגובות רגשיות עזות הנובעות מחשיפה עקיפה למצוקה ולסבל של הזולת (Figley, 2002). תופעות אלה מחייבות זיהוי מוקדם, מודעות והקניית כלים להתמודדות כבר בשלבי ההכשרה של העובדים הסוציאליים (Shklarski & Latzer, 2025).

מהפכת הבינה המלאכותית: עידן חדש בהכשרת עובדים סוציאליים

בעקבות מגפת הקורונה, חלה האצה דרמטית בהטמעת טכנולוגיות דיגיטליות בהשכלה הגבוהה, ובראשן הבינה המלאכותית (AI). אף שמושג זה הוצג כבר במחצית המאה הקודמת, בשנים האחרונות התפתחה הבינה המלאכותית למערכות מתקדמות המבוססות על עיבוד שפה טבעית (LLMs), באופן אשר פותח אפשרויות חדשות בהוראה, במחקר וביישום מקצועי (Goldkind, 2021). בתחום העבודה הסוציאלית, לבינה המלאכותית יש פוטנציאל ייחודי בזכות יכולתה לשלב בין תאוריה לפרקטיקה, להפעיל חשיבה ביקורתית ולהתבסס על תהליכי כתיבה ולמידה רפלקטיביים (Singer et al., 2023). כלים כמו ChatGPT מאפשרים יצירת תכנים, ניסוח טקסטים ועריכת סימולציות ולמידה חווייתית, דבר המסייע לסטודנטים ולמורים כאחד להעמיק בלמידה ולהרחיב את גבולות ההוראה.

נוסף על כך, הבינה המלאכותית מסמנת מעבר מהוראה פרונטלית סטנדרטית ללמידה מותאמת אישית. מערכות אלו יודעות לאתר פערים בהבנת הסטודנטים, ליעל משוב, לספק חומרי לימוד מותאמים ולהנגיש תכנים מורכבים בצורה אינטראקטיבית. בכך הן מקדמות שוויון הזדמנויות,

מספקות מענה לצרכים מגוונים בלמידה, ומסייעות לפיתוח מיומנויות רלוונטיות לעולם העבודה העכשווי. בדומה לכך, גם בהכשרה המעשית ניכרת השפעתן של טכנולוגיות אלה על סימולציות וירטואליות ודמויות דיגיטליות המאפשרות לתרגל תקשורת בין-אישית, אבחון והתמודדות עם מצבים שבהם ההתנסות בשדה מוגבלת. מחקרים מראים כי כלים אלו עשויים להפחית חרדה בקרב אנשי המקצוע, לשפר דיוק קליני ולחזק את תחושת המסוגלות שלהם (Singer et al., 2023).

אולם לצד היתרונות, עולות גם שאלות אתיות עמוקות. שימוש בלתי מבוקר בכלי בינה מלאכותית עלול לשחוק את יכולת הסטודנטים לביקורתית, לאתגר יושרה אקדמית, ולהגביל את התפתחותם של כישורים אנושיים חיוניים למקצוע כמו אמפטיה, כתיבה וחשיבה מוסרית (ShklarSKI & Ray, 2024). כמו כן, בהסתמכות על בינה מלאכותית עלולים הסטודנטים לעקוף תהליכי חשיבה ביקורתית ופתרון בעיות, ולצמצם את המאמץ הנדרש למעורבות מעמיקה עם מקורות אקדמיים (Rane et al., 2024). נמצא כי כ-33% מתוך 1,000 סטודנטים שנשאלו דיווחו כי הם השתמשו ב-ChatGPT לצורך כתיבה אקדמית, ומתוכם 75% הודו כי הם רואים בכך מעשה של הונאה (Sullivan et al., 2023). במחקר אחר, למעלה מ-50% מהסטודנטים דיווחו כי התפתו לרמות באמצעות שימוש בבינה המלאכותית (Ventayen, 2023).

שימוש בבינה מלאכותית בהוראת עבודה סוציאלית מחייב שילוב בין חדשנות לפדגוגיה אתית, בין יעילות טכנולוגית לערכים מקצועיים של שוויון, יושרה וראיית האדם במרכז. חלק מהסטודנטים עושים שימוש בבינה מלאכותית מתוך לחץ, עומס או חוסר ביטחון, דבר המחייב ניסוח מחדש של כללי אתיקה, ושילוב חינוך לאוריינות דיגיטלית כבסיס לשימוש אחראי בכלים הטכנולוגיים החדשים.

סיכום: עיצוב ההכשרה בעבודה הסוציאלית בעידן של טכנולוגיה וטראומה

במאמר זה תוארו השפעותיהם המשולבות של שלושה משברים קשים בפרק זמן קצר יחסית על הכשרת העובדים הסוציאליים בישראל: מגפת הקורונה, טבח השבעה באוקטובר והמלחמות שבעקבותיו, וחדירת הבינה המלאכותית ללימודים האקדמיים. שלושתם יחד יצרו מציאות משתנה, המחייבת התאמה מתמדת של ההכשרה לעבודה סוציאלית למציאות דינמית ולצרכים חדשים של החברה הישראלית. בדומה למגפת הקורונה, גם שני המשברים האחרים מאופיינים בתחושת אי-ודאות מתמשכת, המחייבת גמישות פדגוגית, למידה מחדש ויכולת לפעול במצבים בלתי מוכרים של מציאות משתנה.

ההכשרה בעבודה הסוציאלית נדרשת כיום להעמיק בשני ממדים משלימים: ראשית, הכשרת עובדים סוציאליים בעלי עומק רגשי, המסוגלים לווסת את חוויותיהם האישיות במצבי משבר, ולהפגין אמפטיה ורגישות לטראומה קולקטיבית; ושנית, טיפוח חדשנות מקצועית, המשלבת כלים טכנולוגיים, סימולציות דיגיטליות ומודלים של למידה פעילה. האתגר המרכזי איננו בבחירה בין שמרנות לחדשנות, אלא ביצירת שילוב הרמוני ביניהן: שמירה על ערכי הליבה של מקצוע העבודה הסוציאלית, תוך פתיחות לדרכי הוראה, הדרכה והתערבות המתאימות לעידן הטכנולוגי הנוכחי ולמצבי חירום בלתי צפויים.

אנו מציעות לאמץ תפיסה מערכתית חדשה, בין-תחומית ופראקטיבית, הרואה בלימודי העבודה הסוציאלית ובהכשרה המעשית מרחב משותף לפיתוח ידע, מיומנויות וחוסן. תפיסה זו כוללת עבודה הדוקה בין האקדמיה לשדה, למידה חווייתית מבוססת-מקרים והטמעת עקרונות של רגישות לטראומה בכל שלבי ההוראה וההכשרה המעשית. במסגרת זו, מודלים של הוראה מעורבת (hybrid learning) אינם רק מציעים שילוב בין למידה פרונטלית ומקוונת, אלא זוהי גישה פדגוגית גמישה המשלבת למידה דיגיטלית, רפלקציה קבוצתית, סימולציות מקצועיות והדרכה אישית, במטרה לטפח בקרב עובדים סוציאליים חוסן מקצועי ויכולת לפעול במצבי אי-ודאות.

בהמשך לכך, המאמר מבקש לשמש לא רק כסינתזה תאורטית, אלא כקריאה לפעולה. הוא מזמין את האקדמיה, השדה והמערכת הציבורית לחשוב מחדש על האופן שבו אנו מכשירים את העובדים הסוציאליים של המחר, תוך שילוב בין ידע, רגישות אנושית וחדשנות טכנולוגית. מדובר בקריאת השכמה למפתחי תוכניות, למדריכים ולמקבלי החלטות לפעול לעיצוב מדיניות הכשרה שתענה על צורכי התקופה, ותבסס מקצוע חזק, ערכי ועיתיר-משמעות. להערכתנו, מדובר בקריאת כיוון לעיצוב מחודש של ההכשרה בעבודה סוציאלית, אשר תשמר את ליבת הערכים של אמפתיה, צדק חברתי ומחויבות אתית, לצד בניית תשתית של ידע, חוסן וחדשנות למקצוע העתיד.

המלצות להמשך פיתוח ההכשרה והעשייה בעבודה הסוציאלית

מגפת הקורונה הייתה נקודת מפנה משמעותית בהכשרה לעבודה סוציאלית, ועל כן חשוב לעגן את לקחיה בתוכניות הלימוד, ולא לראות בהם מענה זמני בלבד. משמעות הדבר היא הטמעת התובנות הפדגוגיות והמקצועיות שהתפתחו בתקופה זו במסגרת הלימודים האקדמיים, והימנעות מחזרה אוטומטית למודלים המסורתיים שקדמו למשבר. דוגמה לכך היא שילוב מושכל של הוראה מקוונת לצד הוראה פרונטלית, במיוחד בקורסים עיוניים ובקורסי מבוא. לצד זאת, יש להמשיך ולשמר את הקשר האנושי כמרכיב מרכזי בהכשרה, גם כאשר היא מתקיימת בסביבות דיגיטליות, מתוך הבנה כי הקשר הבין-אישי בין המרצים לסטודנטים הוא תנאי יסוד ללמידה משמעותית ולהתפתחות זהות מקצועית בעבודה סוציאלית. בתוך כך, נדרשת גם הטמעה מושכלת של טכנולוגיות בינה מלאכותית בתהליכי ההוראה והלמידה, באופן שיתרום להעמקת החשיבה המקצועית, לפיתוח מיומנויות קליניות ולשיפור תהליכי למידה מותאמים אישית, תוך שמירה על שיקול דעת מקצועי, חשיבה ביקורתית ועמידה בעקרונות האתיקה של המקצוע.

נוסף על כך, משברים חברתיים רחבי-היקף, כדוגמת מגפת הקורונה ואירועי השבעה באוקטובר, מדגישים את הצורך לראות במצבי משבר גם הזדמנות לפיתוח מודלים חדשניים בהוראה ובהתערבות, ולהכשיר סטודנטים לעבודה סוציאלית כך שיוכלו לממש עבודה מקצועית גם במצבי משבר ואי-ודאות. בהקשר זה, יש להרחיב את ההכשרה לגבי תכנים ושיטות התערבות מבוססות-מחקר הקשורים

בחוסן ובטראומה, וכן לעודד מעורבות קהילתית יזומה כחלק בלתי נפרד מתהליך ההכשרה בעבודה סוציאלית. במקביל, מומלץ לגבש נהלים סדורים המאפשרים שילוב מושכל של סטודנטים בהתערבויות בשעת חירום, תוך הגדרה ברורה של תפקידיהם, אחריותם והליווי המקצועי הנדרש להם.

בהתאם לכך, יש חשיבות לשילוב גישות התערבות קצרות ומבוססות-ראיות, כגון ייעוץ בין-אישי (IPC), כחלק מתוכנית ההכשרה המעשית, במטרה להקנות לסטודנטים כלים יישומיים למתן מענה מייד ויעיל במצבי משבר. לצד זאת, נדרשת הכשרה ייעודית לאוריינות דיגיטלית ואתית, שתאפשר שימוש מושכל ואחראי בכלי בינה מלאכותית בהקשרים אקדמיים וקליניים, תוך הבנת יתרונותיהם ומגבלותיהם. במיוחד חשוב לבחון את השפעתם על הקשר הטיפולי ועל הזהות המקצועית. נוסף על כך, מומלץ להרחיב את ההכשרה המעשית ואת הלמידה המקצועית גם למסגרות המשך ולהכשרות מתקדמות עבור עובדים סוציאליים בשדה, במערכות הרווחה, הבריאות והחינוך, מתוך תפיסה של למידה מקצועית מתמשכת לאורך הקריירה – הכוללת גם התמודדות עם השינויים הטכנולוגיים המעצבים את פני המקצוע.

לבסוף, יש חשיבות לקידום מחקרים עתידיים אשר יבחנו באופן שיטתי את יישום ההמלצות המוצעות במאמר זה, ובכלל זה את שילוב הטכנולוגיות הדיגיטליות והבינה המלאכותית בתהליכי ההכשרה, ויעריכו את תרומתן לאיכות ההכשרה ולהתפתחות המקצועית של עובדים סוציאליים. מחקרים אלו יוכלו לספק בסיס אמפירי להמשך פיתוח תוכניות ההכשרה, ולחיזוק יכולתו של המקצוע לתת מענה מותאם למציאות המשתנה של משברים חברתיים, טראומה קולקטיבית ואתגרים טכנולוגיים.

נקודות מפתח

- שלושת המשברים שחלו בישראל בשנים האחרונות – מגפת הקורונה, אירועי השבעה באוקטובר ומהפכת הבינה המלאכותית – מחייבים עיצוב מחדש של הכשרת העובדים הסוציאליים, כך שהיא תותאם למציאות של אי-ודאות, טראומה ושינוי טכנולוגי מואץ.
- שילוב מושכל של הוראה דיגיטלית, סימולציות וטכנולוגיות מתקדמות בלימודי העבודה הסוציאלית, לצד שימור הקשר הבין-אישי בין המרצים לסטודנטים, הוא תנאי מרכזי להכשרה מקצועית איכותית בעידן הנוכחי.
- הכשרת עובדים סוציאליים חייבת לכלול פיתוח מיומנויות להתערבות במצבי חירום וטראומה קולקטיבית, תוך שילוב גישות מבוססות-מחקר והעמקת המעורבות הקהילתית.
- הטמעת הבינה המלאכותית בהכשרה מחייבת פיתוח אוריינות דיגיטלית והסדרה אתית, כדי להבטיח שימוש אחראי בטכנולוגיה תוך שמירה על ערכי הליבה של המקצוע.

מקורות

- Figley, C. R. (2002). Compassion fatigue: Psychotherapists' chronic lack of self care. *Journal of Clinical Psychology, 58*(11), 1433-1441. <https://doi.org/10.1002/jclp.10090>
- Goldkind, L. (2021). Social work and artificial intelligence: Into the matrix. *Social Work, 66*(4), 372-374. <https://doi.org/10.1093/sw/swab028>
- International Association of Schools of Social Work, & International Federation of Social Workers. (2020). *Global standards for social work education and training*. <https://www.iassw-aiets.org/global-standards-for-social-work-education-and-training-program/>
- Latzer, Y., Herman, E., Ashkenazi, R., Atias, O., Laufer, S., Ovadi, A. B., Oppenheim, T., Shimoni, M., Uzieli, M., & Stein, D. (2021). Virtual online home-based treatment during the COVID-19 pandemic for ultra-Orthodox young women with eating disorders. *Frontiers in Psychiatry, 12*, Article 654589. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.654589>
- Latzer, Y., & Shklarski, L. (Eds.). (2024). *Social work education and the COVID-19 pandemic: International insights toward innovation and creativity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003414445>
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology, 41*(1-2), 127-150. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6>
- Paz, Y., Koren, C., Shklarski, L., & Latzer, Y. (2023). The meaning of online social work education for students and faculty during COVID-19: Between preservation and change. *The British Journal of Social Work, 53*(8), 3983-4001. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcad132>
- Rane, N., Shirke, S., Choudhary, S. P., & Rane, J. (2024). Artificial intelligence in education: A SWOT analysis of ChatGPT and its impact on academic integrity and research. *Journal of ELT Studies, 1*(1), 16-35. <https://doi.org/10.48185/jes.v1i1.1315>
- Shklarski, L., Abrams, A., & Bakst, E. (2021). Will we ever again conduct in-person psychotherapy sessions? Factors associated with the decision to provide in-person therapy in the age of COVID-19. *Journal of Contemporary Psychotherapy, 51*, 265-272. <https://doi.org/10.1007/s10879-021-09492-w>
- Shklarski, L., Abrams, A., & Bakst, E. (2022). Psychotherapy in the era of COVID-19: Therapists' decisions to return to in-person, continue working remotely, or offer a hybrid method. *Journal of Digital Psychology, 3*(1), 11-17. <https://doi.org/10.24989/dp.v3i1.2034>
- Shklarski, L., & Latzer, Y. (Eds.). (2023). *Rethinking social work education in light of the COVID-19 pandemic: Lessons learned from social work scholars and leaders*. Cognella.

- Shklarski, L., & Latzer, Y. (2025). Compassion fatigue among Israeli therapists after the October 7 attack: Challenges in treating bereaved and hostage families. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 17(7), 1584-1591. <https://doi.org/10.1037/tra0001923>
- Shklarski, L., Paz, Y., Ray, K., & Latzer, Y. (2023). The impact of the COVID-19 pandemic on social work instructors: The case of Israel. *Journal of Teaching in Social Work*, 43(4), 381-395. <https://doi.org/10.1080/08841233.2023.2241969>
- Shklarski, L., & Ray, K. (2024). Navigating the dilemma: Use of ChatGPT in social work education. *Journal of Teaching in Social Work*, 44(5), 476-494. <https://doi.org/10.1080/08841233.2024.2408299>
- Singer, J. B., Báez, J. C., & Rios, J. A. (2023). AI creates the message: Integrating AI language learning models into social work education and practice. *Journal of Social Work Education*, 59(2), 294-302. <https://doi.org/10.1080/10437797.2023.2189878>
- Sullivan, M., Kelly, A., & McLaughlan, P. (2023). ChatGPT in higher education: Considerations for academic integrity and student learning. *Journal of Applied Learning & Teaching*, 6(1), 31-40. <https://doi.org/10.37074/jalt.2023.6.1.17>
- Ventayen, R.J.M. (2023). *ChatGPT by OpenAI: Students' viewpoint on cheating using artificial intelligence-based application* (Report No. 4361548). Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4361548>

רגעים לימינליים כפוטנציאל לחדשנות חברתית בעבודה סוציאלית

חני נוימן

בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

תקציר

רקע: חדשנות חברתית הפכה להכרח בפרקטיקה של העבודה הסוציאלית בעידן הנוכחי, במיוחד כאשר אנשי המקצוע מתמודדים עם אתגרים חסרי תקדים הדורשים פתרונות יצירתיים.

מטרת המאמר: לספק תשתית ידע תאורטית ויישומית הנחוצה לשם פיתוח ויישום של חדשנות חברתית בעבודה סוציאלית ברגעים לימינליים המאפיינים מצבי משבר.

שיטת המאמר: תוך שימוש בעדשה הקונספטואלית של "רגע לימינלי", מאמר עיוני זה מספק הבנה תאורטית על אודות חדשנות חברתית בעבודה סוציאלית במצבי משבר, ומציג התפתחויות חדשניות בתחום זה בעת הנוכחית בישראל, על בסיס מחקרים עדכניים וידע מקצועי מהשדה. הבנת הדרכים המאפשרות לעובדים סוציאליים לפעול באופן חדשני, בד בבד עם זיהוי ההזדמנויות העומדות בפניהם ליישם שיטות חדשניות בארגונים חברתיים, יסייעו לעובדים הסוציאליים לאמץ פרדיגמה של חדשנות חברתית ברגעים לימינליים, ולפעול ליישומה במסגרת פעולותיהם המקצועיות.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה ולמדיניות: מצב החירום המלחמתי הפוקד את ישראל מאז השבעה באוקטובר מדגיש את חשיבות תכנון, עיצובן ויישומן של גישות חדשניות בעבודה סוציאלית לחיזוק חוסן אישי וקהילתי, ולקידום מענים מותאמים ליחידים, למשפחות ולקהילות. פיתוח מסלולי הכשרה ייעודיים לעובדים סוציאליים המבקשים לקדם גישות חדשניות ברגעים לימינליים, כמו גם יצירת קהילת ידע מקצועית לחדשנות חברתית, הינם הכרח בעת הנוכחית.

מילות מפתח: חדשנות, עבודה סוציאלית, מצבי משבר, רגעים לימינליים, ארגונים חברתיים

מבוא

חדשנות חברתית הפכה להכרח בפרקטיקת העבודה הסוציאלית בעידן הנוכחי, אשר מתאפיין בבעיות חברתיות מורכבות ומתמשכות. גישה זו, המעוגנת בתקני ההסמכה (EPAS) של המועצה לחינוך בעבודה סוציאלית (Council on Social Work Education [CSWE], 2022) ובקודי האתיקה המקצועיים בישראל (איגוד העובדות והעובדים הסוציאליים, 2018) ובעולם (British Association of Social Workers [BASW], 2021; National Association of Social Workers [NASW], 2021), מציבה בפני העובדים הסוציאליים את החובה לאמץ חשיבה חדשנית במסגרת תפקידם המקצועי, ולנקוט גישה יצירתית, פרודוקטיבית וטרנספורמטיבית להתמודדות עם אתגרים חברתיים (Bent-Goodley, 2002; Berzin & Camarena, 2018; Nandan et al., 2020; Nouman & Cnaan, 2021; Nouman & Sayegh-Baden, 2026).

בהקשר של עבודה סוציאלית, החדשנות החברתית משמעה מודלים וגישות חדשניות שעובדים סוציאליים נוקטים במטרה להניע שינוי ארגוני ולשפר את היעילות והאפקטיביות של פעילותם המקצועית (Nandan et al., 2020; Nouman & Cnaan, 2022). החדשנות יכולה ללוש צורות רבות, אך בבסיסה זוהי גישה יצירתית לפתרון סוגיות שונות העומדות בפני העובדים הסוציאליים (Nouman et al., 2025). החדשנות עשויה לכלול שינוי באסטרטגיות פיתוח המשאבים בתוך ארגונים חברתיים, פיתוח מבנים ארגוניים חדשים, קידום חידושים במדיניות הארגון או הובלת שינויים בתהליכי אספקת השירות (Berzin et al., 2015; Nouman & Cnaan, 2024). התערבויות קהילתיות למשל עשויות להיחשב ליזמות חברתית אם הן מיושמות באופן יצירתי וטרנספורמטיבי (Nandan et al., 2014). יזמים חברתיים הפועלים כסוכני שינוי בתוך ארגונים מזהים הזדמנויות חדשות, נוטלים סיכונים מחושבים ומנצלים תשתיות ומשאבים קיימים באופן חדשני ליצירת שינוי חברתי (פיטובסקי-נוה, 2024; Nandan & Mandayam, 2020).

במאמר זה אבקש לספק את תשתית הידע הבסיסית אשר נחוצה לפיתוח וליישום של חדשנות חברתית בעבודה סוציאלית ברגעים לימינליים המאפיינים מצבי משבר. רגעים לימינליים משמעים הימצאות במרחב ביניים זמני ופיזי, המאופיין בהפרדה בין מצבים, עולמות או שלבים, שבהם תפקידים, מבנים ונורמות רגילים אינם חלים עוד. מצב זה מעורר אי-ודאות לגבי האופן שבו הדברים יאורגנו בעתיד, אולם מכיל גם פוטנציאל לחדשנות. רגעים לימינליים עשויים להניע חדשנות על ידי יצירת תנאים ייחודיים המאפשרים התנתקות מכבלי החשיבה המסורתית, וצמיחתם של רעיונות יצירתיים שלא היו אפשריים בתנאים רגילים. הגם שאתמקד כאן בחדשנות חברתית בעת משבר, חשוב לציין שפרדיגמה זו של חדשנות בעבודה הסוציאלית ברגעים לימינליים רלוונטית גם למצבי שגרה, ובאפשרותה לסייע להתמודדות אפקטיבית עם אתגרים חברתיים מתמשכים.

סקירת ספרות

חשיבותה של חדשנות חברתית בעבודה הסוציאלית

חדשנות חברתית בעבודה הסוציאלית היא בראש ובראשונה ביטוי לאוריינטציה של המקצוע לקדם שינוי חברתי וערך חברתי (Cnaan & Vinokur-Kaplan, 2015; Nandan & Mandayam, 2020; Nouman & Choi, 2025). בשנים האחרונות גבר הצורך בחדשנות חברתית לאור התמורות שחלו בעולם, בהן בין היתר ירידה משמעותית במימון הציבורי של שירותים חברתיים, עוני, גזענות ואי-שוויון חברתי (Fernando, 2015). שינויים גלובליים ומקומיים אלו העמידו אתגרים בפני העובדים הסוציאליים, אולם במקביל גם סיפקו הזדמנות עבורם לאמץ מודלים ותפיסות חדשים למתן השירות (Nandan & Mandayam, 2020). גודווין ועמיתיו (Godwin et al., 2022) טוענים כי בעידן הנוכחי, עובדים סוציאליים נדרשים להפוך מספקי שירותים מסורתיים למחוללי שינוי טרנספורמטיבי בחיי לקוחותיהם, באמצעות אימוץ מודלים וגישות חדשניות בעבודה הסוציאלית.

הספרות על חדשנות חברתית מדגישה אימוץ של גישות יצירתיות וטרנספורמטיביות במטרה לספק ללקוחות השירות פתרונות טובים יותר ומותאמים אישית לצורכיהם הייחודיים. גישות אלו עשויות גם לקדם שינויים בקהילה על ידי פיתוח מודעות בקרב התושבים להתמודדות עם בעיות חברתיות, לסייע להתארגנויות שלהם, ולמקסם את נגישותם להטבות ציבוריות (Nouman et al., 2025). יתר על כן, הספרות מזהה מספר תנאים לקדם חדשנות חברתית בארגונים חברתיים, בהן בין היתר מנהיגות טרנספורמטיבית, תרבות ארגונית תומכת, נהלים ארגוניים גמישים, לכידות ארגונית, מבנה ארגוני מאפשר, מעורבות צוות ושיתופי פעולה בין-ארגוניים (Jaskyte, 2019; Turpin & Shier, 2019).

למרות ההנחה הרווחת שעובדים סוציאליים רבים אינם מזהים עצמם כיזמים חברתיים (Bent-Goodley, 2002; Nandan & Mandayam, 2020), מחקרים אמפיריים עדכניים מראים תמונה שונה: נמצא שעובדים סוציאליים מקבוצות אתניות שונות המועסקים במגזרים שונים – ציבוריים או ללא כוונות רווח, רואים בחדשנות החברתית פרקטיקה מרכזית הנדרשת לביצוע תפקידם (Nandan et al., 2016; Nouman & Choi, 2025). ממצאים אלו מדגישים את הפוטנציאל הטמון בחדשנות חברתית בעבודה הסוציאלית לשם התמודדות אפקטיבית יותר עם אתגרים חברתיים מורכבים.

רגעים לימינליים כפוטנציאל לחדשנות חברתית

לימינליות (liminality) משמעה הימצאות במרחב או בסף המשמש כשלב מעבר, ומתווך בין מצבים ותנאים ידועים ומוכרים, אל מצב שונה שבו לא ניתן ליישם יותר את התפקידים, המבנים והנורמות הרגילים (Turner, 1969; van Gennep, 1960). במרחב המעברי, הישויות הלימינליות נמצאות "לא כאן ולא שם" (Mälksoo, 2012), מה שמייצר אי-ודאות המערערת את הסדר הקודם ואת תחושת הביטחון (Douglas, 1966; van Gennep, 1960). מצב זה עלול להוביל לחוויות של אובדן ביטחון, יציבות ושליטה, המותירות אנשים וקהילות במצב של פגיעות מוגברת (Turner, 1969; White & Van der Boor, 2021). עם זאת, דווקא ערעור זה של הסדר הקיים טומן בחובו פוטנציאל לחדשנות ולמעבר ממבנים ישנים לחדשים (Turner, 1974). ומזמן הזדמנויות ייחודיות לשינוי וליצירתיות (Mälksoo, 2012).

בהקשר של העבודה הסוציאלית, לימינליות מתייחסת לעבודה במרחבים או בזמנים המזמנים הזדמנויות לפיתוח פתרונות טרנספורמטיביים לאתגרים חברתיים מורכבים (Saraniemi et al., 2023). תפקידים המסורתי של עובדים סוציאליים, הכולל בין השאר את זיהוי צורכי הפונים, חיבורם למערכות המספקות משאבים, ופעולות לשיפור איכות החיים של הפרט ולקידום צדק חברתי (Rothman, 2007; Boehm & Cnaan, 2012; Itzhaky & Bustin, 2018). מקבל משמעות מיוחדת במצבי משבר (בהם-טביב ובהם, 2023). במצבים אלו, אי-הוודאות והגמישות המאפיינים את הרגעים הלימינליים מהווים קרקע פורייה לפיתוח מענים חדשניים, מהירים ויעילים המותאמים לצרכים החדשים. אף שהלימינליות מאופיינת באי-ודאות, היא מספקת הזדמנות להשתחרר מכבלי החשיבה המסורתית ולאפשר צמיחה של רעיונות חדשניים שלא ניתן היה ליישם בתנאים רגילים. יתרה מכך, רגעים לימינליים חושפים פערים וצרכים חדשים שלא זוהו קודם, המספקים בסיס לאימוץ פרדיגמת החדשנות החברתית (Nouman et al., 2025).

רגעים לימינליים בעבודה הסוציאלית יכולים להתבטא במגוון הקשרים, כגון התמודדות עם מגפות, תהליכי הגירה, מצבים רפואיים או מעברים חברתיים משמעותיים. להלן אתמקד בדוגמה אחת מיני רבות – תופעת העקירה מבית, כדי להמחיש את הפוטנציאל לחדשנות חברתית הטמון ברגעים לימינליים מורכבים.

בעשורים האחרונים תועדו ברחבי העולם מצבי משבר ואסון, ובכללם סופות הוריקן, שיטפונות, רעידות אדמה, שריפות ומלחמות, אשר הותירו למעלה מ-71 מיליוני בני אדם עקורים (Internal Displacement Monitoring Centre [IDMC], 2023). בהקשר הישראלי, בעקבות אירועי השבעה באוקטובר נוצר רגע לימינלי משמעותי, שבו נעקרו מבתיהם יותר מרבע מיליון תושבים שהתגוררו במאות יישובים סמוך לגבולות הצפוניים והדרומיים של המדינה והועברו למרכזי דיור זמניים הפזורים ברחבי הארץ, במסגרת תוכנית ממשלתית 4877 ("מלון אורחים") (גוטרייך, 2023).

המחויבות העמוקה של העבודה הסוציאלית להגנה על קבוצות פגיעות בחברה, אשר מעוגנת בקודי האתיקה המקצועיים (איגוד העובדות והעובדים הסוציאליים, 2018; NASW, 2021) מחייבת את העובדים הסוציאליים לנקוט צעדים יעילים לתמיכה בקהילות מפונות השוהות במחסות דיור זמניים (Posklinsky & Nouman, 2025). עם זאת, תופעת העקירה מציבה אתגרים מורכבים בקנה מידה רחב, המאופיינים בעמימות ובחוסר ודאות. במובן זה, ניתן לאפיין את מרכזי המחסה כרגעים לימינליים – זמני מעבר (times of transition) המאופיינים בניתוק מהמוכר ובהיעדר ודאות לגבי העתיד (van Gennep, 1960). חוסר הבהירות לגבי משך השהות הצפוי באזור הפינוי מעצים את תחושת אי-היציבות (White & Van der Boor, 2021).

האם ניתן לראות ברגעים הלימינליים של העקירה גם הזדמנות, ולא רק אתגר? מספר מחקרים הראו פוטנציאל שטמון בחדשנות בזמנים לימינליים, והדגימו כיצד טרנספורמציה מתרחשת במצבי משבר המאופיינים בחוסר ודאות (Anghel & Grierson, 2020; Pitowsky-Nave, 2024). שייט (Scheyett, 2023) מציינת בדבריה (עמ' 1):

טרנספורמציה מתאפשרת רק כאשר אנו עוצרים להבין את הרגע הלימינלי בו אנו נמצאים ומרגישים את אי הנוחות שלו. שכן רגעים לימינליים עשויים להיות מבלבלים ולפעמים מפחידים, אך טמון בהם פוטנציאל גדול ליצירה מחדש והתחדשות.

עובדים סוציאליים המבקשים לאמץ חדשנות חברתית ברגעים לימינליים נדרשים לפתח ראייה דואלית: להכיר באתגר, ובו-זמנית גם לזהות את הפוטנציאל הטרנספורמטיבי הטמון ברגעים אלה. כאשר מצליחים לשנות את תפיסת הלימינליות מאיום להזדמנות, נפתחות אפשרויות חדשות ליצירת מענים חדשניים המותאמים לצרכים המורכבים של אוכלוסיות המצויות במצבי משבר.

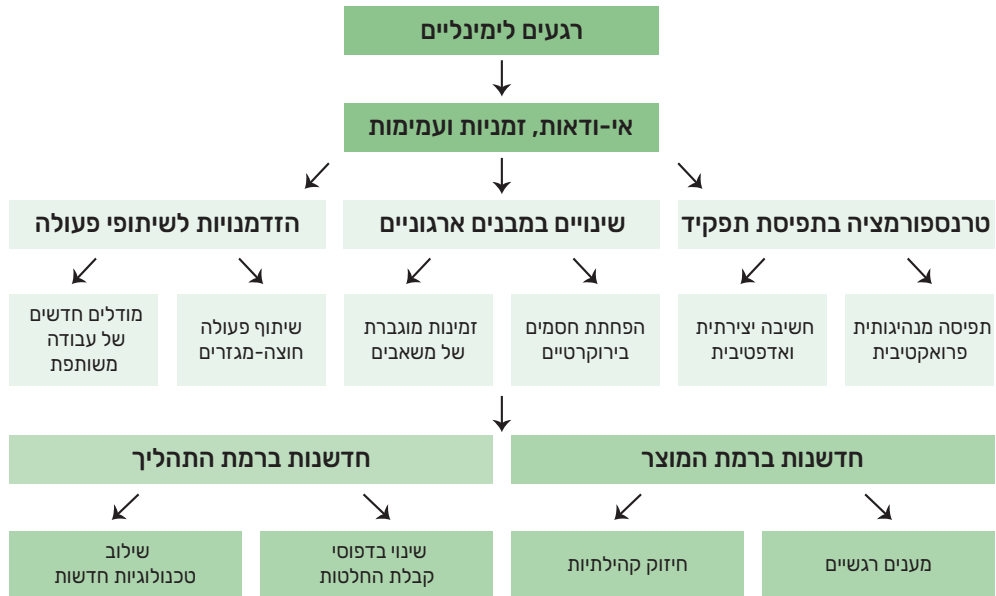
פרדיגמת החדשנות החברתית ברגעים לימינליים בצל השבעה באוקטובר

הצורך בחדשנות חברתית בעבודה סוציאלית מקבל משנה תוקף בעקבות אירועי השבעה באוקטובר, שבגינם נדרשו עובדים סוציאליים למלא תפקיד מרכזי בחיזוק ובהעצמה של משפחות וקהילות. במאמר שהוקדש להתערבויות עם קהילות עקורים במקלטים זמניים (Posklinsky & Nouman, 2025) זיהינו כי המציאות החדשה והמורכבת של תושבים שפונו מבתיים חייבה את העובדים הסוציאליים לפעול מתוך גמישות, זריזות, תושייה וגיבוש פתרונות "יש מאין" לאתגרים מורכבים: בה בעת, הנסיבות החריגות והדינמיות של האירועים המתמשכים חייבו כל העת פיתוח מענים יצירתיים ומותאמים.

בהקשר זה, אציג להלן בקצרה מחקר מקיף שנערך במלונות מפונים ברחבי הארץ. במחקר נערכו ראיונות עומק עם 37 עובדים סוציאליים שפיתחו פתרונות חדשניים במענה לצרכים של המפונים. קריטריון ההכללה במחקר התבסס על הטיפולוגיה להגדרת חדשנות חברתית שהציעו כנען ווינוקור-קפלן (Cnaan & Vinokur-Kaplan, 2015), אשר כוללת שישה רכיבים אפשריים: קבוצת לקוחות חדשה, תת-קבוצה חדשה של לקוחות הארגון, התערבות חדשנית שלא הייתה בשימוש בעבר, התערבות ידועה המיושמת בדרך חדשה, חדשנות בין-ארגונית ששינתה את אופן פעולת הארגון לשיפור יעילותו, וחיידוש ביחסים עם בעלי עניין בסביבת הארגון. במסגרת המחקר יושמה טיפולוגיה זו בהקשר של העקירה: במחקר נבחנו גישות חדשניות שפיתחו עובדים סוציאליים בתגובה לאתגרי העקירה, וזוהו הזדמנויות המאפשרות יישום של גישות אלו (Nouman, 2026).

על בסיס ממצאי המחקר פותחה פרדיגמת החדשנות החברתית ברגעים לימינליים, המציגה מסגרת תאורטית בעלת שלוש רמות: (1) תנאי הלימינליות (אי-ודאות, זמניות, עמימות); (2) מנגוני הזדמנות (תפיסת תפקיד, מבנים ארגוניים, שיתופי פעולה); ו- (3) תוצרי החדשנות (רמת מוצר ורמת תהליך). במאמר זה אציג את המסגרת הכללית של פרדיגמת החדשנות החברתית ברגעים לימינליים. דיון מפורט יותר בנושא זה הכולל דוגמאות ראוי למאמר נפרד.

תרשים 1: רגעים לימינליים כפוטנציאל לחדשנות חברתית בעבודה הסוציאלית

תנאי לימינליות

המרחב הלימינלי של עקירה מייצג הפרדה מהידוע ומהמוכר, כמו גם ממקומות וממערכות יחסים בחיי היום-יום. עובדים סוציאליים תיארו את חוויית העקירה באמצעות מונחים כמו "שבר עמוק", "ניתוק" ו"אובדן שליטה". מלבד הטראומה המיידית, העקירה עוררה אי-ודאות מתמשכת לגבי העתיד, ושחקה הנחות יסוד לגבי יציבות ושייכות. אתגרים רב-שכבתיים אלה דרשו הן שינוי בתפיסות מקצועיות ומבניות, והן פיתוח פתרונות חדשים שיענו על האתגרים המורכבים.

מנגנוני הזדמנות לחדשנות ברגעים לימינליים

מרחבים לימינליים יצרו הזדמנויות ייחודיות לחדשנות באמצעות שלושה מנגנונים מרכזיים.

טרנספורמציה בתפיסת התפקיד

המרחב הלימינלי זימן שינוי בתפיסת תפקידים של עובדים סוציאליים, ואפשר להם לפעול כ"סוכני שינוי" המתעדפים חדשנות ויצירתיות. טרנספורמציה זו באה לידי ביטוי בשתי דרכים מרכזיות: ראשית, באמצעות פיתוח תפיסה מנהיגותית פרואקטיבית, אשר באה לידי ביטוי בנכונות לקחת יוזמה ולהוביל תהליכים מורכבים בתנאי אי-ודאות; ושנית, בפיתוח חשיבה יצירתית ואדפטיבית אשר מזהה הזדמנויות ומעצבת פתרונות חדשניים.

שינויים לימינליים ארגוניים

המרחב הלימינלי סיפק תנאים ייחודיים שבהם התמוססו זמנית מבנים והיררכיות ארגוניות מסורתיות. שיבוש זה של מבנים ארגוניים מקובלים הוביל לצמצום חסמים בירוקרטיים והגביר את זמינותם של משאבים המאפשרים פיתוח גישות חדשניות. גישות אלה סייעו לספק תגובה מהירה ויעילה יותר לצרכים המתעוררים.

הזדמנויות לשיתופי פעולה

המרחב הלימינלי סיפק הזדמנויות לשותפויות בין-מגזריות שהתירו את החסמים המבניים הקיימים. דוגמה בולטת לכך היא פרויקט "בתים מותאמים", שאיחד שישה ארגונים שונים כדי להתאים מרכזי מחסה למפונים עם מוגבלויות. שיתופי פעולה כאלו מדגימים כיצד המרחב הלימינלי של העקירה אפשר שבירת מחיצות בין ארגונים ויצר מודלים חדשים של עבודה משותפת, המשלבת משאבים וידע מקצועי ממגוון גופים לטובת סיפוק מענה מיטבי לצורכי המפונים.

מישורי החדשנות החברתית ברגעים לימינליים

חדשנות חברתית ברגעים לימינליים מתבטאת בשני מישורים מרכזיים: רמת המוצר ורמת התהליך.

חדשנות ברמת המוצר

חדשנות ברמת המוצר באה לידי ביטוי בפיתוח מיזמים חברתיים חדשניים שנועדו (1) לספק מענה לצרכים רגשיים של הפרט, ו-(2) לחזק את הקהילתיות. במישור הרגשי פותחו מיזמים המאפיינים בגישה הוליסטית ורב-ממדית, אשר משלבת כלים טיפוליים מגוונים. מיזם "קחו נשימה", למשל, סיפק מענה חדשני לאתגרים הרגשיים העומדים בפני בני נוער שחוו אובדן במהלך המלחמה. הוא הציע מרחב פתוח 24/7 המאויש על ידי מטפלים הוליסטיים, אשר יצרו מרחב בטוח לשיתוף חוויות ולעיבודן. חדשנות נוספת הודגמה באמצעות מיזמי תיעוד רגשי, שהפכו טראומה אישית לתהליכי ריפוי קולקטיביים. במישור הקהילתי פותחו מיזמים שהתמקדו בטיפוח קשרים בין-דוריים ובין-קהילתיים בין אוכלוסיות שפונו מיישובים שונים. לדוגמה, המיזם "המנות של המפונות" יצר מסגרת לבישול משותף כאמצעי ליצירת קשרים חברתיים ולמרחב של שיתוף וחיבור, ומיזמים בין-דוריים כמו "סיפורים מהבית" גישרו בין דורות על ידי תיעוד סיפורי חיים.

חדשנות ברמת התהליך

חדשנות ברמת התהליך באה לידי ביטוי בעיצוב תהליכי עבודה חדשניים, כגון (1) שינויים בדפוסי קבלת החלטות, ו-(2) שילוב טכנולוגיות חדשות בפרקטיקות מקצועיות. במישור קבלת ההחלטות, הוקמו מנגנונים חדשים לשיתוף המפונים בעיצוב חייהם במרכזי הדיור הזמניים. אלו כללו הקמת ועדות לקבלת החלטות בנושאים שונים, שולחנות עגולים וכנסים לשיתוף מידע ולהצבעה בנושאים שונים. במישור הטכנולוגי פותחו כלים דיגיטליים חדשניים למענה על דרישות מצב החירום, לדוגמה כלי דיגיטלי שהציע הערכה עצמית אנונימית, לצד יעוץ אישי והפניות למשאבי טיפול רלוונטיים. נוסף על כך פותחו פלטפורמות להעברת ידע, כמו הסכתים (פודקאסטים) וסדרות הרצאות מקוונות

בנושאים רלוונטיים. חדשנות טכנולוגית הודגמה גם באמצעות שימוש יצירתי בכלים קיימים, תוך התאמת פלטפורמות מוכרות למטרות טיפוליות ספציפיות לעקירה.

חדשנות חברתית בעבודה סוציאלית במרחבים לימינליים: מבט לעתיד

התפתחות החדשנות החברתית במרחבים לימינליים מציבה את העבודה הסוציאלית בישראל בחזית הפיתוח המקצועי בתחום זה, ומציעה פרספקטיבה חדשנית בזירה הבינלאומית, המשלבת בתוכה באופן ייחודי את הפן הטרגנספורמטיבי של המקצוע עם פוטנציאל השינוי הגלום ברגעים של אי-ודאות. התפתחות זו משקפת רגע ייחודי שבו ההכרה בפוטנציאל הטמון ברגעים לימינליים להגשמת חזון העבודה הסוציאלית פוגשת נכונות בזירות שונות להרחיב ולהעמיק את יישומה והטמעתה של פרדיגמת החדשנות החברתית.

לביסוס פרדיגמת החדשנות החברתית במרחבים לימינליים מוצעים שני כיווני פעולה מרכזיים. ראשית, פיתוח מסלולי הכשרה ייעודיים: עובדים סוציאליים המבקשים לקדם גישות חדשניות במרחבים או בזמנים לימינליים נדרשים להכיר בפוטנציאל הטרגנספורמטיבי של רגעים אלה, ובגישות החדשניות האפשריות כדי למנף הזדמנויות אלו ביעילות. לפיכך, חשוב שמסגרות אקדמיות יכשירו עובדים סוציאליים להכיר ולנצל מרחבים לימינליים. שנית, יצירת קהילת ידע בחדשנות חברתית: זוהי השעה לתמוך בעבודתם של עובדים סוציאליים בתחום החדשנות החברתית במרחבים לימינליים ולקדם אותה. חיוני ליצור שפה משותפת וקהילת ידע לכלל העוסקים בתחום – עובדים סוציאליים, מרצים, מדריכים, חוקרים ומעצבי מדיניות – במטרה לקדם את התחום הן במחקר והן בפרקטיקה.

ניתן לסכם ולומר כי המפתח לחדשנות במרחבים לימינליים אינו טמון בניסיון להתגבר על חוסר הוודאות, אלא בהתייחסות מודעת אליו כמקור לשינוי טרגנספורמטיבי. פיתוח מיומנויות לבצע באופן שגרתי התערבויות חדשניות אפקטיביות ברגעים לימינליים יעצים עובדים סוציאליים, ויסייע להם בהתמודדות יעילה יותר בעידן של אתגרים חברתיים מורכבים ומשתנים.

נקודות מפתח

- רגעים לימינליים מהווים פוטנציאל משמעותי לחדשנות חברתית בעבודה סוציאלית, כאשר אי-הוודאות והערעור על המוכר אינם נתפסים כמכשול אלא דווקא כהזדמנות לפיתוח התערבויות טרנספורמטיביות ומענים חדשניים.
- חדשנות חברתית במרחבים לימינליים מתבטאת ברמת המוצר וברמת התהליך. שלושה מנגנוני הזדמנות מאפשרים את התפתחותה: טרנספורמציה בתפיסת תפקיד, שינויים במבנים ארגוניים ויצירת שיתופי פעולה חוצי-מגזרים.
- פיתוח פרדיגמת החדשנות החברתית במרחבים לימינליים דורש פיתוח מסלולי הכשרה ייעודיים להכרה בפוטנציאל הטרנספורמטיבי של רגעים לימינליים, וכן יצירת קהילת ידע בחדשנות בעבודה הסוציאלית, למען קידום והטמעה של פרדיגמת החדשנות החברתית בארגונים חברתיים.

מקורות

- בהם-טביב, א. ובהם, א. (2023). תפקידים של עובדים סוציאליים קהילתיים בעת משבר הקורונה. *חברה ורווחה*, מ"ג(1), 90-114.
- גוטרייך, ר. (2023). *אכלוס מפוני חרבות ברזל במלונות: רקע, נתוני תפוסה ונקודות לדיון*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/f88857f6-bc77-ee11-815f-005056aac6c3/2_f88857f6-bc77-ee11-815f-005056aac6c3_11_20283.pdf
- פיטובסקי-נוה, נ. (2024). "לחלום בגדול": יזמות חברתית בארגוני חברה אזרחית המספקים שירותי רווחה. *חברה ורווחה*, מ"ד(3), 330-352.
- איגוד העובדות והעובדים הסוציאליים (2018). *קוד האתיקה של העובדים הסוציאליים*.
- Anghel, R., & Grierson, J. (2020). Addressing needs in a liminal space: The citizen volunteer experience and decision-making in the unofficial Calais migrant camp—Insights for social work. *European Journal of Social Work*, 23(3), 486-499. <https://doi.org/10.1080/13691457.2019.1709158>
- Bent-Goodley, T. B. (2002). Defining and conceptualizing social work entrepreneurship. *Journal of Social Work Education*, 38(2), 291-302. <https://doi.org/10.1080/10437797.2002.10779098>
- Berzin, S. C., & Camarena, H. (2018). *Innovation from within: Redefining how nonprofits solve problems*. Oxford University Press.
- Berzin, S. C., Pitt-Catsoupes, M., & Gaitan-Rossi, P. (2015). Defining our own future: Human service leaders on social innovation. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 39(5), 412-425. <https://doi-org/10.1080/23303131.2015.1060914>

- Boehm, A., & Cnaan, R. A. (2012). Towards a practice-based model for community practice: Linking theory and practice. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 39(1), 141-168. <https://doi.org/10.15453/0191-5096.3653>
- British Association of Social Workers. (2021). *The BASW code of ethics for social workers*. https://basw.co.uk/sites/default/files/resources/basw_code_of_ethics_-_2021.pdf
- Cnaan, R. A., & Vinokur-Kaplan, D. (2015). Social innovation: Definitions, clarifications, and a new model. In R. A. Cnaan & D. Vinokur-Kaplan (Eds.), *Cases in innovative nonprofits: Organizations that make a difference* (pp. 1-16). SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781483398082.n3>
- Council on Social Work Education. (2022). *Educational policy and accreditation standards*. <https://www.cswe.org/accreditation/info/2022-epas/>
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger*. Routledge.
- Fernando, R. (2015). Social work and social entrepreneurship: Opportunities for synergy and social change. *Journal of Baccalaureate Social Work*, 20(1), 189-198. <https://doi.org/10.18084/1084-7219.20.1.189>
- Godwin, C., Crocker-Billingsley, J., Allen-Milton, S., & Lassiter, C. D. (2022). Social entrepreneurship and social work for transformational change: Re-envisioning the social work profession, education, and practice. *Advances in Social Work*, 22(2), 475-498. <https://doi.org/10.18060/24903>
- Internal Displacement Monitoring Centre. (2023). *Global report on internal displacement*. <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2023/>
- Itzhaky, H., & Bustin, E. (2018). Community practice and community organization: A conceptual understanding. In R. A. Cnaan & C. Milofsky (Eds.), *Handbook of community movements and local organizations in the 21st century* (pp. 245-263). (Handbooks of Sociology and Social Research). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77416-9_15
- Jaskyte, K. (2019). Innovation and creativity in non-profit organizations. In M. Nandan, T. B. Bent-Goodley, & G. Mandayam (Eds.), *Social work entrepreneurship, intrapreneurship, and social value creation: Relevance for contemporary social work practice* (pp. 27-46). NASW Press.
- Mälksoo, M. (2012). The challenge of liminality for international relations. *Review of International Studies*, 38(2), 481-494. <https://doi.org/10.1017/S0260210511000829>
- Nandan, M., Jaskyte, K., & Mandayam, G. (2020). Human centered design as a new approach to creative problem solving: Its usefulness and applicability for social work practice. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 44(4), 310-316. <https://doi.org/10.1080/23303131.2020.1737294>
- Nandan, M., London, M., & Blum, T. C. (2014). Community practice social entrepreneurship: An interdisciplinary approach to graduate education. *International Journal of Social Entrepreneurship and Innovation*, 3(1), 51-70. <https://doi.org/10.1504/IJSEI.2014.064106>

- Nandan, M., & Mandayam, G. (2020). Social innovation and entrepreneurship in macro social work. In C. Franklin (Ed.), *Encyclopedia of social work*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199975839.013.1035>
- Nandan, M., Mandayam, G., Collard, C. S., & Tchouta, R. (2016). An examination of community practice social workers as social intrapreneurs or social entrepreneurs. *International Journal of Social Entrepreneurship and Innovation*, 4(2), 114-133. <https://doi.org/10.1504/IJSEI.2016.076686>
- National Association of Social Workers. (2021). *Code of ethics of the National Association of Social Workers*. <https://www.socialworkers.org/About/Ethics/Code-of-Ethics/Code-of-Ethics-English>
- Nouman, H. (2026). *The social innovation in liminal moments paradigm: A practical model for social workers* [Manuscript submitted for publication]. School of Social Work, Haifa University.
- Nouman, H., & Choi, D. Y. (2025). Social entrepreneurship in social work in multicultural societies: A majority and minority lens. *The British Journal of Social Work*, 55(1), 85-99. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcae127>
- Nouman, H., & Cnaan, R. A. (2021). Toolbox recommendations for social workers to promote successful social entrepreneurship. *Social Work*, 66(4), 317-328. <https://doi.org/10.1093/sw/swab037>
- Nouman, H., & Cnaan, R. A. (2022). Social entrepreneurship in social work: Opportunities for success. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 13(1), 27-46. <https://doi.org/10.1086/715441>
- Nouman, H., & Cnaan, R. A. (2024). Community social workers as social entrepreneurs: Lessons from Israel. *International Social Work*, 67(2), 397-410. <https://doi.org/10.1177/00208728221149283>
- Nouman, H., Cnaan, R. A., & Choi, D. Y. (2025). Human service organizations as an arena for social intrapreneurship: A cross-country analysis. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 49(5), 493-505. <https://doi.org/10.1080/23303131.2024.2339321>
- Nouman, H., & Sayegh-Baden, S. (2026). Social intrapreneurship in human service organizations: Empowering minority communities and promoting their community involvement. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 50(1), 112-127. <https://doi.org/10.1080/23303131.2025.2529836>
- Pitowsky-Nave, N. (2024). From "crisis" to "opportunity": Israeli social service nonprofits' responses to COVID-19. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 48(3), 271-284. <https://doi.org/10.1080/23303131.2022.2066040>
- Posklinsky, I., & Nouman, H. (2025). Community building in crisis: Interventions with displaced communities in temporary housing shelters. *Journal of Community Psychology*, 53(1), Article e23170. <https://doi.org/10.1002/jcop.23170>

- Rothman, J. (2007). Multi modes of intervention at the macro level. *Journal of Community Practice*, 15(4), 11–40. https://doi.org/10.1300/J125v15n04_02
- Saraniemi, S., Harrikari, T., Fiorentino, V., Romakkaniemi, M., Tiitinen, L., & Leppiaho, T. (2023). 'I have built an office for myself in the sauna'—The well-being of social workers in liminal space during the early phases of the COVID-19 pandemic. *International Social Work*, 66(6), 1773–1785. <https://doi.org/10.1177/00208728231186519>
- Scheyett, A. (2023). A liminal moment in social work. *Social Work*, 68(2), 101–102. <https://doi.org/10.1093/sw/swad010>
- Turner, V. W. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Cornell University Press.
- Turner, V. W. (1974). *Dramas, fields and metaphors: Symbolic action in human society*. Cornell University Press.
- Turpin, A., & Shier, M. L. (2023). Relationships between social entrepreneurial orientation and social work management competencies in nonprofit human service organizations. *Human Service Organizations: Management, Leadership & Governance*, 47(4), 297–314. <https://doi.org/10.1080/23303131.2023.2198585>
- van Gennep, A. (1960). *The rites of passage*. University of Chicago Press.
- White, R. G., & Van der Boor, C. (2021). Enhancing the capabilities of forcibly displaced people: A human development approach to conflict and displacement-related stressors. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 30(e34), 1–8. <https://doi.org/10.1017/S2045796021000263>

היענות מערכת הבריאות בישראל: ניתוח איכותני של המסגרת הרגולטורית ותפקידה בעיצוב זכויות מטופלים

קרן סמיונוב-טל^{1,2*}

¹ הפקולטה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית אשקלון

² החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב

תקציר

רקע: היענות בבריאות מתייחסת לחוויית המטופלים במערכת הבריאות, בדגש על ההיבטים הלא-רפואיים של טיפול רפואי מכבד ומכובד. היענות כוללת שמירה על כבוד האדם, כבוד לאוטונומיה, כבוד לסודיות, תשומת לב לצרכים בריאותיים, שירותים בסיסיים נאותים, הבטחת גישה לתמיכה חברתית וחופש בחירה.

מטרת המחקר: המחקר מתמקד באופן שבו מקורות שונים של רגולציה בתחום בריאות הציבור מעצבים היבטי היענות בבריאות, כיצד משילות בריאות יכולה לתרגם מטרות כלליות להנחיות מעשיות, וכיצד תהליך זה משפיע על עיצוב תפיסה רחבה יותר של זכויות רווחה וביטחון סוציאלי.

שיטת מחקר: במחקר נערך ניתוח תמטי איכותני של מגוון מסמכים המסדירים את מערכת הבריאות בישראל.

ממצאים: הניתוח חושף ארבעה נושאי ליבה של היענות המקודמים במסגרת הרגולטורית: מידע, אוטונומיה, פיזיות והתנהגות בין-אישית. הממצאים מדגימים כיצד היענות מערכת הבריאות מהווה מרכיב חשוב במדיניות הביטחון הסוציאלי המודרנית, אשר מרחיבה את זכויות החולה מזכות בסיסית לנגישות לשירותים רפואיים, לכיוון זכות רחבה שכוללת הבטחת איכות של החוויה הטיפולית כגורם מרכזי ברווחת המטופלים.

מסקנות: המחקר מדגים כיצד גורמים שונים במערך רגולטורי מרובד, בהם חוקים, חוזרי מנכ"ל ותקנים בינלאומיים, פועלים יחדיו כדי לעצב מדיניות בריאות.

* המחברת מבקשת להודות לפרופ' גיא מוגדלק, לפרופ' נח לוי-אפשטיין, לפרופ' אריאל אבגר, לפרופ' חיה שטייך, לפרופ' משה סמיונוב, וכן לקוראים החיצוניים ולצוות עורכי חברה ורווחה, על הערות מצוינות שתרמו רבות למאמר.

השלכות לפרקטיקה: הממצאים מצביעים על התפתחות חשובה במדיניות הביטחון הסוציאלי של מטופלים: מעבר ממודל המתמקד בהבטחת גישה לשירותי בריאות בלבד, לעבר מודל מקיף המשלב גם הגנה על ההיבטים הלא-רפואיים של הטיפול הרפואי.

מילות מפתח: היענות, רגולציה, משילות בבריאות, שיטות מחקר איכותניות, מערכת הבריאות בישראל

רקע

הזכות לבריאות היא אחד מעמודי התווך של מדינת הרווחה המודרנית, ובמסגרתה ניתנת הזכות הבסיסית לנגישות לשירותי בריאות חיוניים (Clarfield et al., 2017). עם זאת, נותרת שאלה מרכזית: האם מדינת הרווחה נדרשת להבטיח גם היענות (responsiveness) של מערכת הבריאות כחלק מהתחייבותיה הבסיסיות? המחקר הנוכחי בוחן כיצד מקורות רגולציה שונים בתחום הבריאות, לצד סטנדרטים בינלאומיים שאומצו במערכת הבריאות הישראלית, מעצבים את ממדי היענות של המערכת. בתוך כך נדון כיצד משילות בריאות יכולה לתרגם מטרות כלליות של היענות מערכת הבריאות הציבורית להנחיות מעשיות וממוקדות, וכיצד תהליך זה משפיע על עיצוב תפיסה רחבה יותר של זכויות הרווחה במדינת הרווחה המודרנית.

היענות מערכות ציבוריות (government responsiveness) מוגדרת כהלימה בין הביקוש והצרכים של הציבור לבין השירותים והמוצרים הציבוריים שמספקים לו מוסדות המדינה (Speer, 2012). מאמר זה מתמקד באחריות של מערכת הבריאות, כמערכת ציבורית, לספק שירותים העונים על צרכי המטופלים. היענות של מערכות בריאות (responsiveness in health) מתייחסת לאיכות האינטראקציות בין מטופלים לצוות הרפואי (Semyonov-Tal, 2024a, 2024b). בשנים האחרונות, ארגון הבריאות העולמי (WHO) הציב את היענות מערכת הבריאות כיעד ארגוני מרכזי:

המטרה הפנימית השנייה (של מערכת בריאות) היא לשפר את יכולת היענות של מערכת הבריאות כך שהיא תתאים לציפיות הלגיטימיות של האוכלוסייה לגבי ההיבטים הלא-רפואיים של האינטראקציה שלהם עם מערכת הבריאות. (Murray et al., 1999, p. 6)

בהתאם להגדרה זו, היענות מערכת הבריאות כוללת שבעה מרכיבים עיקריים המחולקים לשני תחומים: כבוד כלפי האדם והתמקדות במטופל. מרכיבי כבוד האדם כוללים שמירה על כבוד האדם, המתבטאת ביחס מכבד ורגיש; כבוד לאוטונומיה, המתבטא בזכותו של האדם לבחור טיפולים עבור עצמו; וכבוד לסודיות, המתבטא בשמירה על פרטיות המידע הרפואי של אדם. מרכיבי ההתמקדות במטופל כוללים תשומת לב מיידית לצרכיו הבריאותיים, מתן שירותים בסיסיים נאותים כמו תנאי סביבה נקיים, הבטחת גישה לרשתות תמיכה חברתיות במהלך הטיפול, וחופש בבחירת הרופא או המוסד המטפל. המטרה היא להבטיח רמה גבוהה של היענות עבור כלל האוכלוסייה (Murray et al., 1999, pp. 6–7).

בדיון מעמיק על מערכת הבריאות בישראל הציגו גולדווג ורוזן (Goldwag & Rosen, 2007) מסגרת תאורטית להיענות, אשר מקבילה להגדרת ארגון הבריאות העולמי. המסגרת שהציעו כוללת אף היא רכיבים של מתן טיפול רפואי בזמן אמת, זמינות של תמיכה חברתית, גישה למתקנים איכותיים, אפשרות בחירת ספקי שירותי הבריאות, כבוד אישי למטופל הכולל יחס מכבד, שמירה על סודיות, כיבוד האוטונומיה של המטופל וקיום תקשורת יעילה עימו. ארגוני בריאות אשר מדגישים ומטמיעים היענות וכבוד במדיניותם, צפויים לשפר במידה רבה את האיכות הכוללת של השירותים הרפואיים שהם מספקים, ולהגביר את שביעות רצון המטופלים (Semyonov-Tal, 2024a).

בספרות המשפטית נתפס המושג כבוד כמונח מורכב, ובמיוחד בהקשר של טיפול רפואי. מורכבות זו נובעת מהעובדה כי הענקת טיפול רפואי מכבד אינה משימה פשוטה, שכן לעיתים קרובות הטיפול הרפואי כרוך בביצוע מגוון רחב של פעולות הכוללות מגע פיזי, לעיתים אף פולשני (Murray et al., 1999). עקב כך, ההגדרה של מהות הטיפול המכובד והמכבד היא משימה מאתגרת ורבת-פנים (Bagheri, 2012). כבר לפני כשני עשורים הוציע מאטיטי (Matiti, 2002) הגדרה רחבה לכבוד המטופל, אשר דומה בהיבטים רבים להגדרתה של היענות כיום: שמירה על פרטיות וסודיות של המטופל, הנגשת מידע חיוני עבורו, מתן אוטונומיה בקבלת החלטות אישיות, שיתוף המטופל בתהליכי קבלת ההחלטות הרפואיות, עידוד עצמאות בטיפול, קיום תקשורת פתוחה עם המטופל, העצמת תחושת השליטה של המטופל וכבוד למטופל (להרחבה נוספת על היבטי כבוד המטופל ראו גם: Elwyn et al., 2012; Gallagher, 2004; Gallagher & Seedhouse, 2002; Habiba, 2000; Öhlén, 2024; Seedhouse & Gallagher, 2002). כל אחד ממרכיבים אלה ממלא תפקיד מכריע וחשוב בהגברת היענות מערכת הבריאות וביצירת סביבה מכבדת עבור המטופלים.

סקירת ספרות

משילות בתחום הבריאות

המושג משילות (governance) כולל מגוון של דפוסי שליטה או פרקטיקות שלטוניות. משילות משקפת את היכולת של המדינה לקבוע מדיניות, חוקים ונהלים ולאכוף מדיניות זו (Bevir, 2013). משילות בתחום הבריאות (health governance) היא המסגרת המשפטית והרגולטורית המסדירה את תפקוד מערכת הבריאות. היא כוללת חקיקה, תקנות, מדיניות וכלי פיקוח שנועדו להבטיח אספקת שירותי בריאות נאותים, תוך איזון בין זכויות המטופלים, אחריות הגורמים המקצועיים ושיקולי בריאות הציבור (de Leeuw, 2017; de Leeuw & Harris, 2022; Kinniburgh et al., 2023). ברבדה וטיילו (Barbazza & Tello, 2014) הצביעו על מגוון כלים המשמשים לקידום משילות בריאות יעילה – בין השאר חקיקה מקומית, צווים שיפוטניים, ועדות ייעודיות, משרדי ממשלה ומחלקות ממשלתיות, שותפויות ציבוריות-פרטיות, קופות חולים, הנחיות, תוכניות חינוכיות. סקרי שביעות רצון ותקנות שונות כגון כללים, נהלים וקודי התנהגות. חלק מהכלים למשילות טובה, כגון חוקים ותקנות, נחשבים ל"חוקים קשיחים" (hard laws); אחרים, כגון חוזרים, מצויים במעמד של המלצות בלתי מחייבות (soft laws) (Abimbola et al., 2017; Bali et al., 2022; Barbazza et al., 2015; Tello et al., 2020).

מוסדות בינלאומיים יכולים אף הם להשפיע על התפתחותה של מערכת המשפט המקומית (Guzman & Meyer, 2010). מדינות רבות מאמצות אמנות או המלצות מארגונים בינלאומיים, כדוגמת האו"ם או ארגון העבודה הבינלאומי, ובהתאם לכך הן משלבות באופן תדיר מסמכים מעין-משפטיים בינלאומיים במערכת המשפט המקומית שלהן (Perez, 2015). כאמור, ארגון הבריאות הבינלאומי (WHO) קבע סטנדרטים ברורים להיענות מערכת הבריאות (Murray et al., 1999). במקביל, יוזמות ותוכניות גלובליות פרטיות וממשלתיות מעורבות אף הן בקביעת סטנדרטים בתחום הבריאות, ומסייעות בהשגת יעדים ספציפיים (להרחבה בנושא המשילות ראו Tzankova, 2021). למשל, בשנת 2012 הודיע משרד הבריאות הישראלי כי כל בתי החולים בארץ צריכים לקבל הסמכה מ-Joint Commission International (JCI) – ארגון אמריקאי פרטי המתמחה בהערכת בטיחות מטופלים ואיכות הטיפול, אשר נחשב לסמכות בינלאומית מובילה בתחום זה. בשל מעמדו המקצועי הרם, מוסדות רפואיים רבים בישראל אימצו את אמות המידה המחמירות של ה-JCI, ושילבו את הסטנדרטים הבינלאומיים שלו בנהלים הפנימיים שלהם.

אף כי הספרות האקדמית עוסקת רבות בהיענות ובמשילות בנפרד, חסר עדיין ניתוח שיטתי ומקיף של הקשר המורכב בין שניהם. זאת ועוד, מחקרים קיימים בנושא נוטים להתמקד בכלי רגולטורי יחיד (Semyonov-Tal, 2024b). כגון חקיקה ראשית או יישום של סטנדרט ספציפי. המחקר הנוכחי מבקש לגשר על פער זה באמצעות ניתוח איכותני של מערך רגולטורי מרובד, הכולל חוקים קשיחים (חקיקה ראשית), חוקים רכים (חוזרי מנכ"ל) ותקנים בינלאומיים שאומצו והוחלו על הדיון המקומי במערכת הבריאות בישראל. בכך טמונה תרומתו הייחודית, שבוחנת כיצד מספר כלי משילות יכולים לפעול יחדיו כדי לעצב מדיניות באופן מעשי.

מערכת הבריאות בישראל

מערכת הבריאות בישראל, המושתתת על עקרונות של שוויון וערבות הדדית, מוסדרת בראש ובראשונה באמצעות חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994, המעגן את זכותם של כל תושבי המדינה לשירותי בריאות (בן נון ואח', 2010). מבחינה היסטורית, הרגולציה על מערכת הבריאות בישראל, ובפרט הפיקוח של משרד הבריאות על קופות החולים, התעצבו במידה רבה עם חקיקת חוק ביטוח בריאות ממלכתי בשנת 1994. חוק זה, שנחקק לאחר שנים של משברים כלכליים ודיונים ציבוריים, הפך את קופות החולים לגופים ממלכתיים, והגדיר את משרד הבריאות כרגולטור המרכזי האחראי לפיקוח עליהן (בן נון ואח', 2010; גרוס ואח', 1999).

עם זאת, המלצות ועדת נתניהו להפריט את בתי החולים הממשלתיים לא התקבלו, והחוק שימר את תפקידו של משרד הבריאות גם כרגולטור וגם כספק שירותי בריאות, בעיקר באמצעות בעלותו על חלק מבתי החולים (גרוס ורוזן, 1992). כפל תפקידים מובנה זה, שבו הרגולטור הוא גם ספק המתחרה בגופים המפוקחים בתחומים כמו אשפוז, יצר ניגוד עניינים מתמשך שהשפיע רבות על מודלי הפיקוח שהתפתחו לאורך השנים (חורב וקידר, 2010; כהן, 2019). כמו כן, בשנים האחרונות הרגולציה על מערכת הבריאות בישראל מושפעת ממגמת הפרטה ומתהליכי טשטוש

גבולות בין המגזר הציבורי לפרטי (גל נור ואח', 2015), אשר משפיעים גם הם על הנגישות והשוויוניות בשירותי בריאות. אף שמחקר זה מתמקד במערכת הבריאות הציבורית, יש להכיר בכך שתהליכי הפרטה וכפל התפקידים של משרד הבריאות מציבים אתגר מתמשך למערכת הבריאות ולרגולציה החלה עליה.

מערכת הבריאות הציבורית בישראל מתאפיינת ברשת ענפה ומפותחת של מרפאות קהילתיות, בתי חולים ציבוריים ושירותי רפואה מונעת, המספקים מענה רפואי מקיף לאוכלוסייה (Clarfield & Manor, 2017). מודל המימון של שירותי בריאות הציבור בישראל מבוסס בעיקרו על מעורבות ממשלתית, כך שהמדינה אחראית על עיקר המימון של מערכת הבריאות, ומספקת ביטוח בריאות ממלכתי לכל תושבי הקבע ללא הבדל מגדר, מוצא אתני או לאומי (חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994). מבנה ייחודי זה מאפשר למערכת הבריאות הציבורית לשרת ביעילות מגוון רחב של אוכלוסיות, תוך שאיפה לשמור על סטנדרטים גבוהים של טיפול והתנהגות מקצועית (משרד הבריאות, 2016א; Semyonov-Tal & Lewin-Epstein, 2021).

אבן דרך משמעותית בהתפתחות הרגולטורית של מערכת הבריאות הישראלית היא חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996, אשר עיגן לראשונה את זכויות המטופלים במערכת הבריאות. חוק זה מדגיש עקרונות מרכזיים של זכויות המטופלים, בהן הזכות לקבלת טיפול רפואי נאות, הגנה על כבוד המטופל ופרטיותו, הסכמה מדעת לפני טיפולים, וזכות המטופל לקבל מידע רפואי על אודות מצבו. סעיף 1 לחוק זכויות החולה קובע כי מטרת החוק היא "...לקבוע את זכויות האדם המבקש טיפול רפואי או המקבל טיפול רפואי ולהגן על כבודו ועל פרטיותו". נקודת ציון חשובה נוספת היא חקיקת חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, המעגן את זכותו של כל אדם לכבוד ולחירות זכות חוקתית. זכויות אלו משתקפות בהקשר הרפואי בחוק זכויות החולה, אשר מבטיח את כבודו של המטופל, את פרטיותו, ואת זכותו להסכמה מדעת לטיפולים רפואיים.

יתר על כן, חוקים אילו מהווים רק חלק קטן ממארג רגולטורי רחב המגן על המטופלים במערכת הבריאות הציבורית בישראל. לפי אתר משרד הבריאות, ישנם כיום 524 חוקים ותקנות החולשים על מערכת הבריאות.¹ נוסף על כך קיימים אלפי חוזרי מנכ"ל, הנחיות פנימיות ונהלים בינלאומיים שמוחלים על מערכת הבריאות.² כלומר, התפתחות הגנת החולה בישראל היא תהליך מתמשך ודינמי המושפע מהתפתחויות משפטיות, אתיות, חברתיות, היסטוריות וטכנולוגיות מקומיות, לצד השפעות בינלאומיות חיצוניות. כל אחד מהמקורות הללו תרם לבניית מערכת אשר מגינה על זכויות המטופלים ומקדמת את רווחתם.

¹ למאגר המלא של חוקים ותקנות העוסקים בבריאות ראו עמוד "מידע משפטי" באתר משרד הבריאות: <https://www.gov.il/he/collectors/legalinfo?officeld=104cb0f4-d65a-4692-b590-94af928c19c0>

² למאגר החוזרים המלא ראו עמוד "מדיניות ונהלים" באתר משרד הבריאות: <https://www.gov.il/he/collectors/policies?officeld=104cb0f4-d65a-4692-b590-94af928c19c0&skip=0&limit=10>

שאלת המחקר

המחקר הנוכחי מתמקד באופן שבו מקורות שונים של רגולציה בתחום הבריאות, לרבות רגולציה בינלאומית שהמדינה מחילה בהקשר המקומי, מעצבים היבטים של היענות. המחקר בוחן כיצד משילות בריאות יכולה לתרגם מטרות היענות כלליות ורחבות להנחיות ספציפיות, מעשיות וממוקדות, וכיצד תהליך זה משפיע על עיצוב תפיסה רחבה יותר של זכויות הרווחה במדינת הרווחה המודרנית. שאלת מחקר זו טרם זכתה לבחינה שיטתית ומקיפה בספרות האקדמית, ובכך תמונה חשיבותה הייחודית. ממצאי המחקר עשויים לתרום במידה רבה להבנה מעמיקה יותר של הקשר המורכב בין משילות בריאות, זכויות רווחה וקידום היענות במערכת הבריאות בישראל. תובנות אלו עשויות לא רק להעשיר את הידע התאורטי בתחום, אלא גם לספק כלים פרקטיים למעצבי מדיניות ולמקבלי החלטות המבקשים לשפר את איכות השירות הרפואי ולהעצים את מעמד המטופלים במערכת הבריאות הישראלית.

שיטה

על מנת להשיב על שאלת המחקר, נערך ניתוח איכותני תמטי למגוון מסמכים המסדירים את מערכת הבריאות בישראל, תוך התמקדות באספקטים של היענות.

כלים: מקורות שמהם נאספו מסמכים

לצורך חקירת הדרכים שבהן משילות הבריאות מעצבת ומקדמת היבטים של היענות וכבוד במערכת הבריאות, נערך חיפוש במאגרים שונים באמצעות מילות מפתח ייעודיות, כגון פרטיות, סודיות, גישה, מידע, אוטונומיה, בחירה, מעורבות, עצמאות, תקשורת, כבוד, סודיות רפואית, בטיחות מטופל ושיפור איכות (Murray et al., 1999). החיפוש התמקד במקורות הללו:

1. **חקיקה ותקנות:** מתוך למעלה מ-500 חוקים ותקנות, הדגימה התמקדה בעשרה חוקים ותקנות אשר עוסקים ישירות בזכויות המטופל ובהיבטי היענות, ועומדים בליבת המסגרת הנורמטיבית שמגדירה יחסי מטפל-מטופל בישראל. הדגימה כללה את חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשמ"ד-1994; חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996; חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו; תקנות ביטוח בריאות ממלכתי (הגשת דוח), התשע"ג-2013; חוק זכויות תלמידים עם לקות למידה במוסדות על-תיכוניים, התשס"ח-2008; חוק החולה הנוטה למות, התשס"ו-2005; תקנות החולה הנוטה למות (ועדות, מסמכים, מאגרי מידע ודווח), התשס"ח-2007; תקנות זכויות החולה (דרכי מינוי, תקופת כהונה וסדרי עבודה של ועדות אתיקה), התשנ"ז-1996; חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988; וחוק הגנת הפרטיות, התשמ"א-1981. החיפוש נערך באתר משרד הבריאות ובמאגרים המשפטיים נבו ותקדיון, בשל היותם מאגרים מקיפים ומעודכנים של חקיקה, תקנות והנחיות בתחום הבריאות בישראל. חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשמ"ד-1994, נכלל בניתוח בשל תפקידו המרכזי בהסדרת הזכות לשירותי בריאות. לניתוח

הוספו גם חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק הגנת הפרטיות, התשמ"א-1981, בשל מעמדם כחקיקה המשפיעה על היבטי הפרטיות והכבוד של המטופלים. יתר החוקים המפורטים לעיל נבחרו בשל הרלוונטיות הישירה שלהם להיבטים ממוקדים של היענות, כגון אוטונומיה והגנה על זכויות (Murray et al., 1999).

2. **חוזרי מנכ"ל והנחיות משרד הבריאות:** מתוך למעלה מ-5,700 הנחיות וחוזרי מנכ"ל שפרסם משרד הבריאות הישראלי בנושא זכויות החולה, נבחרו 44 חוזרים ונהלים העוסקים ספציפית בהיבטים של היענות וזכויות מטופלים (ראו נספח). הבחירה בוצעה על בסיס חיפוש ממוקד שנערך באתר משרד הבריאות, לפי מילות המפתח הייעודיות שפורטו לעיל. תהליך הבחירה התמקד באיתור החוזרים המרכזיים ביותר המגדירים מדיניות בתחומי הליבה של היענות.

נוסף על המקורות הרגולטוריים הסטנדרטיים, התווספו לניתוח שני מקורות נוספים אשר מעצבים זכויות מטופלים ורלוונטיים למערכת הבריאות הישראלית:

3. **תקני הסמכה בינלאומיים:** בשנת 2012 קבע משרד הבריאות כי כל בתי החולים בישראל נדרשים לקבל הסמכה מה-JCI כתנאי לחידוש רישיונם ולהמשך קבלת מימון (משרד הבריאות, 2012ב). תהליך ההסמכה כולל עמידה ב-1,300 תקנים המחולקים ל-16 קטגוריות. הפרק המרכזי הרלוונטי להיענות ולזכויות מטופלים הוא הפרק "זכויות המטופל ומשפחתו" (PFR).

4. **קודים אתיים:** הקוד האתי לרופאים מדגיש את חשיבותו של טיפול רפואי איכותי והולם, ומשמך מדריך להתמודדות עם דילמות אתיות בפרקטיקה הרפואית היום-יומית. בשנת 2018 פרסמה ההסתדרות הרפואית בישראל מדריך מקיף של כללי אתיקה, והוא עודכן בשנת 2023. החלק הרביעי במדריך, "קוד האתיקה הרפואית", מתמקד באופן ספציפי במערכת היחסים בין רופאים למטופליהם, לרבות זכויות מטופלים.

מהלך המחקר וניתוח הנתונים

המחקר התבסס על שיטת מחקר איכותנית של ניתוח תמטי לזיהוי קודים ותמות חוזרות (Braun & Clarke, 2019). הניתוח בוצע באמצעות קידוד ידני של המסמכים, אשר אפשר זיהוי מעמיק של קודים, תמות והקשרים ביניהם. הקודים אורגנו תחילה לתתי-נושאים פוטנציאליים, לשם הבטחת ארגון קוהרנטי והגיובי של הנושאים ותתי-הנושאים. תהליך הקידוד התנהל בגישה ספירלית (Lune & Berg, 2017): בשלב הראשון בוצע ניתוח תמטי קלאסי ללא התייחסות לספרות המחקר, ועם התקדמות הניתוח ומיקוד תתי-נושאים ספציפיים – נערכה בחינה מחודשת של הספרות המקצועית לצורך חידוד הממצאים וביסוסם. לבסוף אורגנו הממצאים לתמות ולתתי-תמות המוצגות בפרק הממצאים. המחקר מתבסס על נתונים זמינים לציבור, וקיבל אישור מוועדת האתיקה של אוניברסיטת תל אביב.

ממצאים

הניתוח חשף ארבעה נושאי ליבה של היענות המקודמים במסגרת הרגולטורית בישראל: מידע, אוטונומיה, פיזיות והתנהגות בין-אישית, ראו לוח 1.

לוח 1: נושאים ותתי-נושאים של היענות (Responsiveness) במערכת הבריאות בישראל

תמה	תת תמה	תיאור
מידע	סודיות רפואית	הגנה וטיפול נכון במידע הרפואי של המטופל
	שיתוף מידע	הקפדה על שיתוף מידע רגיש רק עם צוות מורשה
אוטונומיה	בחירה	כיבוד זכויות המטופלים לקבלת החלטות עצמאיות
	הסכמה מדעת	וידוא הבנה והסכמה להליכים רפואיים, טיפולים ותוכניות טיפול
פיזיות	צניעות פיזית	כיבוד צניעות המטופל במהלך בדיקות גופניות, טיפולים אישיים והליכים רפואיים
	אבטחה פיזית	הבטחת בטיחות המטופלים והגנה עליהם מפני פגיעה פיזית
התנהגות בין-אישית		שמירה על סטנדרטים גבוהים של התנהגות מקצועית, כולל תקשורת מכבדת עם מטופלים, איסור אפליה, טיפול רפואי נאות, מידע בדבר זהות המטפל ורגישות תרבותית

מידע

הזכות לשמירה ולהגנה על מידע רפואי של מטופלים (Semyonov-Tal, 2024c) עלתה בניתוח בנושא ליבה של היענות אשר מקודם במסגרת הרגולטורית בישראל. סודיות רפואית בישראל נשענת על מספר מקורות חוקיים משמעותיים. סעיף 7 בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו מעגן את הזכות לפרטיות: "כל אדם זכאי לפרטיות ולצנעת חייו", והוא הבסיס החוקתי לחיסיון המידע הרפואי. חוק זכויות החולה מפרט בסעיף 19 את חובת הסודיות: "מטפל או עובד מוסד רפואי, ישמרו בסוד כל מידע הנוגע למטופל, שהגיע אליהם תוך כדי מילוי תפקידם או במהלך עבודתם", זאת למעט כמה חריגים המפורטים בסעיף 20. סעיף 496 לחוק העונשין קובע סנקציה פלילית למי שגילה את ענייני הפרטיים של אדם אחר תוך הפרת חובתו לסודיות שהוטלה עליו מכוח דין או חוזה. סעיף 41 לפקודת הרופאים קובע כי רופא שנמצא אשם בהתנהגות שאינה הולמת את כבוד המקצוע עלול לעמוד בפני הליכי משמעת. נוסף על כך, סעיף 1 לחוק הגנת הפרטיות מגדיר כי "לא יפגע אדם בפרטיות של זולתו ללא הסכמתו", וסעיף 2(11) מגדיר פגיעה בפרטיות כ"פרסומו של ענין הנוגע לצנעת חייו האישיים של אדם, לרבות עברו המיני, או למצב בריאותו, או להתנהגותו ברשות היחיד". מערכת חוקים זו משקפת את חשיבותה העליונה של הסודיות הרפואית בהגנה על כבוד המטופל ועל אמון הציבור במערכת הבריאות.

משרד הבריאות הרחיב עם השנים את ההגנה על הסודיות הרפואית באמצעות חוזרי מנכ"ל ונהלים פנימיים. בפרט הוצאו בהקשר זה שמונה חוזרים מרכזיים החל משנת 1996, בסמוך לחקיקת חוק זכויות החולה, ועד היום (ראו לוח 2).

לוח 2: חוזרי מנכ"ל של משרד הבריאות בנושא מידע וסודיות רפואית

מספר חוזר	שם החוזר	מטרת החוזר
04/1996	הסודיות הרפואית וצנעת הפרט	הגדרת העקרונות הבסיסיים לשמירה על פרטיות המטופל במערכת הבריאות והנחיות ליישום חוק זכויות החולה בהיבטי סודיות (משרד הבריאות, 1996א)
19/1996	הסודיות הרפואית	פירוט הנחיות מעשיות ליישום חובת הסודיות במסודות רפואיים והבהרת הנהלים למניעת חשיפת מידע רפואי ללא הרשאה (משרד הבריאות, 1996ב)
09/1997	שמירת סודיות בדיקת מעבדה	הסדרת הטיפול במידע רגיש הנובע מבדיקות מעבדה שונות, לרבות פרוטוקולים להעברת תוצאות והגנה על מידע מעבדתי (משרד הבריאות, 1997א)
65/2002	שמירת סודיות המידע בוועדות לאישור הפסקת הריון	הגדרת הנהלים לשמירת דיסקרטיות בטיפול במקרים של בקשות להפסקת הריון והגנה על פרטיות הפונות לוועדות (משרד הבריאות, 2002).
15/2003	יתור סודיות – מסירת מידע רפואי על מטופל	פירוט התנאים והנהלים למסירת מידע רפואי לצדדים שלישיים בהסכמת המטופל, כולל טפסים והליכים נדרשים (משרד הבריאות, 2003).
66/2008	נוהל שמירה על סודיות המידע בתיקי רישום	הסדרת אבטחת המידע בתיקים רפואיים פיזיים ואלקטרוניים והגדרת הגישה המותרת למידע רפואי מתועד (משרד הבריאות, 2008).
14/2009	נוהל ניגוד עניינים ושמירת סודיות של חברי ועדות מיעצות ונותני חוות דעת	הגדרת כללי התנהגות אתיים למומחים המשמשים כיועצים במערכת הבריאות והבטחת סודיות בדיוני ועדות (משרד הבריאות, 2009).
02/2020	קוד אתי לשמירת הסודיות ופרטיות המידע האישי	עדכון הנחיות בהתאם לאתגרי הפרטיות בעידן הדיגיטלי ושילוב עקרונות מודרניים של אבטחת מידע והגנת הפרטיות (משרד הבריאות, 2020ב).

שמירה על פרטיות המידע הרפואי מוצגת בחוזרי המנכ"ל כעיקרון מרכזי וחשוב שנועד, בין היתר, לבסס יחסי אמון ופתיחות בין מטפלים למטופלים:

המערכת של יחסי רופא-חולה וכמוה כל יחסי מטפל-מטופל, להלן הרופא, הינה מערכת יחסים המושתתת על אמון. מכוח האמון ביכולתו המקצועית של הרופא מפקיד החולה את חייו ובריאותו בידיו, ומכוח האמון בהגינותו, חושף החולה בפני הרופא את גופו, את הרגשותיו ותחושותיו ואת סודותיו האינטימיים. (משרד הבריאות, 1996א)

לדוגמה, חוזר מנכ"ל 02/2020 (משרד הבריאות, 2020) מספק כמה המלצות מעשיות לשמירה על סודיות המטופלים:

לדאוג לפרטיות בעת שיחות עם מטופלים, עובדים ועמיתים.

לצמצם שימוש בהכרזה ברמקול, וברשימות הכוללות מידע אישי או פרטים מזהים עם שמות. לנקוט צעדים לצמצום הפגיעה בפרטיות למינימום ההכרחי (כגון: בקשת הסכמה לגילוי המידע, העברת מידע מצרפי/סיכומי, מחיקת פרטים העלולים לזהות את האדם או הצפנתם, צמצום היקף המידע הנמסר).

הקוד האתי לשמירת הסודיות ופרטיות המידע האישי (משרד הבריאות, 2020) אף קובע:

קוד אתי זה נכתב על מנת להוות מורה דרך לעובדי מערכת הבריאות בנושא שמירה מיטבית על הפרטיות, ועל סודיות המידע האישי והרפואי, תוך איזון בין זכויות וערכים אתיים שונים, לשם מניעת נזק מהאדם ומזולתו, ובהתאם לחוקים החלים על מערכת הבריאות.

כלומר, מלבד ביסוס הזכות הכללית לפרטיות ולסודיות כעיקרון יסוד בחוק – גם חוזרי המנכ"ל, הנחיות משרד הבריאות ופרק 10(ה) בקוד האתי של משרד הבריאות משמשים כלים חשובים בהגנה על פרטיות המטופלים, בכך שהם ממירים את הוראות החוק הכלליות להנחיות ספציפיות ומעשיות.

עם זאת, הרגולציה בישראל מכירה בכמה חריגים לחובת הסודיות הרפואית, המאזנים בין זכות המטופל לפרטיות לבין אינטרסים חיוניים אחרים. סעיף 20(א) לחוק זכויות החולה מפרט את החריגים המרכזיים:

(1) המטופל נתן את הסכמתו למסירת המידע הרפואי; (2) חלה על המטפל או על המוסד הרפואי חובה על פי דין למסור את המידע הרפואי; (3) מסירת המידע הרפואי היא למטפל אחר לצורך טיפול במטופל.

בחוק קיימים כמה חריגים לעיקרון הפרטיות: החוק למניעת אלימות במשפחה מחייב דיווח על פגיעה; סעיף 368ד לחוק העונשין מחייב דיווח על חשד לפגיעה בקטינים ובחסרי ישע; וסעיף 12 לפקודת בריאות העם דורש דיווח על מחלות מידבקות. נוסף על כך, חוק הגנת הפרטיות מאפשר מסירת מידע לשם הגנה על אינטרס חיוני של מבקש המידע, או אם המידע הוא בעל ענין ציבורי. חריגים אלה מדגישים את האיזון העדין בין חובת ההגנה על פרטיות המטופל לבין הגנה על אינטרסים ציבוריים ופרטיים חיוניים אחרים. כך למשל, חוזר מנכ"ל 8/2023 (משרד הבריאות, 2023) העוסק בסיווג מידע משקף שינוי משמעותי בגישה לפרטיות מידע, ובו מוצגות מגבלות וחריגים לשמירה על סודיות בהתאם להתפתחויות חברתיות וטכנולוגיות עדכניות. למשל, החוזר מסדיר את הנגשת המידע למטופל באמצעים דיגיטליים.

העברת מידע בין אנשי צוות רפואי ורופאי קופות החולים, ושיתוף מידע עם עמיתים לצורך התייעצות מקצועית, אמנם מומלצים – אולם מודגש כי יש לעשות זאת באופן מינימלי וזהיר (משרד הבריאות, 2006; משרד הבריאות, 2023). למשל, בחוזר מנכ"ל משנת 2006 מפורט כך:

חובתם לשמור על המידע הרפואי שהגיע אליהם תוך כדי מילוי תפקידם במהלך עבודתם. רק באחד המקרים המנויים בחוק מטפל או מוסד רפואי רשאים למסור מידע רפואי לאחר: (1) המטופל נתן הסכמתו למסירת המידע הרפואי (כתב ויתור סודיות); (2) חלה חובה על פי דין (חוק, תקנות או צו מנומק של בית משפט) למסור את המידע הרפואי; (3) מסירת המידע היא למטפל אחר לצורך טיפול באותו מטופל; (4) ועדת האתיקה אישרה מסירת המידע, אחרי שקבעה כי מסירת המידע חיונית להגנה על בריאות הזולת או הציבור, או במקרה שבו קבעה כי עלול להיגרם למטופל נזק חמור לבריאותו או לשלומו, אם יקבל בעצמו את המידע. (משרד הבריאות, 2006)

נושא נוסף הראוי להדגשה הוא המתח בין תקנים בינלאומיים לחוק המקומי. למשל, שיתוף מידע עם בני משפחת המטופל מדגים את המתח הקיים בין תקני PFR לבין החוקים וחוזרי המנכ"ל בישראל: פרק 2.2 בהנחיות ה-JCI ממליץ לאפשר למשפחת המטופל גישה למידע רפואי, ואילו הרגולטור הישראלי מגביל חשיפת מידע רפואי ללא הסכמת המטופל, ואינו מעודד כלל שיתוף שלא לצורך – לרבות שיתוף מידע עם בני משפחה.

אוטונומיה

אוטונומיה במערכת הבריאות משקפת את זכותו של המטופל לנהל את מחלתו וגופו כפי שהוא רואה לנכון, דבר המהווה חלק בלתי נפרד מכבוד האדם, כפי שהוא מתבטא בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. עיקרון זה מודגש במערכת הבריאות הישראלית באמצעות שני מרכיבים מרכזיים של היענות: זכות הבחירה והזכות להסכמה מדעת (Murray et al., 1999).

זכות הבחירה מעוגנת בחקיקה הישראלית בסעיף 23 לחוק ביטוח בריאות ממלכתי ובתקנותיו, המאפשרים למטופלים לבחור מטפלים בהליכים אלקטיביים בקהילה, אך מגבילים בחירה זו בבתי חולים ציבוריים. חוק ביטוח בריאות ממלכתי קובע במפורש כי "חבר בקופת החולים זכאי לבחור נתן שירותים עבור עצמו ועבור ילדו הרשום בה מבין נתני השירותים של הקופה או מטעמה". הסדרי הבחירה מעוגנים בשני חוזרי מנכ"ל מרכזיים: חוזר 04/1999 (משרד הבריאות, 1999), המאפשר לכל מטופל לבחור פינוי לבית חולים לפי רצונו; וחוזר 06/2011 (משרד הבריאות, 2011), העוסק ביישום תקנות ביטוח בריאות ממלכתי (הסדרי בחירה בין נתני שירותים), ומפרט היבטים מעשיים לעריכת הסדר הבחירה של שירותים שונים ופרסומם.

עיקרון ההסכמה מדעת מעוגן בסעיפים 13–15 לחוק זכויות החולה, הקובעים בין היתר כי "לא יינתן טיפול רפואי למטופל אלא אם כן נתן לכך המטופל הסכמה מדעת לפי הוראות פרק זה". אף שהסעיפים מפרטים בהרחבה כיצד יש להוציא לפועל את עיקרון ההסכמה מדעת, חוזרי המנכ"ל ממלאים תפקיד חשוב בתרגום החקיקה להוראות מעשיות. לשם כך, במהלך השנים משרד הבריאות פרסם חוזרי מנכ"ל ונהלים פנימיים רבים המרחיבים את ההגנה על הזכות להסכמה מדעת. רשימה חלקית מוצגת בלוח 3 להלן.

לוח 3: חוזרי משרד בריאות בנושא הסכמה מדעת

מספר חוזר	שם החוזר	מטרת החוזר
13/1997	טפסי הסכמה מדעת	מגדיר את המבנה והתוכן של טפסי הסכמה מדעת, וקובע סטנדרטים אחידים למערכת הבריאות (משרד הבריאות, 1997ב).
03/2000	הצגת תעודת זהות לפני ביצוע פעולות רפואיות המחייבות הסכמה מדעת בכתב	דורש אימות זהות המטופל באמצעות תעודת זהות לפני ביצוע פעולות המחייבות הסכמה בכתב (משרד הבריאות, 2000).
23/2010	שימוש בטופסי הסכמה בתהליך קבלת הסכמה מדעת לטיפול	מנחה על אופן השימוש בטפסי הסכמה סטנדרטיים ותיעוד תהליך קבלת ההסכמה (משרד הבריאות, 2010).
32/2012	מתן הסכמה מדעת לטיפול רפואי בשבתות וחגים	מפרט את הנהלים להשגת הסכמה מדעת במהלך שבתות וחגים תוך התחשבות באמונות דתיות (משרד הבריאות, 2012א).
169/01	נוהל שימוש באמצעים דיגיטליים בתהליך קבלת הסכמה מדעת	קובע כללים לשימוש באמצעים דיגיטליים לקבלת הסכמה מדעת, כולל חתימה אלקטרונית והסברים מקוונים (משרד הבריאות, 2001א).
חוות דעת 2020	חיסון למי שאינם יכול לתת הסכמה מדעת והסכמה למסירת מידע	מסדיר את תהליך קבלת הסכמה עבור מטופלים שאינם כשירים לתת הסכמה מדעת לחיסון, וכן הנחיות למסירת מידע רפואי (משרד הבריאות, 2020א).

למשל, חוזר 169/01 (משרד הבריאות, 2001א) מדגיש את חשיבותן של נסיבות קבלת ההסכמה:

ככלל, יש לקיים מפגש "פנים מול פנים" בין המשתתף בניסוי לבין החוקר כחלק מתהליך קבלת ההסכמה. ניתן לקיים מפגש זה באמצעים דיגיטליים ולא דווקא כמפגש פיזי.

חוזר מנכ"ל 23/2010 מתייחס לנגישות לשונית בקובעו:

בהסתדרות הרפואית בישראל (<http://www.ima.org.il>) מצויים כל טופסי ההסכמה שהוכנו על ידי ההסתדרות הרפואית והאיגודים המקצועיים בה, בארבע שפות: עברית, ערבית, אנגלית ורוסית. תרגומים אלה בוצעו על ידי מומחים לתרגום מדעי-רפואי ועברו בדיקה צולבת על ידי רופאים מטעם ההסתדרות הרפואית. ניתן ומומלץ להשתמש בטפסים אלה, ובפרט עבור מטופלים שאינם מבינים או קוראים עברית באופן מספק, או מבקשים לקבל את הטופס באחת מהשפות הנ"ל. (משרד הבריאות, 2010)

סטנדרטים בינלאומיים כדוגמת ה-JCI מרחיבים את הדרישות היישומיות, ומעבירים את האחריות לבתי החולים לקבוע את היקף הדרישה ואת אופן הוצאתה לפועל, בקובעם: "הסכמה מדעת של המטופל תתקבל באמצעות תהליך שהוגדר על ידי בית החולים ויבוצע על ידי צוות מיומן באופן ובשפה שהמטופל יכול להבין". באמצעות מנגנונים אלה, משילות בריאות הופכת את הוראות החוק היבשות למדיניות מעשית, נהלים ברורים ותהליכי עבודה סדורים, המבטיחים כי זכויות המטופלים לאוטונומיה, בחירה והסכמה מדעת מיושמות הלכה למעשה בשטח.

פיזיות

הממד הפיזי של שמירה על כבוד המטופל עלה כנושא מרכזי בניתוח הנתונים, והתמקד באחריות הרופאים להגן על פרטיות המטופלים באמצעות מניעת חשיפה גופנית בלתי נחוצה ונזק פיזי. אף שהחקיקה הישראלית אינה מתייחסת מפורשות לצנעת הפרט בהקשר הפיזי, משרד הבריאות פיתח מסגרת הנחיות מקיפה המעגנת את זכות המטופל לפרטיות פיזית. צנעת הפרט מוסדרת באמצעות חמישה חוזרי מנכ"ל מרכזיים המוצגים בלוח 4 להלן.

לוח 4: חוזרי משרד בריאות בנושא צנעת הפרט

מספר חוזר	שם החוזר	מטרת החוזר
39/1994	הנחיות ביצוע בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט	הנחיות ראשוניות לביצוע בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט תוך שמירה על פרטיות (משרד הבריאות, 1994).
04/1996	הסודיות הרפואית וצנעת הפרט	כללים לשמירה על סודיות המידע הרפואי והגנה על צנעת הפרט של המטופל (משרד הבריאות, 1996א).
44/1997	בדיקות גופניות בתחום צנעת הפרט	הנחיות לביצוע בדיקות גופניות באזורים אינטימיים תוך הקפדה על פרטיות המטופל (משרד הבריאות, 1997ג).
40/2001	בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט	הוראות מפורטות לביצוע בדיקות גופניות בתחום צנעת הפרט תוך שמירה על כבוד המטופל (משרד הבריאות, 2001ב).
7/2016	שמירה על צנעת הפרט בעת ביצוע בדיקות מאמץ לב	הנחיות לשמירה על פרטיות המטופל וכבודו בעת ביצוע בדיקות מאמץ לב (משרד הבריאות, 2016ב).

חוזר מנכ"ל 44/1997 (משרד הבריאות, 1997ג) קובע תנאים ברורים לביצוע בדיקות גופניות, כגון ביצוע הבדיקות מאחורי וילון, כיסוי פלג גוף עליון בחולצה או בסניר ייעודי ועוד. הקוד האתי של ההסתדרות הרפואית מרחיב את עיקרון צנעת הפרט, ומחיל אותו על כל רופא, כל מי שעובד תחת הרופא, וכל עובד אחר במוסד בכל שלבי הטיפול ובכל מצבי הטיפול הרפואי. תקני ה-JCI הבינלאומיים מרחיבים את ההגנה הפיזית לרכושם של מטופלים (PFR.1.4), ודורשים מארגוני בריאות להגן על חפצי המטופלים מפני גניבה או אובדן. נוסף על כך, תקני ה-JCI מעגנים את זכות המטופל לנוכחות מלווה במהלך בדיקות רפואיות לצורך תחושת ביטחון אישי. הנחיות אלו משקפות הכרה הולכת וגוברת בחשיבות הממד הפיזי של כבוד המטופל כרכיב מהותי בטיפול רפואי איכותי ואתי, ומספקות מסגרת יישומית לשמירה על צנעת הפרט ועל הכבוד האנושי בסביבה הקלינית.

התנהגות בין-אישית

הנושא האחרון שזוהה בניתוח המסמכים הוא התנהגות הרופאים במהלך אינטראקציות עם מטופלים, בדגש על איסור אפליה, טיפול רפואי נאות ומידע בדבר זהות המטפל. איסור אפליה מודגש כעיקרון יסוד גם בקוד האתי של הרופאים:

חובה על המטופלים להעניק טיפול רפואי ללא אפליה בין מטופלים מטעמי דת, גזע, מין, לאום, ארץ מוצא, יכולת כלכלית, נטייה מינית של המטופל או מטעם אחר כיוצא באלה. (משרד הבריאות, 2006)

חוזרי המנכ"ל כוללים לא רק התייחסות לאפליה ישירה, אלא אף מעודדים איסור אפליה באמצעות רגישות תרבותית. גישה זו כוללת רגישות למאפיינים הייחודיים ולתכונות התרבותיות של המטופל, תוך טיפוח כבוד ושיתוף פעולה עימו (משרד הבריאות, 2010). לדוגמה, הבנת קודי התנהגות של יהודים דתיים אורתודוקסים עשויה להוביל לשיתוף פעולה רב יותר בביצוע פרוצדורות חירום רפואיות בשבת (משרד הבריאות, 2012א). הן החוזרים והן הנחיות ה-JCI מעודדים רופאים למצוא פתרונות יצירתיים שמכבדים את הערכים, התרבות והאמונות של המטופלים, כולל היענות לבקשות רוחניות ודתיות (PFR.1.2).

בהמשך לכך, מודגש כי טיפול רפואי נאות כולל לא רק טיפול מקצועי ואיכותי, אלא גם לוקח בחשבון היבטים של יחס אנושי: "טיפול נאות: חובה על כל מטפל לתת לכל מטופליו טיפול רפואי נאות, הן מבחינת הרמה המקצועית והאיכות הרפואית והן מבחינת יחסי האנוש" (משרד הבריאות, 2006). יחסי אנוש כוללים יחס מכבד כלפי המטופל, הקשבה פעילה, אמפתיה, סבלנות ומתן תשומת לב לפרטים. לבסוף, חובת ההזדהות משקפת את חשיבות השקיפות ביחסי מטפל-מטופל: "חובה על כל מטפל לשאת תג זיהוי כמפורט בחוזרי מנכ"ל (12/01 ו-22/01). חובה על כל מטפל להזדהות בפני המטופל והמלווים אותו בשמו ובתפקידו" (משרד הבריאות, 2006). מתן מידע בדבר זהות המטפל מקדם אמון במערכת הרפואית, מאפשר למטופל לדעת מי מטפל בו, ומעניק לו תחושת ביטחון. זיהוי ברור של המטפל הוא צעד ראשוני בבניית מערכת יחסים בין המטפל למטופל המבוססת על אמון, כבוד הדדי ושקיפות.

דיון והשלכות לפרקטיקה

המחקר הנוכחי מציג ניתוח איכותני של המסגרת הרגולטורית הישראלית ותפקידה בעיצוב היענות מערכת הבריאות וזכויות המטופלים. הממצאים מעלים תובנות חשובות לגבי התפתחות מערכות ביטחון סוציאלי מודרניות, המתרחבות מעבר להגנה כללית על הנגישות לטיפול רפואי, ומשלבות גם את חוויית המטופל ואת הבטחת כבודו כמרכיב מהותי ברווחה החברתית. הממצאים מצביעים על ארבעה מרכיבים מרכזיים של היענות שאותם מקדמת מערכת הבריאות הישראלית: מידע, אוטונומיה, פיזיות והתנהגות בין-אישית. מרכיבים אלו מוסדרים באמצעות מארג מורכב של כלי משילות, בהם חקיקה ראשית, חוזרי מנכ"ל, קודים אתיים ותקנים בינלאומיים.

מחקר זה מדגים כיצד מדינת הרווחה המודרנית מפתחת מנגנונים מורכבים להבטחת חוויית המטופל ושמירה על זכויות אדם בסיסיות. הממצאים מצביעים על מבנה היררכי מרובד של כלי משילות המשרתים פונקציות משלימות בקידום היענות. חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק זכויות החולה מספקים בסיס נורמטיבי רחב המעגן את הזכויות הבסיסיות של המטופלים. עם זאת, החקיקה הראשית לבדה אינה מספקת הנחיות מפורטות דיין ליישום בשטח (Barbazza et al., 2015; Tello et al., 2020). במובן זה, אין די בקביעה החוקתית כי "כל אדם זכאי לפרטיות ולצנעת חייו" (חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו) או בקביעה כי "לא ייתן טיפול רפואי למטופל אלא אם כן נתן לכך המטופל הסכמה מדעת" (חוק זכויות החולה), אלא יש לתרגם את העקרונות הכלליים להנחיות מעשיות.

ואכן, במחקר זה נמצא כי חוזרי מנכ"ל של משרד הבריאות ממלאים תפקיד מכריע בתרגום עקרונות חוקיים מופשטים להנחיות מעשיות ומפורטות. לדוגמה, בהמשך לחוק זכויות החולה, שמעגן את עיקרון הסודיות הרפואית, חוזרי המנכ"ל (ראו לוח 2) מפרטים דרישות ספציפיות לכך – כגון הקפדה על פרטיות בעת שיחות עם מטופלים וצמצום השימוש בהכרזות ברמקול. בדומה לכך, החוק מעגן את זכות המטופל להסכמה מדעת, ובהמשך לכך חוזרי המנכ"ל מסדירים היבטים פרקטיים של הנושא – כמו שימוש באמצעים דיגיטליים לקבלת הסכמה והנגשה לשונית של טופסי הסכמה (ראו לוח 3).

ממצאים אלו מתיישבים עם הספרות התאורטית העוסקת במשילות בריאות, אשר מדגישה את חשיבותם של חוקים רכים כהשלמה לחוקים קשיחים (Abimbola et al., 2017; Bali et al., 2022; Barbazza et al., 2015; Guzman & Meyer, 2010; Perez, 2015; Tello et al., 2020). כלומר, משילות יעילה בבריאות מחייבת מגוון כלים רגולטוריים. המחקר הנוכחי מדגים כי מערכת הבריאות הישראלית פועלת באמצעות מערך רגולטורי מרובד הכולל יותר מ-500 חוקים ותקנות, לצד יותר מ-5,700 חוזרי מנכ"ל והנחיות שונות, המקיימים ביניהם יחסי גומלין מורכבים. כלומר, היענות מערכת הבריאות מהווה ביטוי חשוב להתפתחות סט הזכויות החברתיות, מזכות בסיסית לנגישות למערכת הבריאות לעבר הבטחת איכות החוויה הטיפולית כזכות אזרחית בסיסית.

ממצא משמעותי נוסף שעלה במחקר הוא האופן שבו סטנדרטים בינלאומיים משתלבים במערכת המשילות המקומית ומשפיעים על עיצוב היענות. החלטת משרד הבריאות משנת 2012 לחייב את בתי החולים בישראל לקבל את הסמכת JCI היא דוגמה בולטת לאימוץ סטנדרטים בינלאומיים ולשילובם במערכת המקומית. הכפפת בתי החולים לתקני ה-JCI יצרה שכבה נוספת של רגולציה המשפיעה על היענות מערכת הבריאות. תקני ה-JCI מרחיבים או מדגישים היבטים מסוימים של הגנה על זכויות המטופלים, כגון דרישות להגנה על רכוש המטופלים והזכות למלווה בבדיקות. עם זאת, במחקר הנוכחי נמצא כי התקנים הבינלאומיים עלולים לעיתים גם לעורר מתחים ואתגרים במפגש עם החקיקה המקומית: כך לדוגמה, ניכר במתח בין עידוד שיתוף מידע עם בני משפחה לפי תקני ה-JCI, לבין הגבלת חשיפתו של מידע רפואי ללא הסכמת המטופל לפי החקיקה הישראלית. דוגמה זו ממחישה את האתגרים הנובעים מהשילוב בין סטנדרטים בינלאומיים לנורמות מקומיות. מכך עולה כי אימוץ סטנדרטים בינלאומיים אינו תהליך פשוט של העתק-הדבק, אלא הוא מחייב התאמה והטמעה במערכת המקומית, תוך התמודדות עם אתגרים והתנגשויות אפשריות.

ניתוח המסגרת הרגולטורית מלמד כי תפיסת היענות במערכת הבריאות הישראלית היא דינמית ומתפתחת. ניתן לראות זאת בהשוואה בין חוזרי מנכ"ל מוקדמים לחוזרים מאוחרים יותר, המשקפים שינויים בתפיסת היענות. לדוגמה, חוזר מנכ"ל העוסק בסיווג מידע בבריאות הנפש (משרד הבריאות, 2023) משקף שינוי גישה ביחס לסודיות מידע, תוך איזון בין הצורך בשיתוף מידע רפואי לבין שמירה על פרטיות המטופל. בדומה לכך, הניתוח מדגים כי ההתפתחות המתמדת של הטכנולוגיה, השינויים החברתיים והתפתחויות בתחום האתיקה הרפואית מחייבים התאמה מתמדת של המסגרת הרגולטורית. כך למשל, ההתפתחויות הטכנולוגיות הובילו לצורך בהסדרת הסכמה מדעת באמצעים דיגיטליים (משרד הבריאות, 2001א). כלומר, היענות היא מושג רב-ממדי ודינמי אשר מושפע מהקשרים חברתיים, תרבותיים וטכנולוגיים, ומתפתח עם הזמן בהתאם להם.

זאת ועוד, קידום היענות במערכת הבריאות מחייב איזון מתמיד בין ערכים וזכויות מתחרים. דוגמה בולטת לכך היא האיזון בין הזכות לסודיות רפואית לבין הצורך בשיתוף מידע לשם טיפול או הגנה על אינטרסים ציבוריים. החקיקה הישראלית והרגולציה הנלווית לה מגדירות בקפדנות את החריגים לחובת הסודיות הרפואית, במטרה לאזן בין האינטרסים המתחרים. בדומה לכך, האיזון בין הזכות לאוטונומיה של המטופל לבין שיקולי בריאות הציבור מציב אתגר מתמיד בפני מערכת הבריאות.

השוואת מרכיבי היענות שזוהו במחקר – מידע, אוטונומיה, פיזיות והתנהגות בין-אישית – למסגרות תאורטיות קודמות מעלה תובנות מעניינות. על אף הדמיון בין המרכיבים שזוהו לבין מרכיבי היענות שהגדיר ארגון הבריאות העולמי (Murray et al., 1999) – כבוד המטופל, אוטונומיה, סודיות, מענה מהיר, נגישות, רשתות תמיכה ובחירה – ניכרים ביניהם גם הבדלים משמעותיים. בין ההבדלים הבולטים נמצא הדגש המיוחד במערכת הישראלית על פיזיות (צניעות ואבטחה פיזית) ועל התנהגות בין-אישית, לעומת הדגש הבינלאומי על נגישות לשירותים ועל רשתות תמיכה חברתיות. ייתכן שהבדלים אלו משקפים מאפיינים תרבותיים וחברתיים ייחודיים למערכת הבריאות הישראלית, שהינה ציבורית ברובה ונעזרת רבות בבני המשפחה כחלק בלתי נפרד מהתמיכה במטופלים (Clarfield et al., 2017). ממצא זה מחזק את המסקנה כי על אף שקיימים עקרונות אוניברסליים של היענות, יישומם בפועל מושפע מהקשרים תרבותיים, חברתיים ומוסדיים מקומיים (Semyonov-Tal, 2024a, 2024b). כלומר, מדיניות ביטחון סוציאלי יעילה אינה יכולה להיות מיובאת באופן אוטומטי ממקום למקום, אלא היא מחייבת התאמה והטמעה בהקשר המקומי הספציפי.

למרות חשיבותה של המסגרת הרגולטורית הנדונה במחקר זה, הכרחי להכיר בפער הפוטנציאלי הקיים בין ההנחיות הכתובות לבין יישומן בפועל בשטח. כך למשל, חוזרי מנכ"ל המדגישים את חובת השמירה על פרטיות המטופל עומדים בפני אתגר מעשי משמעותי במציאות המאופיינת במחלקות עמוסות ובחולים המאושפזים במסדרונות. בדומה לכך, הדרישה לקבלת הסכמה מדעת, הכוללת מתן הסברים מפורטים וניהול שיח סבלני, עלולה להתנגש עם עומס העבודה ועם לחץ הזמן של הצוותים הרפואיים. פערים אלו מדגישים כי רגולציה לבדה אינה מספיקה, ויש צורך במחקרים עתידיים שיבחנו את תנאי יישומה של היענות בשטח, ואת הגורמים המעכבים והמסייעים להטמעת עקרונות היענות.

מגבלות מחקר והצעות למחקרי המשך

המחקר הנוכחי מדגיש את הפוטנציאל של משילות בריאות במתן הנחיות מעשיות לשיפור היענות מערכת הבריאות בישראל, וככלל להרחבת תפיסת מושג רווחה. עם זאת, למחקר זה מספר מגבלות. ראשית, אף שהמסמכים שנבחרו למחקר מייצגים את רוח החוק בהקשר של היענות ויחס מכבד, הם אינם מכסים בהכרח את מלוא ספקטרום המסמכים הרלוונטיים בתחום. המחקר, כאמור, התמקד במספר חוקים מרכזיים העוסקים ישירות בזכויות המטופל ובהיבטי היענות, מתוך למעלה מ-500 חוקים ותקנות בתחום הבריאות. אף שבחירה זו מוצדקת מבחינה מתודולוגית, בשל התמקדותה בליבת המסגרת הנורמטיבית המגדירה את יחסי המטפל-מטופל – היא עלולה להשאיר מחוץ לניתוח חוקים נוספים שניתן כי הם מכילים רמזים או היבטים עקיפים הרלוונטיים להיענות. למרות מגבלה זו, שילוב החוקים שנבחנו עם מקורות משלימים – חוזרי מנכ"ל, תקני הסמכה בינלאומיים וקודים אתיים, מחזק את תוקף הממצאים שהוצגו, ומספק תמונה מקיפה של המגמות הרגולטוריות בתחום היענות במערכת הבריאות הישראלית. אני מקווה כי מחקרים עתידיים ירחיבו את יריעת המסמכים למגוון מקיף יותר של מקורות. כך למשל, מחקר עתידי יוכל לשלב מסמכים ממשרדי ממשלה נוספים, קופות החולים, בתי חולים ציבוריים ופרטיים וארגוני בריאות אחרים, לצד ניתוח סקרי שביעות רצון של מטופלים ופסקי דין.

נוסף על כך, המחקר הנוכחי אינו בוחן את מידת היישום בפועל של התקנות וההנחיות במסגרות בריאותיות שונות. בחינת יישומן של תקנות והנחיות יכול לספק מידע חשוב להבנת הפער בין מדיניות מוצהרת לבין פרקטיקה בשטח. מחקרי המשך יוכלו לבחון את הפער בין הרגולציה הפורמלית לבין היישום בפועל של היענות במערכת הבריאות. כלומר, מחקר עתידי יוכל לבחון את מידת היישום בפועל ואת הפערים בין המדיניות המוצהרת לפרקטיקה. נוסף על כך, מחקרי השוואה בין מערכות בריאות שונות ובין מדינות שונות יוכלו לספק תובנות לגבי האופן שבו הקשרים תרבותיים, חברתיים ומוסדיים משפיעים על עיצוב ועל הטמעה של היענות במערכות בריאות. לבסוף, מחקר עתידי יוכל לבחון את הקונפליקטים בין רגולציה מקומית לבינלאומית ופרטית (Leslie et al., 2021), לרבות השפעתם של תהליכי הפרטה על עיצוב מערכת הבריאות הציבורית.

סיכום

המחקר תורם להבנת הקשר המורכב בין משילות בריאות לקידום היענות, ומדגים כיצד מערכת רגולטורית יכולה לתרגם מטרות כלליות ורחבות של היענות להנחיות ספציפיות ומעשיות, ולהרחיב את התפיסות שלנו לגבי היקף ההגנות במדינת רווחה. החקיקה הראשית מעגנת את העקרונות הבסיסיים, חוזרי המנכ"ל מתרגמים עקרונות אלו להנחיות מעשיות, והקודים האתיים והתקנים הבינלאומיים שאומצו והוחלו בדין המקומי מרחיבים ומעשירים את מערך ההגנה על זכויות המטופלים. לצד זאת, המחקר מצביע על אתגרים הנובעים מהצורך לאזן בין ערכים וזכויות מתחרים, ומהמתח שעלול להתקיים בין סטנדרטים בינלאומיים לנורמות מקומיות. תובנות אלו עשויות לסייע למעצבי מדיניות ולמקבלי החלטות המבקשים לשפר את איכות השירות הרפואי ולהעצים את מעמד המטופל במערכת הבריאות.

נקודות מפתח

- הממצאים מדגימים התפתחות של מודל רווחה מקיף לבריאות, המשלב גם הגנה על ההיבטים הלא-רפואיים של הטיפול הרפואי.
- היענות היא מושג דינמי ומתפתח שמשנתנה בהתאם להתפתחויות טכנולוגיות, חברתיות ומקומיות, ומחייב מערכת מדינית גמישה הכוללת מגבונים לעדכון תקופתי.
- מדינת רווחה מודרנית נדרשת למערכת רגולטורית מרובדת, המשלבת חוקים קשיחים עם כלים רכים (חוזרים, הנחיות) לשם תרגום העקרונות הכלליים להנחיות מעשיות.
- אימוץ סטנדרטים בינלאומיים של מדיניות רווחה וביטחון סוציאלי מחייב התאמה מקומית.

מקורות

- בן נון, ג., ברלוביץ, י. ושני, מ. (2010). מערכת הבריאות בישראל. עם עובד.
- גל נור, י., פז-פוקס, א. וציון, נ. (2015). מדיניות ההפרטה בישראל: אחריות המדינה והגבולות בין הציבורי לפרטי. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גרוס, ר., רוזן, ב. ושירום, א. (1999). מערכת הבריאות בישראל בעקבות החלת חוק ביטוח בריאות ממלכתי. *ביטחון סוציאלי*, 54, 11-34.
- גרוס, ר. ורוזן, ב. (1992). דו"ח ועדת נתניהו: ניתוח ההמלצות לגבי חלוקת הסמכויות במערכת הבריאות. *ביטחון סוציאלי*, 38, 27-44.
- החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א-1991
- חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994
- חוק הגנת הפרטיות, התשמ"א-1981
- חוק החולה הנוטה למות, התשס"ו-2005
- חוק העונשין, התשל"ז-1977
- חוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996
- חוק זכויות תלמידים עם לקות למידה במוסדות על-תיכוניים, התשס"ח-2008
- חוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988
- חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו

חורב, ט. וקידר, נ. (2010). אור וצל בהתפתחות ויישום של חוק ביטוח בריאות ממלכתי: השתקפותה של הרפורמה מחמש עשרה שנות חקיקה. משרד הבריאות.

כהן, נ. (2019). רגולציה במערכת הבריאות: השליטה על פעילותן של קופות החולים. בתוך א. טבת וי. גל נור (עורכים), רגולציה בישראל: ערכים, אפקטיביות, שיטות (עמ' 225-260). הקיבוץ המאוחד.

משרד הבריאות (1994). חוזר 39/1994: הנחיות ביצוע בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr39-1994/he/files_circulars_mr_mr39_1994.pdf

משרד הבריאות (1996). חוזר 04/1996: הסודיות הרפואית וצנעת הפרט. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk04-1996/he/files_circulars_mk_mk04_1996.pdf

משרד הבריאות (1996). חוזר מס' 19/1996: הסודיות הרפואית. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk19-1996/he/files_circulars_mk_mk19_1996.pdf

משרד הבריאות (1997). חוזר 09/1997: שמירת סודיות בדיקת מעבדה. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr09-1997/he/files_circulars_mr_mr09_1997.pdf

משרד הבריאות (1997). חוזר 13/1997: טפסי הסכמה מדעת. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk13-1997/he/files_circulars_mk_mk13_1997.pdf

משרד הבריאות (1997). חוזר 44/1997: בדיקות גופניות בתחום צנעת הפרט. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr44-1997/he/files_circulars_mr_mr44_1997.pdf

משרד הבריאות (1999). חוזר 04/1999: הפנייה לבית חולים. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk04-1999/he/files_circulars_mk_mk04_1999.pdf

משרד הבריאות (2000). חוזר 03/2000: הצגת תעודת זהות לפני ביצוע פעולות רפואיות המחייבות בהסכמה מדעת בכתב. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr03-2000/he/files_circulars_mr_mr03_2000.pdf

משרד הבריאות (2001). חוזר 169/01: נוהל שימוש באמצעים דיגיטליים בתהליך קבלת הסכמה מדעת. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/dr-169/he/files_circulars_dr_DR_169.pdf

משרד הבריאות (2001). חוזר 40/2001: בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr40-2001/he/files_circulars_mr_mr40_2001.pdf

משרד הבריאות (2002). חוזר 65/2002: שמירת סודיות המידע בועדות לאישור הפסקת הריון. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr65-2002/he/files_circulars_mr_mr65_2002.pdf

משרד הבריאות (2003). חוזר 15/2003: ויתור סודיות - מסירת מידע רפואי על מטופל. <https://www.gov.il/he/pages/mr15-2003>

משרד הבריאות (2006). חוזר 09/2006: מגילת זכויות המטופל בראיה של חובות המטפל. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk09-2006/he/files_circulars_mk_mk09_2006.pdf

משרד הבריאות (2008). חוזר מס' 66: נוהל שמירה על סודיות המידע בתיקי רישום. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/dr-66/he/files_circulars_dr_DR_66.pdf

משרד הבריאות (2009). חוזר 14/2009: נוהל ניגוד עניינים ושמירת סודיות של חברי ועדות מייעצות ונותני חוות דעת. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk14-2009/he/files_circulars_mk_mk14_2009.pdf

משרד הבריאות (2010). חוזר 23/2010: שימוש בטופסי הסכמה בתהליך קבלת הסכמה מדעת לטיפול. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr23-2010/he/files_circulars_mr_mr23_2010.pdf

משרד הבריאות (2011). חוזר 06/2011: יישום תקנות ביטוח בריאות ממלכתי (הסדרי בחירה בין נותני שירותים), תשס"ה – 2005. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/sbn06-2011/he/files_circulars_sbn_sbn06_2011.pdf

משרד הבריאות (2012א). חוזר 32/2012: מתן הסכמה מדעת לטיפול רפואי שבתות וחגים. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr32-2012/he/files_circulars_mr_MR32_2012.pdf

משרד הבריאות (2012ב). חוזר 38/2012: תהליך אקרדיטציה/הסמכה בבתי חולים כלליים. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr38-2012/he/files_circulars_mr_MR38_2012.pdf

משרד הבריאות (2016א). אי-שוויון בבריאות וההתמודדות עמו. (PDF) אי-שוויון בבריאות וההתמודדות עמו 2016

משרד הבריאות (2016ב). חוזר 7/2016: שמירה על צנעת הפרט בעת ביצוע בדיקות מאמץ לב. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mr07-2016/he/files_circulars_mr_mr07_2016.pdf

משרד הבריאות (2020א). חוות דעת חיסון למי שאינו יכול לתת הסכמה מדעת והסכמה למסירת מידע. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/magen-vaccine-consent-14122020/he/files_circulars_Magen_magen-vaccine-consent.pdf

משרד הבריאות (2020ב). חוזר 02/2020: קוד אתי לשמירת הסודיות ופרטיות המידע האישי. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk02-2020/he/files_circulars_mk_mk02_2020.pdf

משרד הבריאות (2023). חוזר מנכ"ל 8/2023: סיווג מידע בבריאות הנפש. https://www.gov.il/BlobFolder/policy/mk08-2023/he/files_circulars_mk_mk08-2023.pdf

פקודת בריאות העם מס' 40 לשנת 1940

פקודת הרופאים [נוסח חדש], התשל"ז-1976

תקנות ביטוח בריאות ממלכתי (הגשת דוח), התשע"ג-2013

תקנות החולה הנוטה למות (ועדות, מסמכים, מאגרי מידע ודווח), התשס"ה-2007

תקנות זכויות החולה (דרכי מינוי, תקופת כהונה, וסדרי עבודה של ועדות אתיקה), התשנ"ז-1996

Abimbola, S., Negin, J., Martiniuk, A. L., & Jan, S. (2017). Institutional analysis of health system governance. *Health Policy and Planning*, 32(9), 1337-1344. <https://doi.org/10.1093/heapol/czx083>

Bagheri, A. (2012). Elements of human dignity in healthcare settings: The importance of the patient's perspective. *Journal of Medical Ethics*, 38(12), 729-730. <https://doi.org/10.1136/medethics-2012-100743>

- Bali, A. S., He, A. J., & Ramesh, M. (2022). Health policy and COVID-19: Path dependency and trajectory. *Policy and Society*, 41(1), 83-95. <https://doi.org/10.1093/polsoc/pubab014>
- Barbazza, E., Langins, M., Kluge, H., & Tello, J. (2015). Health workforce governance: Processes, tools and actors towards a competent workforce for integrated health services delivery. *Health Policy*, 119(12), 1645-1654. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2015.09.009>
- Barbazza, E., & Tello, J. E. (2014). A review of health governance: Definitions, dimensions and tools to govern. *Health Policy*, 116(1), 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2014.01.007>
- Bevir, M. (2013). *A theory of governance*. University of California Press. <https://escholarship.org/uc/item/2qs2w3rb>
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 589-597. <https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806>
- Clarfield, A. M., Manor, O., Bin Nun, G., Shvarts, S., Azzam, Z. S., Afek, A., Basis, F., & Israeli, A. (2017). Health and health care in Israel: An introduction. *The Lancet*, 389(10088), 2503-2513. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(17\)30636-0](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(17)30636-0)
- de Leeuw, E. (2017). Engagement of sectors other than health in integrated health governance, policy, and action. *Annual Review of Public Health*, 38, 329-349. <https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-031816-044309>
- de Leeuw, E., & Harris, P. (2022). Governance and policies for settings-based work. In S. Kokko & M. Baybutt (Eds.), *Handbook of settings-based health promotion* (pp. 45-65). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-95856-5_3
- Elwyn, G., Frosch, D., Thomson, R., Joseph-Williams, N., Lloyd, A., Kinnersley, P., Cording, E., Tomson, D., Dodd, C., Rollnick, S., Edwards, A., & Barry, M. (2012). Shared decision making: A model for clinical practice. *Journal of General Internal Medicine*, 27(10), 1361-1367. <https://doi.org/10.1007/s11606-012-2077-6>
- Gallagher, A. (2004). Dignity and respect for dignity—Two key health professional values: Implications for nursing practice. *Nursing Ethics*, 11(6), 587-599. <https://doi.org/10.1191/0969733004ne744oa>
- Gallagher, A., & Seedhouse, D. (2002). Dignity in care: The views of patients and relatives. *Nursing Times*, 98(43), 38-40. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12432729/>
- Goldwag, R., & Rosen, B. (2007). *Responsiveness of the health care system: Findings from the Israeli component of the World Health Survey* (Research Report Smokler Center for Health Policy). JDC-Brookdale Institute. <https://www.bjpa.org/content/upload/bjpa/resp/Responsiveness%20of%20the%20Health%20Care%20System.pdf>
- Guzman, A. T., & Meyer, T. L. (2010). International soft law. *Journal of Legal Analysis*, 2(1), 171-225. <https://doi.org/10.1093/jla/2.1.171>

- Habiba, M. A. (2000). Examining consent within the patient-doctor relationship. *Journal of Medical Ethics*, 26(3), 183–187. <https://doi.org/10.1136/jme.26.3.183>
- Kinniburgh, F., Selin, H., Selin, N. E., & Schreurs, M. (2023). When private governance impedes multilateralism: The case of international pesticide governance. *Regulation & Governance*, 17(2), 425–448. <https://doi.org/10.1111/rego.12463>
- Leslie, K., Moore, J., Robertson, C., Bilton, D., Hirschhorn, K., Langelier, M. H., & Bourgeault, I. L. (2021). Regulating health professional scopes of practice: Comparing institutional arrangements and approaches in the US, Canada, Australia and the UK. *Human Resources for Health*, 19(1), Article 15. <https://doi.org/10.1186/s12960-020-00550-3>
- Lune, H., & Berg, B. L. (2017). *Qualitative research methods for the social sciences*. Pearson.
- Matiti, M. R. (2002). *Patient dignity in nursing: A phenomenological study* [Doctoral dissertation, University of Huddersfield]. University of Huddersfield Repository. <https://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/4599/1/DX228309.pdf>
- Murray, C.J.L., & Frenk, J. (1999). *A WHO framework for health system performance assessment*. University of Michigan. https://www.fpzg.unizg.hr/_download/repository/paper06WHO.pdf
- Öhlén, J. (2004). Violation of dignity in care-related situations. *Research and Theory for Nursing Practice*, 18(4), 371–385. <https://doi.org/10.1891/rtnp.18.4.371.64088>
- Perez, O. (2015). Fuzzy law: A theory of quasi-legal systems. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 28(2), 343–370. <https://doi.org/10.1017/cjlj.2015.31>
- Seedhouse, D., & Gallagher, A. (2002). Undignifying institutions. *Journal of Medical Ethics*, 28(6), 368–372. <https://doi.org/10.1136/jme.28.6.368>
- Semyonov-Tal, K. (2024a). Responsiveness of inpatient care and provision of dignity: Insights from a patient experience survey in Israel. *Health Policy*, 143, Article 105043. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2024.105043>
- Semyonov-Tal, K. (2024b). Responsive patient care in Israel: A qualitative study of hospital rules and regulations. *Health Policy*, 149, Article 105170. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2024.105170>
- Semyonov-Tal, K. (2024c). Keeping medical information safe and confidential: A qualitative study on perceptions of Israeli physicians. *Israel Journal of Health Policy Research*, 13(1), Article 54. <https://doi.org/10.1186/s13584-024-00641-9>
- Semyonov-Tal, K., & Lewin-Epstein, N. (2021). The importance of combining open-ended and closed-ended questions when conducting patient satisfaction surveys in hospitals. *Health Policy Open*, 2, Article 100033. <https://doi.org/10.1016/j.hpopen.2021.100033>

- Speer, J. (2012). Participatory governance reform: A good strategy for increasing government responsiveness and improving public services? *World Development*, 40(12), 2379-2398. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2012.05.034>
- Tello, J. E., Barbazza, E., & Waddell, K. (2020). Review of 128 quality of care mechanisms: A framework and mapping for health system stewards. *Health Policy*, 124(1), 12-24. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2019.11.006>
- Tzankova, Z. (2021). Can private governance boost public policy? Insights from public-private governance interactions in the fisheries and electricity sectors. *Regulation & Governance*, 15(4), 1248-1269. <https://doi.org/10.1111/rego.12317>

נספח: חוזרי מנכ"ל

1. משרד הבריאות (1994). חוזר 39/1994: הנחיות ביצוע בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט
2. משרד הבריאות (1996). חוזר מנכ"ל 20/1996: הסכמת החולה לטיפול רפואי לאור חוק זכויות החולה התשנ"ו – 1996
3. משרד הבריאות (1996). חוזר מס' 19/1996: הסודיות הרפואי
4. משרד הבריאות (1997). חוזר 13/1997: טפסי הסכמה מדעת
5. משרד הבריאות (1997). חוזר 44/1997: בדיקות גופניות בתחום צנעת הפרט
6. משרד הבריאות (1999). חוזר מנכ"ל 31/1999: פניה דחופה לבית משפט לצורך מינוי אפוטרופוס על גוף או לצורך אישור פעולה רפואית
7. משרד הבריאות (2001). חוזר 40/2001: בדיקה גופנית בתחום צנעת הפרט
8. משרד הבריאות (2002). חוזר 65/2002: שמירת סודיות המידע בועדות לאישור הפסקת הריון
9. משרד הבריאות (2003). חוזר 15/2003: ויתור סודיות - מסירת מידע רפואי על מטופל
10. משרד הבריאות (2003). חוזר מנכ"ל 53/2003: מתן מידע רפואי לקרובי החולה
11. משרד הבריאות (2008). חוזר מס' 66: נוהל שמירה על סודיות המידע בתיקי רישום
12. משרד הבריאות (2009). חוזר 14/2009: נוהל ניגוד עניינים ושמירת סודיות של חברי ועדות מייעצות ונותני חוות דעת
13. משרד הבריאות (2010). חוזר 23/2010: שימוש בטופסי הסכמה בתהליך קבלת הסכמה מדעת לטיפול
14. משרד הבריאות (2012). חוזר 32/2012: מתן הסכמה מדעת לטיפול רפואי שבתות וחגים

15. משרד הבריאות (2012). חוזר 38/2012: תהליך אקרדיטציה/הסמכה בבתי חולים כלליים
16. משרד הבריאות (2020). חוות דעת חיסון למי שאינו יכול לתת הסכמה מדעת והסכמה למסירת מידע
17. משרד הבריאות (2004). חוזר מנכ"ל 51/2005: השארת ילדים ללא השגחה - תיקון לחוק העונשין, התשס"א 2001
18. משרד הבריאות (2006). חוזר מנכ"ל 30/2006: הנחיות והבהרות לתנאים לסכמת המנהל לטיפול חמלה
19. משרד הבריאות (2010). חוזר מנכ"ל 18/2010: נטילת דגימת דם ממחוסר הכרה לשם "בדיקת שכרות"
20. משרד הבריאות (2011). חוזר מנכ"ל 24/2011: קבלת הסכמת אדם בחייו - לתרומת איבריו לאחר מותו
21. משרד הבריאות (2001). חוזר 169/01: נוהל שימוש באמצעים דיגיטליים בתהליך קבלת הסכמה מדעת
22. משרד הבריאות (1979). חוזר מנכ"ל 8/1979: טופס הסכמת האישה להפסקת הריון
23. משרד הבריאות (1989). חוזר מנכ"ל 02/1989: אחריות למאגרי מידע
24. משרד הבריאות (1992). חוזר מנכ"ל 08/1992: חוק הגנת הפרטיות - אחריות למאגרי מידע
25. משרד הבריאות (1995). חוזר מנכ"ל 11/1995: היחס לחולה ובני משפחתו
26. משרד הבריאות (1996). חוזר 04/1996: הסודיות הרפואית וצנעת הפרט
27. משרד הבריאות (1996). חוזר מנכ"ל 06/1996: הרשומה הרפואית
28. משרד הבריאות (1997). חוזר 09/1997: שמירת סודיות בדיקת מעבדה
29. משרד הבריאות (1999). חוזר מנכ"ל 02/1999: בריאות הסביבה בבתי חולים - הנחיות ונוהל פיקוח ובקרה
30. משרד הבריאות (1999). חוזר 04/1999: הפנייה לבית חולים
31. משרד הבריאות (1999). חוזר מנכ"ל 06/1999: הגנה על פרטיות רוכשי תרופות-מאגרי מידע בבתי מרקחת
32. משרד הבריאות (2000). חוזר 03/2000: הצגת תעודת זהות לפני ביצוע פעולות רפואיות המחייבות בהסכמה מדעת בכתב
33. משרד הבריאות (2004). חוזר מנכ"ל 3/2004: בדיקות רפואיות משפטיות לנפגעי עבירה ע"י המרכז הלאומי לרפואה משפטית בבי"ח וולפסון

34. משרד הבריאות (2005). חוזר מנכ"ל 05/2005: פיקוח מכח חוק הגנת הפרטיות - התשמ"א 1981
35. משרד הבריאות (2006). חוזר 09/2006: מגילת זכויות המטופל בראיה של חובות המטפל
36. משרד הבריאות (2010). חוזר מנכ"ל 9/2010: מתן העתק טופס הסכמה לטיפול למטופל
37. משרד הבריאות (2011). חוזר מנכ"ל 5/2011: הדרכת צוותי רפואה למניעת אלימות ולקידום תקשורת
38. משרד הבריאות (2011). חוזר 06/2011: יישום תקנות ביטוח בריאות ממלכתי (הסדרי בחירה בין נותני שירותים), תשס"ה - 2005
39. משרד הבריאות (2011). חוזר מנכ"ל 7/2011: התאמה והנגשה תרבותית ולשונית במערכת הבריאות
40. משרד הבריאות (2015). חוזר מנכ"ל 4/2015: קווים מנחים לסדציה פליאטיבית לחולה הנוטה למות
41. משרד הבריאות (2016). חוזר 7/2016: שמירה על צנעת הפרט בעת ביצוע בדיקות מאמץ לב
42. משרד הבריאות (2015). חוזר מנכ"ל 09/2017: תיקון חוק זכויות החולה: קבלת הסכמה לטיפול בקטין שהורה הואשם בעבירת מין או אלימות נגדו
43. משרד הבריאות (2020). חוזר 02/2020: קוד אתי לשמירת הסודיות ופרטיות המידע האישי
44. משרד הבריאות (2023). חוזר מנכ"ל 8/2023: סיווג מידע בבריאות הנפש

התבגרות, התפכחות והתמודדות עם מעברים בין השירות הצבאי לאזרחות, כפי שהם נתפסים מנקודת מבטם של לוחמים משוחררים

אור כהן,¹ שי שורר,^{2,3} נחמה הכהן^{4,1} ויהונתן גז¹

¹ המחלקה לפסיכולוגיה, המכללה האקדמית אחוה

² בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה

³ עמותת "בשביל המחר"

⁴ מכון הדסה-ברנדייס, אוניברסיטת ברנדייס, מסצ'וסטס, ארצות הברית

תקציר

רקע: השירות הצבאי בישראל נתפס כמעבר משמעותי מנערות לבגרות, שדורש תחילה הסתגלות למערכת הצבאית, ולאחר השחרור הסתגלות מחדש לזו האזרחית. מעברים תכופים חוזרים ונשנים בין הצבא לאזרחות מציבים אתגרי זהות עבור לוחמים משוחררים, אשר נתקלים בפערים בין חוויותיהם הצבאיות לחיים האזרחיים.

מטרת המחקר: מחקר זה בחן את השפעת השירות הצבאי הקרבי על תפיסת הזהות של גברים ישראלים ששירתו בצבא כלוחמים. מטרת המחקר היא לתרום להבנה מלאה יותר של חוויותיהם של לוחמים משוחררים, ולסייע בהתאמת מענים רלוונטיים עבורם.

שיטת המחקר: המחקר נערך בגישה איכותנית-נרטיבית, וכלל 14 ראיונות עומק מובנים למחצה עם לוחמים משוחררים. הראיונות עסקו בזהות הלוחמים, בחוויות השירות הצבאי שלהם ובהשלכותיו של השירות על חייהם.

* תודה למשתתפי המחקר ולמנחי עמותת "בשביל המחר", אשר שיתפו בידע שלהם ואפשרו את קיומו של המחקר.

ממצאים: זוהו שתי תמות מרכזיות: (1) זהות ילד-מבוגר: השירות הצבאי משמש כזרז לתהליכי התבגרות מואצים, המאופיינים בתחושות סותרות של בגרות ואחריות לצד חוסר בשלות רגשית; (2) מציאות-משחק: השירות הצבאי נתפס כסביבה דואלית המאפשרת התפתחות והעצמה, לצד חוויות קשות לעיבוד הדורשות התמודדות מתמשכת.

מסקנות והשלכות פרקטיות: המחקר מדגיש את חשיבות ההכרה בזהויות המורכבות של לוחמים משוחררים, המתפתחות נוכח המעברים החדים שהם חווים. בהמשך לכך, המחקר מצביע על הצורך בהתאמת גישות טיפוליות ייחודיות ללוחמים משוחררים, המתחשבות במורכבות הזהות שלהם ובאתגרי ההסתגלות הייחודיים להם. יש צורך בפיתוח מסגרות תמיכה המסייעות בגישור בין הזהות הצבאית לזו האזרחית, ובעיבוד לאורך זמן של חוויות השירות הצבאי.

מילות מפתח: זהות, מעברים, שירות צבאי, לוחמים משוחררים, חוסן

מבוא

חייהם של אנשים מאופיינים בצורות שונות של מעברים, כגון מעברים ביולוגיים (לדוגמה בין שלבי התפתחות), מעברים גאוגרפיים (לדוגמה בין מקומות מחיה ועבודה), מעברים חברתיים בין קבוצות שייכות ועוד. באופן טבעי, מעברים משמעותיים כגון אלה מעוררים תגובה רגשית (Marcia, 2010; Shulman & Ben-Artzi, 2003), אשר מניבה השלכות הדדיות בין היחיד לחברה שסביבו. בדומה למעברים אחרים, המעבר אל השירות הצבאי וממנו לחיים האזרחיים מניב השפעות תרבותיות וחברתיות, והללו נדונו בהרחבה בספרות המחקר בישראל ובעולם (Ben-Shalom et al., 2024; Romaniuk & Kidd, 2018).

נוכח חשיבותו הרבה של הצבא בחברה הישראלית, והמקום המרכזי שהוא תופס בה לאורך השנים (למשל: Tamari, 2016), המעברים אליו וממנו נתפסים כמכוננים, והם רוויי-משמעויות רבות. חשיבות זו מודגשת ביתר שאת בעקבות מאורעות השבעה באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל, וכיום בולטת במיוחד חשיבותם הרבה של חיילי המילואים בהגנה על מדינת ישראל ועל אזרחיה. בתוך כך, החיילים מתמודדים עם קשיים ואתגרים מהותיים הנובעים משירות המילואים הארוך, ובפרט נוכח המעברים התכופים מהבית למילואים וחוזר חלילה (אפרתי, 11.1.2024). עם זאת, מחקרים מעטים בלבד עד כה בחנו את המשמעויות האישיות של המעברים הללו על לוחמים משוחררים.

המאמר הנוכחי מבקש לתת קול ללוחמים שהשתחררו זה מכבר משירות סדיר, ומשרתים מאז בשירות מילואים. המאמר מתמקד בחוויות השירות הצבאי של הלוחמים, תוך בחינת המעברים שלהם מהאזרחות לשירות החובה ולשירות המילואים בצבא, ומהשירות בחזרה לאזרחות. בהמשך לכך יידונו השפעותיהם של המעברים הללו על זהותו של הלוחם המשוחרר לאורך השנים.

סקירת ספרות

זהות אישית, זהות ציבורית והאיזון ביניהן לאור השירות הצבאי

זהות כוללת תכונות, אמונות ומאפיינים המגדירים אדם או קבוצה בהיבטים שונים, בהם זיהוי אישי, תפקידים חברתיים, שיוכים תרבותיים וגורמים פסיכולוגיים (Weber, 1998). מרכיבים אלה תורמים לתחושת העצמי של האדם ולאופן שבו הוא תופס את מקומו בעולם. זהות הפרט או הקבוצה מקיימת יחסי גומלין עם החברה שבתוכה היא מוטמעת, והיא מכוננת על ידי נרטיב המאפשר לשלב חוויות חיים שונות לכדי זהות מגובשת (Polkinghorne, 1988).

גישות עכשוויות בפסיכואנליזה מגדירות זהות כשם כולל לזהויות שונות או לחלקים בעצמי, הבאים לידי ביטוי בזמנים שונים ובמצבים שונים (Bromberg, 1996). אלה מתהווים ומשתנים לאורך חייו של אדם, נוכח המפגש בין מניעיו הפסיכולוגיים, יכולותיו, אמונותיו ותכונותיו לבין מציאות חיו (McConnell et al., 2012). ברוח דומה תיאר אוגדן (2013) את העצמי כ"קבוצה המורכבת מחלקים שונים של האישיות [...] [אשר] עוסקת בשיחות בין היבטים של האישיות היכולים לחשוב לבין היבטים אחרים שלה" (עמ' 119). נמצא שככל שגדלה יכולתו של האדם לנוע באופן גמיש בין מצבי עצמי שונים וקונפליקטואליים בתוכו, כך גוברת רווחתו הנפשית (HaCohen et al., 2019).

השירות הצבאי בישראל נתפס כאבן דרך משמעותית בתהליך גיבוש הזהות של המשרתים, ושלב מכונן-זהות מרכזי בתהליך ההתבגרות שלהם (מייזלס, 2002; Baruch, 2016). בהמשך לכך, חיילים משוחררים נדרשים לפתח איזון מותאם בין חלקי הזהות האישית והציבורית השונים שלהם, שממשיכים להתקיים בקרבם גם לאחר סיום השירות הצבאי (Meca et al., 2021; Thompson et al., 2017). לאור זאת, המחקר הנוכחי מבקש לבחון את השירות הקרבי בצה"ל כמרחב שבו חוויות אינטנסיביות ותהליכי התפתחות של הזהות מתקיימים זה לצד זה, ומשפיעים זה על זה.

המעבר מהאזרחות לשירות הצבאי

צעירים וצעירות בישראל מגיעים לשירות הצבאי בעודם בגיל ההתבגרות, שלב התפתחותי הממוקד בבחינה ובהגדרה של עצמאות ויחודיות אל מול כללי החברה (מייזלס, 2002; Dar & Kimhi, 2001). צעירים אלה מגיעים לצבא מרקעים תרבותיים שונים, ואחת המטרות המרכזיות של השלב הראשון בשירותם היא יצירת זהות צבאית חדשה של חייל, אחידה במהותה. הזהות הצבאית מוצגת בשלבי הטירונות וההכשרה, והיא מעוצבת בקרב החיילים הצעירים באמצעות הטמעת נורמות צבאיות, משמעת וסדר, לצד ערכים של הצבא כמו נאמנות למדינה, דבקות במשימה, אחריות ושליחות (Jackson et al., 2012; Redmond et al., 2015; Smith & True, 2014).

במקביל מתרחשים בקרב הצעירים תהליכים נוספים של בניית זהות אישית, בהם התרחקות פיזית ורגשית הדרגתית מההורים, ומציאת דמויות היקשרות משמעותיות בקבוצת השווים. היכולת להסתגל לשירות הצבאי כרוכה בין היתר ביכולתם של המתגייסים הצעירים לפתח מערכות יחסים

חדשות ומשמעותיות (Mayseless, 2004). הדבר נדרש במידה רבה במיוחד בקרב צוותי לוחמים, שעתידים להילחם יחד, ומשתקף בחתירה ליצירת מחויבות עזה לצוות, נאמנות עמוקה וחברות אינטימית שנבנות במהלך ההכשרה הצבאית (Demers, 2011).

כאשר צולחת ההכשרה, אופיו האינטנסיבי והנוקשה של השירות הצבאי מעמיד את החיילים בפני אפשרויות רבות וחדשות, ובהן הזדמנויות רבות לבטא את כישוריהם, לחזק ולפתח תחושת ערך עצמי, להעצים יכולות בין-אישיות, לפתח קשרים חברתיים משמעותיים וכן לשאת באחריות רבה (Dar & Kimhi, 2001; Lahav et al., 2011; Meyer & Wynn, 2018). מאפיינים אלה בולטים אף יותר בקרב לוחמים, ששירותם כולל חשיפה לגורמי לחץ ולסכנת חיים, ורווי באתגרים פיזיים ומנטליים הן לאורך ההכשרה והן במהלך הפעילות המבצעית (Bergman et al., 2014).

המעבר מהשירות הצבאי לאזרחות

לצד הפוטנציאל של השירות הצבאי הקרבי לתרום להתפתחות אישית וחברתית משמעותית, השחרור מהצבא עשוי להוביל להתמודדות פסיכולוגית מורכבת ומתמשכת, בשל המעבר בין שגרת השירות הצבאי לבין חיי האזרחות השונים ממנו לחלוטין (Bulmer & Eichler, 2017). עבור לוחמים מדובר במעבר חד במיוחד, נוכח ההבדל התהומי בין שגרת חייהם בצבא לבין החיים האזרחיים שלצידם ואחריהם. בשל השינויים הקיצוניים הללו, לוחמים משוחררים עלולים לחוות קשיים בעיצוב ובהגדרה של זהותם האישית והחברתית (Demers, 2011). קשיים אלה מתעצמים נוכח הפער שבין תפיסתם העצמית והחברתית של החיילים כחזקים וחסונים, לוחמים שאינם זקוקים לעזרה, לבין חוויית פגיעות שעלולה לצופ במרחב האזרחי האינדיווידואלי (מייזליס, 2002; Bragin, 2010; Herman & Yarwood, 2014; Smith & True, 2014).

“חייל משוחרר”, הוא חייל או משוחרר? מילואים בישראל כ”מצב ביניים”

מושג ה”חייל המשוחרר” בישראל הוא מושג כלאיים, המתאר מצב מעברי של קיום במציאות כפולה. מבחינה פסיכולוגית, מקיימים לוחמים משוחררים בתוכם חלקים שונים וסותרים נוכח השתייכותם במקביל לשתי מסגרות שונות בתכלית – הצבאית והאזרחית. בישראל החזרה לשירות מילואים פעיל יכולה להתקיים באופן מיידי, ולעיתים קרובות אזורי הקרב סמוכים לאזורי המגורים, כך שלא פעם החיילים חווים באופן מוחשי תחושה של “הגנה על הבית”. הגדרת החיילים המשוחררים בישראל שונה מזו של חיילי מילואים (reservists) המוכרת במדינות אחרות, כיוון שבהן חייל משוחרר מוגדר לרוב כ-veteran, ואינו מזומן עוד לשירות פעיל (Grieger, 2018).

תהליך גיבוש הזהות במהלך גיל ההתבגרות, שמתחיל בישראל מספר שנים לפני השירות הצבאי, עומד בפני אתגר משמעותי ומורכב תחת תנאים אלה. לצד ההנאה הפוטנציאלית מהישגי השירות הצבאי, אשר מסייע לחזק את הביטחון ואת הערך העצמי (Dar & Kimhi, 2001), בתקופה זו עלולים להתפתח גם קשיים ייחודיים – כגון קושי במציאת משמעות או מטרה בחיים

(Smith & True, 2014), עיכוב בגיבוש קריירה ובהתפתחות מקצועית, וכן תחושות של חוסר שייכות, ריקנות וחוסר אונים (Woodward & Jenkins, 2011). ייתכן כי כחלק מן ההתמודדות עם מהלך מורכב זה, צעירים ישראלים רבים בוחרים לצאת ל"טיול אחרי צבא", בניסיון לגשר בין השירות הצבאי לחיים הבוגרים שלאחריו תוך המשך גיבוש הזהות ותהליך ההתבגרות (Shulman et al., 2006).

לצד אתגרי הזהות המאפיינים את החיילים המשוחררים, הם מתמודדים לא פעם גם עם אתגרים חברתיים, לאור המעבר החד בין התרבות הצבאית לזו האזרחית (Griffith & Ben-Ari, 2020). השפה, הקודים, דרכי החשיבה ודרכי ההתנהגות שאליהם מורגלים הלוחמים במהלך שירותם הצבאי שונים בתכלית מאלה הנהוגים בחיי האזרחות (Redmond et al., 2015). פער זה עלול לייצר התנגשות בין הזהות הצבאית, שהולכת ומאבדת רלוונטיות עם השחרור, לבין זו האזרחית שהופכת משמעותית יותר (Mobbs & Bonanno, 2018).

בהתאם לכך, לוחמים לשעבר תיארו היבטים חברתיים-תרבותיים המעכבים את שילובם מחדש בחברה, נוכח הפער הבולט בין תפיסתם על ידי החברה לבין חווייתם הפנימית. לעיתים קרובות הם נתפסים כסמל לגבורה, ותפיסה זו כמעט מחייבת אותם לקבל על עצמם לעמוד בציפיות הללו, אף שפעמים רבות חווייתם הפנימית לגבי עצמם שונה בתכלית (Pew Research Center, 2011; Smith & True, 2014). אף כי ההוקרה, ההאדרה והדגשת זהות הגיבור של הלוחם יכולה לתרום להשתלבותו התקינה בחיים האזרחיים, יש בהיצמדות לזהות זו גם סכנה להקצנת קשיים רגשיים שעומים מתמודדים הלוחמים לאחר שחרורם (Sasson-Levy, 2008). המחקר הנוכחי מבקש להעמיק וללמוד על הפערים בין תחושת המסוגלות לתחושות הפגיעות של הלוחמים המשוחררים, כפי שהן מתבטאות בשיח שלהם בעשור שלאחר שחרורם מן השירות הצבאי הסדיר, בעודם ממשיכים בשירות מילואים פעיל כלוחמים.

לוחמים משוחררים ובריאות הנפש

מרבית המחקרים הקודמים שבחנו את השפעתו של השירות הצבאי הקרבי על נפשם של לוחמים התבססו על השקפה פסיכיאטרית והתמקדו בתסמינים אבחנתיים, ואילו הדיון על החוויה הפנימית של חיילים משוחררים זכה עד כה להתייחסות מעטה יחסית. מחקרים שעסקו בנושא זה מצאו שלוחמים חווים קשיים חברתיים המתבטאים בחוויית בדידות מורכבת, אשר נתפסת מצד אחד כמקום בטוח ומוכר, ומצד שני משמשת אבן נגף להשתלבותם בחברה ולעיבוד מוצלח של חוויית לחימה שעברו במסגרת שירותם הצבאי (Shorer et al., 2024; Stein & Tuval-Mashiach, 2015; Wilson et al., 2018).

בהמשך לכך, מחקרים העלו כי לצד חוסן גבוה שנמצא לעיתים קרובות בקרב לוחמים, רבים מהם מתקשים לפנות לקבלת עזרה נפשית (Kim et al., 2011; Lubin et al., 2016), גם כאשר הם חווים קשיי גיבוש זהות נוכח חוויית השירות הצבאי הקרבי שלהם (גילבר ואה', 2018; שיאון ובן-ארי, 2007; Shorer et al., 2025). גם בסיומם השירות, נמצא כי לעיתים קרובות לוחמים משוחררים מתקשים לפנות לעזרה אף אם הם זקוקים לה (Schneider et al., 2023). הסיבות לכך מגוונות, בהן בין היתר רתיעה מפני הסטיגמה השלילית הכרוכה בטיפול נפשי, חשש מלעג, ורתיעה מהאפשרות להפגין חולשה בפני אחרים (Ben-Zeev et al., 2012; Schneider et al., 2023).

זאת ניתן להסביר באמצעות הטמעת קודי ההתנהגות של התרבות הצבאית, המדגישה ניתוק רגשי והסתמכות עצמית, ואשר ממשיכה להשפיע על לוחמים משוחררים גם שנים ארוכות לאחר שחרורם (Holdsambeck, 2021).

המחקר הנוכחי

המחקר הנוכחי מבקש להתמקד באופן שבו תופסים לוחמים משוחררים את עצמם ואת תהליכי ההתאמה וההיטמעות שלהם בצבא ובחברה, לצד תיאורי הקשיים שעימם הם מתמודדים בתוך כך. באופן ייחודי, המחקר יתמקד בהשפעות המעברים בין האזרחות לצבא והחזרה לאזרחות על גיבוש הזהות העצמית של הלוחמים לאחר שחרורם משירותם הסדיר, בעודם ממשיכים בשירות מילואים קרבי פעיל. בהתאם לכך, המחקר יתמקד בשאלות הבאות:

1. כיצד חווים לוחמים משוחררים את המעברים בין המציאות הצבאית והאזרחית?
2. איזו משמעות מעניקים לוחמים משוחררים לשירותם הצבאי בחייהם לאחר השחרור משירות החובה בצבא?

שיטה

המחקר התקיים ברוח הגישה האיכותנית-נרטיבית, העוסקת בהבנת האופן שבו אנשים מארגנים את אירועי חייהם בנרטיבים בעלי משמעות סובייקטיבית. באמצעות הנרטיבים אנשים מבטאים באופן לשוני את זיכרונותיהם האישיים, ומבנים את חייהם במסגרת רוויית-משמעות. הנרטיבים מעצבים את הזהות האישית, מעניקים תחושת בהירות וקוהרנטיות למהלך החיים, ואף מכוונים התנהגות עתידית באמצעות הבניה פנימית של סיפור החיים האישי. אלה עשויים לשפוך אור על תהליכי הסתגלות משמעותיים, באמצעות שילוב חוויות שונות בסיפור החיים באופנים שונים (תובל-משיח ופרידמן, 2004), ומאפשרים לארגן את סיפור החיים של האדם לכדי זהות אחודה (Polkinghorne, 1988). המתודולוגיה הנרטיבית מתאימה במיוחד למחקר הנוכחי, מאחר שהמשמעות שהאדם מעניק לחייו ולחוויותיו משתקפת בסיפורים ובתיאורים המוצגים במהלך הראיונות, ומהם ניתן לחשוף את המבנה הנרטיבי החבו, שמשקף בין השאר את השינוי וההתפתחות של זהות המספר (Bamberg, 2011).

משתתפים

במחקר הנוכחי, שנערך בין סוף שנת 2021 לאמצע שנת 2022, השתתפו 14 חיילים משוחררים. המשתתפים שירתו כלוחמים בצוות אחד ביחידה מובחרת, השתחררו משירותם הסדיר כעשור טרם תחילת המחקר, ומאז המשיכו בשירות מילואים קרבי פעיל, ובתוך כך גם לחמו במבצע צוק איתן בשנת 2014. בעת קיום הראיונות היו כל המשתתפים בשנות השלושים לחייהם ($M_{age} = 32.6, SD_{age} = 2.23$). כולם היו נשואים או בזוגיות, מרביתם ממעמד חברתי-כלכלי בינוני-גבוה ובעלי השכלה אקדמית.

המשתתפים נבחרו למחקר זה תוך שימוש בשיטת דגימה מכוונת מסוג קריטריון (Etikan et al., 2016). קריטריון ההכללה במחקר היה משתתפים אשר שירתו בעברם שירות קרבי בצה"ל, מצויים במצב רגשי מאוזן, מסוגלים לשתף באופן עשיר בחוויות התמודדותם עם קשיי השירות, ואשר חוו קשיים נוכח המעברים החוזרים והנשנים בין השירות הצבאי לחיים האזרחיים.

הגישה אל המשתתפים נעשתה בעזרת צוות המנחים של עמותה שבמסגרתה הם עברו סדנה לעיבוד חוויות השירות, מספר שנים לפני קיום המחקר. הפנייה לקבוצת משתתפים זו נעשתה בזכות התאמתם מבחינת הרקע והגיל, הידע הרב שהיה ברשותם על נושא המחקר ויכולתם לשתף בו. בחרנו לראיין משתתפים מקבוצה אחת ולא מקבוצות שונות, בשל הרצון לבטא קול ייחודי-פרטי ומעמיק המתאפשר בזכות ההטרוגניות של חברי הצוות, ובמקביל להשיג הבנה של סיפור צוותי-קבוצתי בעל קולות מגוונים, נוכח חוויות עוצמתיות משותפות שהמשתתפים עברו יחד. בהתאם לכך, הראיונות אפשרו לנו להגיע לאיזון בין הבנה מעמיקה של התופעה כמכלול, לבין מציאת דמיון ושוני בין הסיפורים השונים באופן פרטני (Robinson, 2014).

כלים

לצורך המחקר נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים, המאפשרים למשתתפים לבטא את עמדותיהם בשפתם ובדרכם (Adams, 2015). הראיונות התבססו על מדריך ריאיון, אולם נוהלו ברגישות ובגמישות במהלך השיחה (Patton, 2015). השאלות עסקו בהתבגרות, בהתמודדות רגשית עם חוויות השירות ועם חוויות החיים לאחר השחרור, והזמינו את המשתתף לעסוק בסוגיות הקשורות במאפייני זהותו, לדוגמה: "עכשיו כשאתה קצת רחוק ממנו, איזה דימוי עולה לך ביחס לשירות הצבאי שלך?"; "מי זה [שם המשתתף] לפני השירות הצבאי לעומת [שם המשתתף] לאחר השירות?"; "נוסף על כך נשאלו המשתתפים על אודות השתלבות השירות הצבאי במהלך חייהם, לדוגמה, "כיצד שירותך הצבאי נוכח בחיך כיום?".

הליך

המחקר התבצע בכפוף לאישורה של ועדת האתיקה המוסדית במכללה האקדמית אחוה, במסגרת עבודת התזה לתואר שני של הכותב הראשון. לאחר בחירת צוות המחקר, יצרה מנחת המסע מטעם העמותה קשר טלפוני עם כל אחד מחברי הקבוצה, ויידע אותו על ההזמנה להשתתף במחקר. בשיחה זו הובהר כי אין חובה להשתתף במחקר, ולא תהיה כל השפעה שלילית להחלטה לא להשתתף. מתוך עשרים חברי הקבוצה, שישה בחרו שלא להשתתף: שלושה לא ענו לשיחות הטלפון של המנחה, שניים הסכימו להשתתף אך לא הגיעו בפועל לראיונות שנקבעו עימם, ואחד ציין שאינו מעוניין להשתתף, ללא פירוט. מנחת המסע יצרה קשר עם המשתתפים שלא לקחו חלק במחקר לשם בירור מצבם הרגשי, והציעה להם עזרה במקרה הצורך. יש לציין כי כל חברי הצוות שבחרו שלא להשתתף במחקר, לא הביעו צורך בסיוע רגשי.

לאחר אישורם של חברי הקבוצה שהסכימו להשתתף, פרטיהם הועברו לחוקר, והוא יצר איתם קשר לתיאום ריאיון למחקר. מיקום הריאיון נקבע לפי העדפת המראיין, בהתאם לבקשת החוקר לתיאום מקום שקט שבו יוכלו לדבר בחופשיות. 12 ראיונות התקיימו במפגשים פנים אל פנים במקומות שונים – בבתיהם של המראיינים או בסביבת הבית, בבתי קפה ובמקומות עבודתם. שני ראיונות נוספים התקיימו בשיחת וידאו מאובטחת באמצעות תוכנת זום (Zoom). כל המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת המפרט את מטרת המחקר. הראיונות נערכו על ידי המחבר הראשון, שהוא פסיכולוג בעל רקע של שירות צבאי קרבי.

הראיונות נערכו תוך שמירה על כבוד ופרטיות של המשתתפים, ומתוך מודעות לכך שהנושא הנחקר עלול להיות רגיש וכואב. בהתאם לכך, הובהר כי המשתתפים יכולים לסיים את הריאיון בכל עת, ונמסרו להם פרטי התקשרות לקבלת תמיכה רגשית אם יחושו מצוקה לאחר הריאיון. נוסף על כך, הוצגה למשתתפים האפשרות להוציא את נתוניהם מהמחקר אם ירצו בכך בהמשך. על מנת לשמור על הסודיות והאנונימיות של המשתתפים, פרטיהם האישיים הוסוו וניתנו להם שמות בדויים.

עמדות פרשניות וניתוח הממצאים

התכנים נותחו בגישה נרטיבית באמצעות ניתוח תמתי-אינדוקטיבי (Alhojailan & Ibrahim, 2012), ובהלימה לגישה הפנומנולוגית-פרשנית (Nizza et al., 2021; Smith & Osborn, 2015). המראיין תמלל את הראיונות, ולאחר מכן החוקרים קראו את התמלילים ביסודיות. צוות המחקר כלל עובד סוציאלי קליני, בעל ניסיון רב בטיפול בלוחמים משוחררים ובמחקר איכותני בנושאי טראומה; פסיכולוגית קלינית מומחית; חוקרת זהויות ומומחית במחקר איכותני; ופסיכולוג קליני המתמחה בטיפול בנפגעי נפש. כל חוקר/ת סימן יחידות תוכן ("קידוד פתוח") משמעותיות נפרדות שעלו מהראיונות, ושיתף חומרים אלה עם החוקרים האחרים. לאחר מכן ביצעו החוקרים קידוד רחבי, כדי להשיג הבנה מעמיקה של החומרים דרך בחינת נקודות מבט שונות ופרשנויות מרובות ומגוונות. בהמשך דנו החוקרים בהמשגות המוצעות עד להשגת הסכמה, באמצעות פגישות שבועיות מתוכננות.

כדי לשמור על גישה ערבית, סקרנית וחסרת פניות (Finlay, 2009), המראיין ניהל יומן ראיונות שבו הביע את מחשבותיו ורגשותיו במהלך איסוף הנתונים, ושיתף את החוקרים האחרים במהלך פגישות הצוות בחוויותיו וברעיונות לשיפור הראיונות. רווייה תאורטית של קודים ומשמעויות (Hennink et al., 2017) הושגה בהסכמת צוות החוקרים, לאחר שנראה כי הקטגוריות התאורטיות חזרו על עצמן והיו מבוססות דיין. בשלב הזה החומרים נבחנו על ידי חוקר נוסף, שהינו פסיכולוג קליני המנוסה בטיפול בחיילים, חוקר טראומה ובוגר שירות צבאי קרבי בעצמו. הערותיו שימשו לתיקוף נוסף של התמות שעלו, וסייעו לגיבוש הסופי של הממצאים.

ממצאים

ניתוח הממצאים העלה שתי תמות עיקריות. התמה הראשונה, "זהות כילד-מבוגר", עוסקת במעבר הנפשי בין הדומיננטיות של חלקי עצמי ילדיים לחלקי עצמי בוגרים, נוכח אירועים שונים בחייו של האדם בצבא ובאזרחות. בתוך כך נציג את השתנות מקומה של המשפחה בחייהם של הלוחמים נוכח שירותם הצבאי. התמה השנייה עוסקת במעברים שבין מציאות למשחק, המתוארים כמנגנון התמודדות בעל שלל אפשרויות ביטוי, שאותן תיארו המשתתפים כמסייעות לבצע הרחקה או עיבוד של אירועים קשים.

זהות כילד-מבוגר

משתתפי המחקר תיארו כי פעמים רבות הם תופסים את הצבא כמחולל וכזרז לתהליך ההתבגרות שלהם. היבט זה בלט במיוחד בתיאור השכיח של המעבר שלהם מ"ילד" לבוגר, שמתרחש כאילו בבת אחת עם תחילת השירות הצבאי. המילה "ילד" חזרה בראיונות פעמים רבות (69 פעמים ב-14 ראיונות), בעיקר בתיאורי המשתתפים את תהליך ההתבגרות שעברו במהלך השירות. עם זאת, חלקם תיארו את ההתבגרות בצבא כתהליך שהגיע מהר מדי ומוקדם מדי. לפי תיאוריהם, שתי עמדות העצמי הללו – ילד ומבוגר – התקיימו לעיתים זו לצד זו במהלך השירות, ולא התפתחו בצורה הדרגתית האחת בעקבות השנייה.

לדוגמה, גיל (29) תיאר בתחילת הראיון עימו את חוסר הבגרות של הלוחמים בעת גיוסם לצבא, יחד עם תחושת האחריות הגדולה שהוטלה על כתפיו:

כולם מגיעים לצבא ילדים בסופו של דבר. רק אחר כך אתה מבין איזה ילד היית. אתה מגיע ילד, ואתה מתבגר מאוד במהלך הצבא. אתה רואה דברים, עושה דברים. אתה מקבל אחריות גדולה.

כריס (33) תיאר גם הוא את אותו תהליך התבגרות מהיר ואת האחריות שהוטלה על כתפיו בבת אחת, אך הוא הדגיש שאחריות זו לא תאמה את השלב ההתפתחותי של הלוחמים ואת רמת הידע הנדרשת ל"מקצוע" הלוחם:

הצבא גם, בוא נודה בזה, זה גוף שקורים בו כל מיני דברים רציניים של מבוגרים [במלעיל]. איפה בעולם יש איזה ילד בן 23 והוא אחראי על החיים של איזה מאה אנשים? ליטרלי אחראי לשלוח מאה אנשים לקרב. הוא ילד בן 23, הוא לא יודע כלום [צוחק]. הוא לא יודע כלום באותה מידה שהילד בן ה-20 שלוחם תחתיו לא יודע כלום.

הנרטיב של ילד השולח ילדים אחרים לקרב משתקף הן באופן מודע במילותיו של כריס, והן באופן לא מודע בהגייה של המילה "מבוגרים" במלעיל, שמציגה מעין נקודת מבט של ילד. כריס המשיך והתייחס לתחושת האבסורד שחש נוכח גודל האחריות שהוטלה עליו ועל חבריו:

זה מטורף שיש מערכות בשווי של מיליוני דולרים ונותנים לילד בן 18 שיבוא וינהל את זה, יתפעל אותו. זה לא קורה בשום מקום בעולם. בעבודה, כדי להגיע לאותה רמה שסומכים עליו עם מערכות וציוד [...] אני צריך לעבור עוד עשרים שנה.

נרטיב דומה הוזכר גם במהלך הראיונות של טל, סביון ומנחם, אשר תיארו מספר מאפיינים של השירות הצבאי שהביאו לאותה התבגרות מהירה: אחריות, מאמצים פיזיים ומנטליים קיצוניים והשתתפות באירועי לחימה. טל (31) תיאר את החשיפה למראות לחימה קשים במהלך מבצע צוק איתן: "בצוק איתן היינו צוות חילוץ של חיילים צעירים, של ילדים בני 19 שצריכים לראות ילדים אחרים מתים, או גרוע מזה". סביון (34) תיאר דבר-מה דומה:

בצבא אתה חושב שאתה מוגן, אתה חושב שאתה יכול ומעל כולם. ואז זורקים עליך בקבוקי תבערה והרכב שלך בוער. אלו אירועים שאתה אומר לעצמך: זה מזעזע, זו הזיה אחת גדולה.

מדבריהם של טל וסביון בולטת תחושת התמיהה והאבסורד נוכח הפער בין זהות הלוחם, הנושאת בחובה אחריות גדולה וחשיפה לאירועים קשים, לבין תחושתם הפנימית של התבגרות בטרם-עת שעדיין לא הושלמה. מנגד, מנחם (30) תיאר את אותה התבגרות בטרם-עת דווקא כהזדמנות. הוא ביטא תחושת זכות נוכח האפשרות להרגיש "כול-יכול", ומשמעות עמוקה העולה מהאחריות הרבה שנושאים הלוחמים על כתפיהם:

אני חושב שחלק מהסיבה שרציתי להיות רופא [...] זה שזה אחד המקצועות היחידים שאתה מקבל כמות אחריות כזאת כמו שהייתה לי פעם, שהרגשתי בתור ילד בן 19, שחצי מהעולם – עליי.

האחריות משמשת זרז להתבגרות, כפי שציין מנחם, ותובעת בעיניו מהלוחם לגדול באופן שמרחיב את מסוגלותו מעבר לגילו הכרונולוגי.

עם זאת, לצד תחושת המסוגלות שתיארו המראויינים, נראה שההתבגרות המואצת והמוקצנת גם עוררה לעיתים מצוקה. לדוגמה, כך עולה מדבריו של טל:

כל השלוש שנים שבהן אתה מתבגר לימדו אותך לחסום רגשות, לימדו אותך לא לדבר על רגשות, וגם כשהשתחררת אף אחד לא אמר לך שסיימת את הפרק הזה, ועכשיו אתה יכול להתחבר רגע לרגש שלך ולהבין מה עברת.

טל קושר בדבריו בין התבגרות ועיצוב העצמי לבין הטמעת מנגנוני הגנה בחסות הצבא, שמקדמים ניתוק רגשי. ההטיה שבה טל משתמש דרך הביטויים "לימדו אותך", "אמר לך שסיימת" ו"אתה יכול להתחבר", מרמזת על פוזיציה שבה העצמי מתבגר ומתעצב לאור דמות החייל, שמאופיינת לדבריו בחסימת רגשות ובציות לנורמות הצבאיות. טל מדגיש כי הטמעת הנורמות הללו אינה מוגבלת לתקופת השירות הצבאי, וכי תהליך ההתבגרות ועיצוב הזהות והנרטיב האישי מאפיין את ההתמודדות הנפשית גם לאחר השחרור. בדבריו נראה כי טל תוהה ומערער על תהליך זה, ומדגיש ששלב ההתבגרות שבו שרויים הלוחמים בעת שירותם הסדיר הופך אותם לפגיעים ולתלויים במערכת בעיצוב זהותם, תהליך שממשיך להשפיע גם שנים לאחר מכן.

מאפיין בולט נוסף של ההתבגרות המואצת שחלה בעקבות המעבר החד מן האזרחות לצבא היה יחסם של המשתתפים אל חבריהם לשירות באופן המדמה יחסים בין בני משפחה. כל 14 המשתתפים ערכו הקבלה בין היחסים של החייל עם המערכת הצבאית והמפקדים לבין יחסים של ילדים עם הוריהם. לצד זאת הציגו המשתתפים נקודות דמיון ושוני בין יחסיהם עם בני המשפחה הגרעינית ליחסיהם

עם חברי הצוות. במסגרת זו חזר התיאור של הצוות כמשפחה. מרבית המשתתפים תיארו מערכות יחסים מיטיבות עם משפחתם הגרעינית, ובפרט עם הוריהם, ובמקביל תוארה תמונה אידיאלית של הקשרים בין חברי הצוות. כך למשל, גון (31) סיפר על הרקע שממנו הגיע לשירות – מערכת יחסים הורית מיטיבה, שנגדעה בטרם עת עם פטירת אימו ממחלת קשה. הוא תיאר את תחושת האחריות הרבה ואת התבגרותו המהירה, וכן את השייכות והביטחון שחש בסביבת חבריו לצוות:

קיבלתי על עצמי המון אחריות בגלל שאמא שלי נפטרה. מגיל צעיר מאוד כבר עבדתי בשתי עבודות תוך כדי בגרויות בשביל לממן לעצמי הכול [...] [ובצבא] אהבתי את זה שיש איזה מערכת שכולם חווים בה את אותו הדבר וכולנו חלק ממשו. אהבתי מאוד את הצבא. זה מאוד איפס אותי. אישית זה עשה לי טוב. זה הכניס אותי לאיזשהו מסלול מסודר [...] הייתי ילד בלי מסגרת – בלי הורים, וסוף סוף הייתה לי מערכת שדאגה לי [...] הייתי חלק ממשו גדול, מצוות. ממש ראו אותי כחלק מהמערכת.

גון קישר בין תחושת התלישות והנטישה שחש בביתו מגיל צעיר, לבין האופן שבו חש מאומץ על ידי המערכת הצבאית. לדבריו, לפני הצבא היה עליו לדאוג בעצמו לצרכיו הבסיסיים, ולא התאפשרה לו תחושת הביטחון והמשענת שכה חיונית להתפתחות הילד – ואילו כחלק מצוות לוחם הוא מצא מקום בטוח ומצמיח שסייע לו למלא את חסכי העבר.

בריאיון אחר, כפיר (32) תיאר תחילה יחסים משפחתיים מוקדמים תקינים ואף אידיליים: "גדלתי בבית חם אוהב, שני הורים אנשי קריירה. כך שהייתה לי בסך הכול סביבת התפתחות מאוד תומכת ולא חסר לנו שום דבר". בהמשך הריאיון הוא בחר לספר על מערכת היחסים שהלכה ונרקמה בינו לבין חבריו לצוות, במקביל להתרחקות ממשפחתו. לדבריו, ככל שחוויות השירות היו קשות ומשמעותיות יותר, כך סומנו בני משפחתו הגרעינית – לצד אחרים ש"לא היו שם" – כמי שאינם מבינים לעומק את מה שעבר, בניגוד לחבריו לנשק שעליהם הוא סומך ולהם הוא נאמן:

במהלך השירות נוצר בינינו חיבור שהוא מעבר לחיבור חברי כזה של "שירתנו ביחד". נוצר ממש חיבור רגשי בין האנשים [...] אנשים ממש רואים אחד את השני [...] במובן השלילי השירות הצבאי יצר הרבה השפעות פיזיות ומנטליות [מכחכח בגרון] [...] יש לך איזה ריחוק מסוים מהעולם. אתה מייצר איזה מנגנון הגנה [...] הרבה פעמים היה גם ריחוק מבני משפחה: מאמא שלי, מאח שלי, מאבא שלי.

כפיר הציג זווית נוספת של השפעת חוויות השירות הצבאי על הלוחם. הוא מתאר כי השירות והחוויות שעברו במסגרתו עשויים להאיץ תהליכי התפתחות טבעיים ובריאים של נפרדות ממשפחת המקור, והחלפת הקשרים עם בני המשפחה הגרעינית בקשרים חבריים וזוגיים עם בני קבוצת השווים. אולם מאחר שהצוות הלוחם מקבל משמעות של יחידה משפחתית מפצה, מקבילה או משלימה למשפחה הגרעינית, תהליך ההתקרבות לחברי הצוות התאפיין לעיתים בהתרחקות מהמשפחה הגרעינית. זאת בפרט כאשר החוויות המשותפות והבלעדיות של השירות הצבאי יצרו בין חברי הצוות מעין "שפה פנימית", שהייתה נגישה רק למי ש"היה שם".

יחד עם זאת, חלק מן המשתתפים תיארו את מערכת היחסים המורכבת בין חברי הצוות באופן דואלי: מצד אחד היא משמשת מקור לתמיכה, לשייכות ולצמיחה, ומצד שני היא עלולה לעורר קונפליקטים ומתחים, בדומה למערכת יחסים משפחתית. לדוגמה, פז (33) ציין כי "הקשר בין חברי הצוות הולך ונבנה. לא תמיד אתה מסתדר עם כולם. כל אחד ומה שהוא מביא איתו מהבית, כל אחד עם הסיבוב שלו". נראה שתפיסת מורכבות זו היא ביטוי להתבגרות ולהתפכחות ממצב של אחדות אידיאלית, שבה כולם מכירים זה את זה בצורה האינטימית ביותר, עד לביטויים טבעיים של רצונות עצמאים ונפרדות גם בתוך היחידה הכמו-משפחתית שנוצרה בצבא.

לסיכום, נראה כי במבט לאחור המשתתפים תיארו את התמודדותם עם חוויות פיזיות ומנטליות קיצוניות במהלך השירות הצבאי כחלק מתהליך התפתחות מואץ, שסיפק להם באחת תחושת מסוגלות רבה, אך גם עורר קשיים הנובעים מחוסר בשלות רגשית שנלווה לקפיצת ההתבגרות המהירה הזו. במבט לאחור, המשתתפים הביעו מודעות עמוקה ל"חוסר הנורמליות" של האירועים שחוו, ולהשלכותיהם המשמעותיות על התפיסות, העמדות והבחירות שביצעו בחייהם הבוגרים – אשר התעצבו בצילן של חוויות מלחמה, אלימות ומוות.

מציאות-משחק

תמה זו עוסקת במעברים שבין מציאות למשחק, שאותם תיארו המשתתפים כמנגנון התמודדות המסייע להם לבצע הרחקה או עיבוד של אירועים קשים. נראה כי באופן טבעי, אותם "ילדים" לדבריהם – שתוך זמן קצר החזיקו בנשק ונהיו ללוחמים – התקשו לעכל את עוצמת המעבר בין זהותם כאזרחים להיותם לוחמים. מתוך דבריהם נראה שהרגעים המבגרים ביותר עבורם הם רגעי הלחימה, אולם דווקא אותם הם חוו כלא-אמיתיים, ותיארו זאת כ"משחק מחשב", "חלום" או "אימון". ניתן לראות בכך מנגנון הגנה שמסייע לבצע הרחקה של משמעות הדברים ושל הרגשות הקשים הכרוכים בהם.

לדוגמה, דבריו של גיל (29) ממחישים שתי דרכי חשיבה הופכיות: מצד אחד הכרה במציאות הקשה, ומצד שני תפיסה "משחקית" השומרת על ריחוק רגשי מאירועים קשים שהתרחשו במציאות. לדבריו, שתי מערכות תפיסה אלה פעלו בעת ובעונה אחת, כאמצעי התמודדות עם עוצמת חוויית הלחימה:

אתה מסתובב בשדה הקרב כאילו שזה איזה משחק, איזה GTA [משחק מחשב]. אתה הולך לשטחים, מסתווה, יושב על הגבול, סוגר על בתיים ונכנס אליהם, מדבר ערבית. תופס בן אדם כאילו שאתה באיזה משחק [...] זה מרגיש כמו משחק מחשב. אתה נוסע, זורקים עליך בקבוקי תבערה. [וגם] בקבוקים מלאים בצבע. זה ממש מרגיש כמו משחק. וכשאני מסתכל אחורה זה נראה כאילו זה היה בחיים אחרים.

מצד אחד, נראה שגיל מבטא ניסיון להרחיק את החוויות המתוארות מחי" היום-יום שלו, ומדבר עליהן כחוויות מ"חיים אחרים". מצד שני הוא מספק תיאור חי, רגשי ופעיל של אותן החוויות. השילוב בין משחק למציאות, בין קירוב לריחוק, בא לידי ביטוי גם בניסיונו להרחיק את החוויות הקשות מעליו משפשט את המדים, כפי שמתבטא בהמשך דבריו:

הרגשתי שעשיתי delete. הרגשתי שזה לא מלווה אותי, שאני לא מרגיש, לא חושב על זה, לא מתעסק בזה מהרגע שהמשכתי הלאה.

דברים אלו מדגישים את השימוש במרחב הדמיוני של "משחק-מציאות" כניסיון להעלים חוויות קשות כמו שמוחקים ומעלימים קובץ נתונים במחשב, כדי שיוכל להמשיך הלאה בחייו.

בניגוד לתיאור של גיל את השירות הצבאי כמעין משחק, ואת חייו הנוכחיים כ"אמיתיים" – טל (31) תיאר איך הוא הפך באופן אקטיבי את מה שחווה כאמיתי לתסריט דמיוני, אשר במסגרתו היה ביכולתו לעבד את האירועים:

אחרי שאחד מחברי הצוות שלנו קרס מבחינה נפשית, ושני חברי' אחרים לקחו אותו לגור אצלם בדירה, יצרתי פיילוט לסדרה [...] גיליתי שאחת הבעיות הכי גדולות של פוסט-טראומטיים היא להכיר בפציעה שהם עברו. הרי אני לוחם, אני גבר, אני חזק. אני לא מעמסה על החברה ובטח שלא נפצעתי. אני פיניתי פצועים אחרים, אז איך אני יכול לבוא עכשיו ולהגיד שאני בעצמי פצוע?

טל תיאר חוויה מפוצלת שבה כדי לגעת בכאבי המלחמה והשלכותיה, למעשה הוא מרחיק מעצמו את החוויה הממשית. מהממצאים עלה כי מנגנון הפיצול משותף לרבים מהמשתתפים, וכל אחד ביטא אותו בדרכו. כך לדוגמה תיאר מנחם (30):

אני חושב שכל החוויה של צוק איתן [...] הרבה ממנה הרגישה, בעיקר בחלקים הקשים, בתור תרגיל מטורף. היו לנו שני אירועים ממש מג'וריים במלחמה הזאת, באחד מהם היו הרבה יותר פצועים, ממש קשה. אני ממש זוכר שבעודי רץ למסוק עם אלונקה אני חושב לעצמי "יוו, איזה תרגיל מושקע".

תיאורו של מנחם הוא דוגמה נוספת לפיצול בין מציאות למשחק, הפעם בין שגרת האימונים לאירוע הלחימה. נראה שהשימוש במנגנון זה אפשר לו לצלוח את הרגעים הקשים ביותר ולהתמודד איתם כנדרש, תוך שהוא מרחיק מעצמו את הממשות שלהם.

התמה "מציאות-משחק" מדגישה את מנגנוני ההתמודדות שתיארו המשתתפים, אשר מתבססים על תנועה דינמית בין תפיסת המציאות כפי שהיא לבין המרתה לדבר מאיים פחות. בין הגורמים שלדבריהם מעוררים תנועה זו היו עוצמה רבה של החוויות, קושי בעיבוד אירועי לחימה, והצורך בתפקוד מיידי בזמן אמת. זאת ועוד, מדברי המשתתפים עלה כי מדובר במנגנון מתמשך: הוא פועל הן בזמן אמת, תוך כדי אירועי הלחימה, והן במבט לאחור. לאחר סיום הלחימה, התנועה בין שתי נקודות הקוטב הללו – מציאות ומשחק – משרתת לא רק תהליכי הרחקה ופיצול, אלא גם תהליכי חיבור ואינטגרציה בין זהותם הצבאית וחוויות השירות לבין זהותם האזרחית לאורך זמן. תנועה דינמית זו ממשיכה ללוות את המשתתפים גם שנים לאחר שחרורם משירות סדיר, כחלק מתהליך ההתמודדות המתמשך והמורכב שלהם עם חוויות השירות הצבאי והמעברים בין הצבא לאזרחות.

דיון

מאמר זה בחן את התפיסות והמשמעויות שמייחסים חיילים משוחררים לחוויותיהם משירותם הצבאי כלוחמים, ולמעברים בין השירות בצבא הסדיר ובמילואים לבין חייהם האזרחיים, תוך התמקדות בהיבטים זהותיים ופסיכולוגיים. נקודת מבטם היום – יותר מעשור מאז שחרורם מהשירות הסדיר, אולם תוך שירות מילואים פעיל – מלמדת על האופן שבו חוויות השירות הצבאי מוטמעות בסיפור חייהם.

הממצאים מעידים כי חוויית המעברים בין החיים האזרחיים לחיים הצבאיים מאופיינת בתנועה מתמדת בין מצבי עצמי מנוגדים, המשקפים את המורכבות הפסיכולוגית של השירות הצבאי הקרבי ואת השלכותיו ארוכות-הטווח. שתי התמות שעלו – זהות כילד-מבוגר ומציאות-משחק, מדגישות את האופן שבו השירות הצבאי מעצב את זהותם של הלוחמים המשוחררים באמצעות דיאלקטיקה מתמשכת בין קטבים מנוגדים. דיאלקטיקה זו משקפת את המאמץ המתמשך של הלוחמים המשוחררים לגבש זהות קוהרנטית המכילה בתוכה את החוויות העוצמתיות והמורכבות של השירות הצבאי, לצד השתלבות בחיים האזרחיים. מחקרים קודמים תומכים בממצאים אלו, ומראים כי העיסוק בשאלות קיומיות על אודות זהות, תפקיד בעולם וערכים ממשיך גם לאחר השחרור מהצבא (Thompson et al., 2017).

הממצאים מעלים מצבים לחוצים ומאיימים אשר התרחשו במסגרת השירות של המשתתפים, ובהם התחזק הצורך בוודאות ובביטחון, שהתבטא בתפיסה דיכוטומית של העצמי ובאופני החשיבה ודרכי הפעולה שלהם. ביטויים אלה מאפשרים לקבל הצצה לתפיסת עולמם – לפיה הם רואים את העולם כבטוח, אך במקביל גם ככזה שעלול בן רגע להפוך למפחיד, מאיים ומסוכן. למותר לציין שהמציאות הישראלית העכשווית מבהירה את תוקפה של עמדה זו מעל לכל ספק. לצד תחושת הביטחון שעשויה להתלוות לתפיסה הדיכוטומית, יש בה כדי לייצר קיבעון שמקשה על ביצוע מעברים בין מצבים שונים, הן ברמה הרגשית-פסיכולוגית והן ברמה התפקודית. ממצאים אלו מעלים שאלות תאורטיות מהותיות בנוגע לתהליכי גיבוש זהות בהקשר לחוויות קיצוניות, ומציעים תובנות יישומיות ומתודולוגיות חשובות לגבי חקר אוכלוסיות דומות.

אל מול אותה תפיסה דיכוטומית, המחקר הנוכחי מספק הצצה לדרכים השונות שבהן מטמיעים לוחמים משוחררים את חוויות השירות הצבאי בזהותם. כפי שעלה מדבריהם של חלק המשתתפים, יכולתם של לוחמים משוחררים לנוע בגמישות בין זהויות שונות באופן התואם למעברים השונים במציאות הפנימית והחיצונית של חייהם, וכן לייצר תחושת רציפות נרטיבית של העצמי, היו משאת נפשם וגורם חוסן משמעותי ביכולת להתמודד עם מציאות חיים מורכבת. יחד עם זאת, חלק ממשתתפי המחקר תיארו התמודדות עם חוויות טראומטיות שהביאו לפגיעה בהמשכיות הטבעית של חייהם.

בהמשך לכך, חלק מהמשתתפים תיארו סימפטומים בעלי איכות של תסמונת פוסט-טראומטית, כמו פיצול והרחקה ומעברים חדים בתחושת העצמי, מאפסי לכול-יכול (שטיין, 2014; Herman & Yarwood, 2014). אלה יוצרים פגיעה או קיטוע בנרטיב החיים, שעלול לגרום לקשיים רגשיים המקשים על ההתאוששות לאחר טראומה (Berman et al., 2020). נראה כי מעברים חדים אלה בין שלבי החיים השונים, בשילוב עם החשיפה לחוויות קשות, מקשים על יכולתם של צעירים הנמצאים בעת תהליך גיבוש הזהות שלהם ליצור נרטיב רציף לסיפור חייהם. בדומה למחקרים

קודמים שעסקו בקשר בין האופן שבו נחוות חוויות טראומטיות לאופן שבו מתגבשת ומתעצבת הזהות (שם), תוצאות הניסיון לארגן את אותן חוויות ולארגן אותן אל תוך סיפור החיים נמתחות על פני ציר: בציוד האחד עומד עצמי מפוצל, דיסוציאטיבי, המנותק מעצמו ומהסביבה, ובציוד האחר עצמי לכיד שמצליח להתפתח ולגדול נוכח אותן החוויות (Wilson, 2007)

המחקר הנוכחי חובר לגוף הידע העוסק במעבר מהסביבה הביתית לחיים הצבאיים כלוחם, המתבצע בשלהי גיל ההתבגרות וכחלק מתהליך עיצוב הזהות. מחקרנו מראה כי מעבר זה מביא באחת לשינוי בכל אורחות החיים, מבגר במהירות את אותם הלוחמים נוכח ההחזקה המתמדת של אחריות על חייהם ועל חיי חבריהם, השימוש בנשק והעיסוק המתמיד בחיי אדם (McGurk et al., 2006). מחקרים נוספים בתחום הצביעו על כך שהעיסוק בשאלות הקיומיות על מהותם של לוחמים, תפקידם בעולם, ייחודם, מטרותיהם בחיים והערכים המובילים אותם, אינו פוסק עם השחרור (Mobbs & Bonanno, 2018), ואף ממשיך לעצב את זהותם עם המעבר לחיים האזרחיים. כאשר בתהליך עיצוב הזהות מתרחשים אירועים אלימים וטראומטיים, הם משפיעים במידה משמעותית על המענה לאותן השאלות (Grossman et al., 2015), וכן על היכולת להשתלב בצורה מותאמת בחברה (Mitchell et al., 2021). על כן, נדרשים מחקרים נוספים לבחינת הקשר בין השירות הצבאי הקרבי לבין תהליך עיצוב הזהות.

המשתתפים תיארו בהרחבה כי ההשתייכות למסגרת הצבאית, ובפרט לצוות לוחם, הוסיפה לחוסנם בזכות העמידה המשותפת באתגרים, החוויות המשותפות הרבות שעברו וכן תחושת המשמעות שנוצרה ביניהם נוכח חוויות אלה. ידוע כי יש הקבלה בין היחסים הנוצרים בין חברים לצוות הלוחם לבין קשרי אחאות (Græger, 2018; Mahat-Shamir et al., 2022), ובדומה לכך גם משתתפי המחקר הנוכחי תיארו קשרים עמוקים וחזקים בינם לבין חבריהם לצוות. בדבריהם עלתה שוב ושוב המילה "משפחה", והצוות תואר כמסגרת המעניקה תחושות ביטחון וכוח אשר מלוות אותם בחייהם הבוגרים.

תיאורים אלה עולים בקנה אחד עם מחקרים שמצאו מידה פחותה של מצוקה פסיכופתולוגית בקרב חיילים משוחררים שחוו חוויות קרב, לעומת כאלה שלא חוו חוויות כאלה (Lubin et al., 2016). החוקרים טענו שתופעה זו היא ביטוי של האפקט המחסן שמעניקות תחושת המובנות של החוויות המשותפות והלא פשוטות הללו, הנשיאה המשותפת בנטל והמשמעות הקבוצתית-צוותית והלאומית שניתנת לאירועים שהתרחשו. מחקר עתידי בהמשך למחקר הנוכחי, אשר יתמקד בצוותים שלא חוו אירועי קרב כלוחמים, יוכל לבחון את תוקפה של טענה זו.

לצד זאת, אין להוציא מכלל אפשרות כי תחושת ה"ביחד" הצוותית היא חרב פיפיות בכל הנוגע להשתלבות מותאמת בחברה לאחר השירות הצבאי, בכך שהיא מדגישה את הפער בין ההבנה ההדדית חסרת המילים בקרב מי שהיו "שם", חברי הצוות, לבין אחרים (Meca et al., 2021; Shorer et al., 2024). ממצאי המחקר הנוכחי תומכים בממצאי מחקרים קודמים בדבר הקשר בין מקומה המרכזי של הזהות הצבאית בחייהם של לוחמים משוחררים לבין קשיי הסתגלות לחיי האזרחות שלאחר הצבא, ומרחיבים על חשיבותו של הצוות כנדבך מרכזי באותה זהות של היחיד.

לאור זאת, נדרשת חשיבה מקיפה על תהליך השחרור מהשירות הצבאי של לוחמים, התאמתו למעברים החדים בין המציאויות השונות ולאתגרי הזהות הניצבים בפניהם. זאת כדי לאפשר להם מצד אחד ליהנות מן החוסן הרגשי והמנטלי שמספק להם הקשר עם הצוות, ולצד זאת להתקדם בחייהם ולפתח קשרים משמעותיים עם בני קבוצת השווים באזרחות, גם אם הם לא חולקים עבר צבאי מעצב ומשותף.

מגבלות המחקר

למחקר הנוכחי מספר מגבלות. שיטת הדגימה התכליתית וגודל המדגם המצומצם (14 משתתפים) מגבילים את יכולת ההכללה של הממצאים. נוסף על כך, הרקע האישי של החוקר הראשי כלוחם לשעבר עלול היה להשפיע על בחירת השאלות, עיבוד הממצאים והתמות והצגתם. אף שנוכחותם של שלושה חוקרים נוספים סייעה במיתון הטיות אפשריות, יש להביא בחשבון את ההשפעה הפוטנציאלית של גורמים אלה על תוצאות המחקר ופרשנותו. הערנות למגבלה זו הביאה את החוקר הראשי לכתוב יומן אישי תוך כדי ביצוע מחקר, כדי לאפשר מבט רפלקטיבי על התהליך. כמו כן נערכו התייעצויות תדירות עם החוקרים האחרים, כדי לקבל נקודות מבט נוספות, לשוחח על התחושות העולות מהמחקר ולבחון אותן, ולשקול את השפעתן האפשרית של התחושות על המחקר.

השלכות יישומיות

המחקר מדגיש את חשיבות התמיכה בתהליכי גיבוש זהות אינטגרטיביים בקרב אוכלוסיות שונות: נערים שמתגייסים לצבא בשלהי גיל ההתבגרות, לוחמים בשירות צבאי וכן לוחמים משוחררים. יתר על כן, למחקר השלכות פרקטיות משמעותיות לתמיכה ולטיפול בלוחמים ובלוחמים משוחררים, לאור ההבנה המעמיקה של חוויות הלוחמים, המעברים בחייהם, והדיאלקטיקה בין פיצול לאינטגרציה של הזהות, המזמנת פיתוח התערבויות טיפוליות מותאמות. חשוב שהתערבויות מסוג זה יתבססו על הכרה בצורך לתמוך בלוחמים במהלך עיצוב זהותם המורכבת, תוך שילוב של מרכיבי הזהות הבאים לידי ביטוי במסגרות החיים השונות: המשפחתית והצבאית, הלוחמת והאזרחית, האישית והחברתית. המחקר הנוכחי מאיר את הצורך בליווי לוחמים גם שנים לאחר השחרור, תוך הבנה מעמיקה של המשמעות הפרדוקסלית של המושג "חייל משוחרר" במציאות שבה מתקיימים מעברים תכופים בין החיים האזרחיים לשירות מילואים קרבי פעיל.

המלצות למחקרי המשך

בהתבסס על ממצאי המחקר, מומלץ לערוך מחקרי המשך בכמה כיוונים משלימים: ראשית, מומלץ לבצע מחקר אורך שיעקוב אחר לוחמים לאורך זמן, מהגיוס ועד מספר שנים לאחר השחרור, כדי להבין טוב יותר את תהליכי עיצוב הזהות ואת השינויים שחלים בקרבם במהלך התקופה. שנית, כדאי לערוך מחקר השוואתי בין צוותים שחוו אירועי לחימה משמעותיים לבין כאלה שלא חוו זאת, כדי לבחון את השפעת חוויות הקרב על גיבוש הזהות הצוותית והאישית. נוסף על כך, מומלץ לחקור

את חוויית המעברים התכופים בין אזרחות למילואים בקרב לוחמים משוחררים בתקופות של מתיחות ביטחונית מוגברת, תוך התמקדות בהשפעת המעברים הללו על המשפחה הגרעינית. לבסוף, חשוב לערוך מחקר שיבחן את יעילותן של התערבויות טיפוליות המותאמות לצרכים הייחודיים של לוחמים משוחררים, בדגש על שילוב מרכיבי זהות מורכבים.

נקודות מפתח

- לאחר השירות הצבאי הקרבי, שבו נוצרים קשרים אחאיים-משפחתיים הדוקים בין חברי הצוות, חל מעבר חד לחיי האזרחות, ובהם מורגש חסרונם של קשרים אלה.
- חיילים קרביים נוקטים מנגנוני הרחקה פסיכולוגיים בהתמודדות עם קשיי השירות הצבאי וקשיי השחרור מהצבא.
- יש לפתח תוכניות התערבות ייעודיות שיתמקדו בעיבוד טראומות מלחמה במהלך השירות, ובתמיכה בתהליך השתלבותם מחדש של הלוחמים בחברה האזרחית לאחר השחרור.

מקורות

- אוגדן, ת. ה. (2013). גלגות-מחדש את הפסיכואנליזה: לחשוב ולחלום, ללמוד ולשכות. תולעת ספרים.
- אפרתי, ע. (11.1.2024). מילואימניק שב משדה הקרב – והסיפור שלו רק מתחיל. הארץ, <https://www.haaretz.co.il/health/2024-01-11/ty-article-magazine/.premium/0000018c-f4aa-d3a7-afdf-f5aa8e2a0000>
- גילבר, א., ספקטור-מרזל, ג., לוי, א. ודקל, ר. (2018). בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית בעקבות חשיפה לקרב. *חברה ורווחה*, (2), 401-427.
- מייזליס, ע. (2002). צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי. *עינים בחינוך*, (1)5, 159-190.
- שיאון, ל. ובן ארי, א. (2007). גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור. *סוציולוגיה ישראלית*, ט(1), 149-171.
- שטיין, י. (2014). "החייל הבודד": על בדידותם הפוטנציאלית של השבים מן המערכה ועל הדרוש לשם צמצומה. *פסיכולוגיה עברית*, <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=3176>
- תובל-משיח, ר. ופרידמן, ש. (2004). התמודדות נרטיבית וקוגניטיבית עם טראומה. *שיחות*, י"ח(2), 1-9.

- Adams, W. C. (2015). Conducting semi-structured interviews. In K. E. Newcomer, H. P. Hatry, & J. S. Wholey (Eds.), *Handbook of practical program evaluation* (4th ed., pp. 492-505). Jossey-Bass. <https://doi.org/10.1002/9781119171386.ch19>
- Alhojailan, M. I., & Ibrahim, M. (2012). Thematic analysis: A critical review of its process and evaluation. *West East Journal of Social Sciences*, 1(1), 39-47. <https://scispace.com/papers/thematic-analysis-a-critical-review-of-its-process-and-vnjx57rczn>
- Bamberg, M. (2011). Who am I? Narration and its contribution to self and identity. *Theory & Psychology*, 21(1), 3-24. <https://doi.org/10.1177/0959354309355852>
- Baruch, P. S. (2016). *What is the appropriate model for female service in the IDF?* Military Service in Israel: Challenges and Ramifications [Memorandum no. 159, (pp. 77-92)]. Institute for National Security Studies. <https://www.inss.org.il/publication/what-is-the-appropriate-model-for-female-service-in-the-idf/>
- Ben-Shalom, U., Rickover, I., Reizer, A., & Connelly, V. (2024). Emergent veteran identity: Toward a new theory of veteran identity in Israeli society. *Armed Forces & Society*, 50(4), 931-954. <https://doi.org/10.1177/0095327X231153043>
- Ben-Zeev, D., Corrigan, P. W., Britt, T. W., & Langford, L. (2012). Stigma of mental illness and service use in the military. *Journal of Mental Health*, 21(3), 264-273. <https://doi.org/10.3109/09638237.2011.621468>
- Bergman, B. P., Burdett, H. J., & Greenberg, N. (2014). Service life and beyond—Institution or culture? *The RUSI Journal*, 159(5), 60-68. <https://doi.org/10.1080/03071847.2014.969946>
- Berman, S. L., Montgomery, M. J., & Ratner, K. (2020). Trauma and identity: A reciprocal relationship? *Journal of Adolescence*, 79(1), 275-278. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.01.018>
- Bragin, M. (2010). Can anyone here know who I am? Co-constructing meaningful narratives with combat veterans. *Clinical Social Work Journal*, 38, 316-326. <https://doi.org/10.1007/s10615-010-0267-4>
- Bromberg, P. M. (1996). Standing in the spaces: The multiplicity of self and the psychoanalytic relationship. *Contemporary Psychoanalysis*, 32(4), 509-535. <https://doi.org/10.1080/00107530.1996.10746334>
- Bulmer, S., & Eichler, M. (2017). Unmaking militarized masculinity: Veterans and the project of military-to-civilian transition. *Critical Military Studies*, 3(2), 161-181. <https://doi.org/10.1080/23337486.2017.1320055>
- Dar, Y., & Kimhi, S. (2001). Military service and self-perceived maturation among Israeli youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 30(4), 427-448. <https://doi.org/10.1023/A:1010493116011>
- Demers, A. (2011). When veterans return: The role of community in reintegration. *Journal of Loss and Trauma*, 16(2), 160-179. <https://doi.org/10.1080/15325024.2010.519281>

- Etikan, I., Musa, S. A., & Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1-4. <https://doi.org/10.11648/j.ajtas.20160501.11>
- Finlay, L. (2009). Exploring lived experience: Principles and practice of phenomenological research. *International Journal of Therapy and Rehabilitation*, 16(9), 474-481. <https://doi.org/10.12968/ijtr.2009.16.9.43765>
- Græger, N. (2018). 'Brothers in arms'. In K. Haugevik & I. Neumann (Eds.), *Kinship in international relations* (pp. 81-100). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429507267>
- Grieger, T. A. (2018). Modern history of military and veteran mental health care. In L. W. Roberts & C. H. Warner (Eds.), *Military and veteran mental health: A comprehensive guide* (pp. 3-14). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7438-2_1
- Griffith, J., & Ben-Ari, E. (2021). Reserve military service: A social constructionist perspective. *Armed Forces & Society*, 47(4), 635-660. <https://doi.org/10.1177/0095327X20917165>
- Grossman, G., Manekin, D., & Miodownik, D. (2015). The political legacies of combat: Attitudes toward war and peace among Israeli ex-combatants. *International Organization*, 69(4), 981-1009. <https://doi.org/10.1017/S002081831500020X>
- Hacohen, N., Atzil-Slonim, D., Tuval-Mashiach, R., Bar-Kalifa, E., & Fisher, H. (2019). Multiplicity and mutuality in the transition of patient and therapist's self-states: Comparison of good vs. poor outcome groups. *Psychotherapy Research*, 29(6), 770-783. <https://doi.org/10.1080/10503307.2017.1411625>
- Hennink, M. M., Kaiser, B. N., & Marconi, V. C. (2017). Code saturation versus meaning saturation: How many interviews are enough? *Qualitative Health Research*, 27(4), 591-608. <https://doi.org/10.1177/1049732316665344>
- Herman, A., & Yarwood, R. (2014). From services to civilian: The geographies of veterans' post-military lives. *Geoforum*, 53, 41-50. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2014.02.001>
- Holdsambeck, L. (2021). *Self-reliance and self-efficacy as determinants of mental health treatment seeking intention in a sample of student service members/veterans* [Scholarly Project Doctorate of Nursing Practice, Belmont University]. DNP Scholarly Projects 59. <https://repository.belmont.edu/dnpscholarlyprojects/59>
- Jackson, J. J., Thoemmes, F., Jonkmann, K., Lüdtke, O., & Trautwein, U. (2012). Military training and personality trait development: Does the military make the man, or does the man make the military? *Psychological Science*, 23(3), 270-277. <https://doi.org/10.1177/0956797611423545>
- Kim, P. Y., Britt, T. W., Klocko, R. P., Riviere, L. A., & Adler, A. B. (2011). Stigma, negative attitudes about treatment, and utilization of mental health care among soldiers. *Military Psychology*, 23(1), 65-81. <https://doi.org/10.1080/08995605.2011.534415>

- Lahav, E., Benzion, U., & Shavit, T. (2011). The effect of military service on soldiers' time preferences—Evidence from Israel. *Judgment and Decision Making*, 6(2), 130-138. <https://doi.org/10.1017/S1930297500004071>
- Lubin, G., Barash, I., & Levinson, D. (2016). Combat experience and mental health in the Israel national health survey. *Israel Journal of Psychiatry*, 53(3), 3-89. https://www.researchgate.net/publication/322745001_Combat_Experience_and_Mental_Health_in_the_Israel_National_Health_Survey#:~:text=Objective%3A%20To%20compare%20the%20mental.their%20service%20with%20that%20of
- Mahat-Shamir, M., Lebowitz, K., & Hamama-Raz, Y. (2022). "You did not desert me my brothers in arms": The continuing bond experience of men who have lost a brother in arms. *Death Studies*, 46(2), 415-424. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1737275>
- Marcia, J. E. (2010). Life transitions and stress in the context of psychosocial development. In T. W. Miller (Ed.), *Handbook of stressful transitions across the lifespan* (pp. 19-34). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0748-6_2
- Mayseless, O. (2004). Home leaving to military service: Attachment concerns, transfer of attachment functions from parents to peers, and adjustment. *Journal of Adolescent Research*, 19(5), 533-558. <https://doi.org/10.1177/0743558403260000>
- McConnell, A. R., Shoda, T. M., & Skulborstad, H. M. (2012). The self as a collection of multiple self-aspects: Structure, development, operation, and implications. *Social Cognition*, 30(4), 380-395. <https://doi.org/10.1521/soco.2012.30.4.380>
- McGurk, D., Cotting, D. I., Britt, T. W., & Adler, A. B. (2006). Joining the ranks: The role of indoctrination in transforming civilians to service members. In T. W. Britt, A. B. Adler, & C. A. Castro (Eds.), *Military life: The psychology of serving in peace and combat: Vol. 2. Operational Stress* (pp. 13-31). Praeger.
- Meca, A., Allison, K. K., Ayers, K. L., Carr, K., Cox, S., Bravo, A. J., Davies, R. L., & Kelley, M. L. (2021). Understanding the unique effects of identity in adjustment among veterans. *Military Behavioral Health*, 9(4), 1-424. <https://doi.org/10.1080/21635781.2021.1927918>
- Meyer, E. G., & Wynn, G. H. (2018). The importance of US military cultural competence. In L. W. Roberts & C. H. Warner (Eds.), *Military and veteran mental health: A comprehensive guide* (pp. 15-34). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-7438-2_2
- Mitchell, L. L., Adler, J. M., Carlsson, J., Eriksson, P. L., & Syed, M. (2021). A conceptual review of identity integration across adulthood. *Developmental Psychology*, 57(11), 1981-1990. <https://doi.org/10.1037/dev0001246>
- Mobbs, M. C., & Bonanno, G. A. (2018). Beyond war and PTSD: The crucial role of transition stress in the lives of military veterans. *Clinical Psychology Review*, 59, 137-144. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2017.11.007>

- Nizza, I. E., Farr, J., & Smith, J. A. (2021). Achieving excellence in interpretative phenomenological analysis (IPA): Four markers of high quality. *Qualitative Research in Psychology, 18*(3), 369-386. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1854404>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). SAGE.
- Pew Research Center (2011). *War and sacrifice in the post-9/11 era*. <https://www.pewresearch.org/social-trends/2011/10/05/war-and-sacrifice-in-the-post-911-era/>
- Polkinghorne, D. E. (1988). *Narrative knowing and the human sciences*. State University of New York Press. <https://doi.org/10.2307/jj.18253133>
- Redmond, S. A., Wilcox, S. L., Campbell, S., Kim, A., Finney, K., Barr, K., & Hassan, A. M. (2015). A brief introduction to the military workplace culture. *Work: A Journal of Prevention, Assessment, & Rehabilitation, 50*(1), 9-20. <https://doi.org/10.3233/WOR-141987>
- Robinson, O. C. (2014). Sampling in interview-based qualitative research: A theoretical and practical guide. *Qualitative Research in Psychology, 11*(1), 25-41. <https://doi.org/10.1080/14780887.2013.801543>
- Romaniuk, M., & Kidd, C. (2018). The psychological adjustment experience of reintegration following discharge from military service: A systematic review. *Journal of Military and Veterans Health, 26*(2), 60-73. https://doi-ds.org/doi/10.2021-33613133/JMVH_Vol_26_No_2
- Sasson-Levy, O. (2008). Individual bodies, collective state interests: The case of Israeli combat soldiers. *Men and Masculinities, 10*(3), 296-321. <https://doi.org/10.1177/1097184X06287760>
- Schneider, M., Werner, S., Yavnai, N., Ben Yehuda, A., & Shelef, L. (2023). Israeli soldiers' intentions and actions toward seeking mental health help: Barriers and facilitators. *Journal of Clinical Psychology, 79*(2), 449-465. <https://doi.org/10.1002/jclp.23431>
- Shorer, S., HaCohen, N., Cohen, O., Marom, D., & Guez, J. (2025). The challenge of integrating individual and social self-identities among Israeli combat veterans. *Clinical Social Work Journal, 53*, 494-504. <https://doi.org/10.1007/s10615-025-01002-y>
- Shorer, S., Weinberg, M., Koko, Y., & Marom, D. (2024). "My scar": Posttraumatic loneliness as a source of pain and resource for coping. *Qualitative Health Research, 34*(7), 649-661. <https://doi.org/10.1177/10497323241226599>
- Shulman, S., & Ben-Artzi, E. (2003). Age-related differences in the transition from adolescence to adulthood and links with family relationships. *Journal of Adult Development, 10*, 217-226. <https://doi.org/10.1023/a:1026006025155>
- Shulman, S., Blatt, S. J., & Walsh, S. (2006). The extended journey and transition to adulthood: The case of Israeli backpackers. *Journal of Youth Studies, 9*(2), 231-246. <https://doi.org/10.1080/13676260600635672>

- Smith, J. A., & Osborn, M. (2015). Interpretative phenomenological analysis as a useful methodology for research on the lived experience of pain. *British Journal of Pain*, 9(1), 41-42. <https://doi.org/10.1177/2049463714541642>
- Smith, R. T., & True, G. (2014). Warring identities: Identity conflict and the mental distress of American veterans of the wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*, 4(2), 147-161. <https://doi.org/10.1177/2156869313512212>
- Stein, J. Y., & Tuval-Mashiach, R. (2015). Loneliness and isolation in life-stories of Israeli veterans of combat and captivity. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 7(2), 122-130. <https://doi.org/10.1037/a0036936>
- Tamari, D. (2016). "The people's army," put to the test. Military Service in Israel: Challenges and Ramifications [Memorandum no. 159, (pp. 35-48)]. Institute for National Security Studies. <https://www.inss.org.il/publication/the-peoples-army-put-to-the-test/>
- Thompson, J. M., Lockhart, W., Roach, M. B., Atuel, H., Bélanger, S., Black, T., Castro C. A., Cox, D., Cooper, A., de Boer, C., Dentry, S., Hamner, K., Shields, D., & Truusa, T. T. (2017). *Veterans' identities and well-being in transition to civilian life—A resource for policy analysts, program designers, service providers and researchers*. Report of the Veterans Affairs Canada Veterans' Identities Research Theme Working Group, Canadian Institute for Military and Veteran Health Research Forum 2016. <http://publications.gc.ca/site/eng/9.838583/publication.html>
- Weber, L. (1998). A conceptual framework for understanding race, class, gender, and sexuality. *Psychology of Women Quarterly*, 22(1), 13-32. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1998.tb00139.x>
- Wilson, G., Hill, M., & Kiernan, M. D. (2018). Loneliness and social isolation of military veterans: Systematic narrative review. *Occupational Medicine*, 68(9), 600-609. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqy160>
- Wilson, J. P. (Ed.). (2007). *The posttraumatic self: Restoring meaning and wholeness to personality*. Routledge.
- Woodward, R., & Jenkins, K. N. (2011). Military identities in the situated accounts of British military personnel. *Sociology*, 45(2), 252-268. <https://doi.org/10.1177/0038038510394016>

השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער בהשוואה לצעירים דומים להם בקהילה: נתוני מיון, קשיים כלכליים וקשיים התנהגותיים

ענת זעירא,¹* נטע אחדות² ורמי בנבנישתי¹

¹ בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים
² המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תקציר

רקע: לצד הקשיים המלווים את השירות הצבאי, הוא גם מעניק למשרתים הזדמנות להתנסות במגוון תפקידים, לרכוש מיומנויות חיוניות לחיים ולהעשיר את ההון האנושי שלהם. אולם למרות חשיבותו של השירות במסלול החיים בישראל, מחקרים מועטים בלבד עד כה בחנו את שיעורי הגיוס בקרב בוגרי פנימיות, ואת הקשיים העומדים בפניהם במהלך שירותם הצבאי.

מטרת המחקר: לבחון את מאפייני השירות הצבאי של גברים צעירים בוגרי כפרי נוער חינוכיים וטיפוליים, בהשוואה לצעירים בעלי רקע דומה מהאוכלוסייה הכללית.

שיטה: לצורך המחקר בוצעו ניתוחים דו-משתניים ורב-משתניים בקובץ נתונים מינהליים שנבנה באמצעות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. בקבוצת המחקר נכללו כל בוגרי כפרי הנוער החינוכיים והטיפוליים מ-16 שנתונים עוקבים, ילידי 1982-1997. במקביל נבנתה באמצעות propensity score matching קבוצת השוואה כפולה בגדולה, שנגזרה מקרב בני אותם השנתונים מהאוכלוסייה הכללית. בקבוצת המחקר נכללו 13,117 משתתפים, ובסך הכול השתתפו במחקר 39,110 משתתפים.

ממצאים: במחקר נמצא כי שיעורי הגיוס בקרב בוגרי כפרי הנוער החינוכיים והטיפוליים היו גבוהים יותר מאשר בקרב בני קבוצת ההשוואה. עם זאת, בוגרי הכפרים משני הסוגים מתמודדים עם שיעורים גבוהים יותר של קשיים כלכליים והתנהגותיים במהלך שירותם הצבאי. הישגים לימודיים, נתוני קב"א גבוהים והשתייכות למשפחה שאינה חד-הורית ניבאו הסתגלות טובה יותר לשירות.

* המחקר התאפשר הודות למענק מחקר מספר 6008/16 מהמנהל לחינוך התיישבותי ועלית הנוער במשרד החינוך.

מסקנות: מאפייני השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים נמצאו פחות טובים מאלה של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים, ויש צורך בהכנה טובה יותר שלהם לשירות הצבאי.

המלצות למדיניות: מומלץ להשקיע בשיפור נתוני ההשכלה של הצעירים עוד בשהותם במסגרת כפר הנוער. כמו כן מומלץ להשקיע בהנגשת מידע על זכויות לצד התאמת תמיכה כלכלית וחברתית לצעירים במהלך שירותם הצבאי.

מילות מפתח: בוגרי פנימיות, כפרי נוער חינוכיים, כפרי נוער טיפוליים, שירות צבאי, מאפייני גיוס

מבוא

אחד האתגרים הייחודיים של צעירים במדינת ישראל הוא שירות החובה בצבא. השירות, שחל מגיל 18, מהווה לעיתים קרובות את תקופת המעבר הראשונה של הצעירים לחיים בוגרים ועצמאיים. הכניסה לצבא מאלצת את החיילים להסתגל למערכת נוקשה, לשהות הרחק ממשפחתם ולפתח דרכי התנהגות המתאימות לתפקודים החדשים. תקופת הטריונות נחשבת לקשה במיוחד עבור המתגייסים, והיא מאופיינת במשברים רבים. אולם על אף הקשיים, רוב הצעירים מסתגלים לשירות הצבאי ומוצאים בו עניין וסיפוק (מייזלס, 2002).

המסגרת הצבאית מתאפיינת מחד גיסא בדרישה מהחיילים לתפקד כבוגרים אחראים, ומאידך גיסא מצמצמת את מרחב ההתנסות והבחירה שלהם בתחומי חיים האופייניים לתקופת "הבגרות בהתהוות", כגון בחירות מקצועיות ואקדמיות, אשר נדחות עד לאחר סיום השירות (Scharf & Mayseless, 2010). יחד עם זאת, השירות הצבאי גם מקנה לחלק מהמשרתים כלים להתמודדות עם מצבים מורכבים ולפיתוח הבגרות הנפשית (Girsh, 2019). עבור צעירים מהגרים, השירות גם מספק הזדמנות להרחיב את רשת הקשרים החברתיים ולהיטמע בחברה הישראלית (מלכה, 2018; קור-דבידוביץ, 2011; Eisikovits, 2006).

לאור כל זאת, השלמת שירות צבאי משמעותי היא צעד מרכזי במסלול החיים הישראלי, שעשוי להגדיל במידה רבה את ההון האישי והחברתי של הצעירים (לב-ארי ואח', 2016; רוסמן, 2021; Weiss-Dagan & Taubman-Ben Ari, 2024). עם זאת, יש אוכלוסיות שהצבא נמנע מלגייס אותן מסיבות אישיות שונות – כגון נתונים קוגניטיביים נמוכים מאוד, עבר פלילי או נסיבות וצרכים מיוחדים (טופל ואח', 2023). צעירים אלה מקבלים שחרור משירות בצבא מסיבות הנתפסות בחברה כלגיטימיות פחות, ובשל כך עלולים לחוות חסמים רבים בהמשך חייהם בישראל (Benbenishty, 2008).

השירות הצבאי נחשב לאתגר משמעותי במיוחד עבור בני נוער שגדלו בפנימיות. עמדה זו עלתה בקרב אנשי מקצוע בפנימיות רווחה (Refaeli et al., 2013), וגם בקרב אנשי צוות המלווים את הצעירים בפנימיות – שהעריכו כי רק שיעור נמוך מהם יצליח בוודאות לעמוד בדרישות השירות הצבאי (בבנישתי וזעירא, 2008). בדומה לכך, נמצא כי בני הנוער הללו עצמם אינם מעריכים באופן

חיובי את מידת מוכנותם להשתלב בשירות הצבאי (שיף ובבנישתי, 2004). תמיכה להערכות אלה נמצאה גם במחקרים על השירות הצבאי עצמו, שהראו כי השתלבות בשירות היא משימה מורכבת לבוגרי פנימיות (גרשטנמן-שלף ולזר, 2006; Weiner & Kupermintz, 2001), וכי שיעור גבוה מאלה שכן הצליחו להשתלב בצבא חוו קשיי הסתגלות (שיף וקושר, 2005).

יש לציין כי בכניסה לצבא ובשירות הצבאי ניכרות לעיתים קרובות חוויות שונות עבור נשים ועבור גברים, ובפרט עבור מרבית המתגייסים בתקופת המחקר הנוכחי. כמו כן, רוב ספרות המחקר העוסקת בשירות צבאי מתמקדת בגברים. לפיכך, המחקר הנוכחי התמקד בגברים בלבד, ובחן את השירות הצבאי של בוגרי פנימיות משתי מסגרות: כפרי נוער חינוכיים וכפרי נוער טיפוליים. ייחודו של המחקר בכך שהוא מבוסס על נתונים מינהליים שהתקבלו מצה"ל ומהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ולא על דיווח עצמי של המשתתפים; שהוא מקיף את כל בוגרי כפרי הנוער מ-16 שנתונים עוקבים; ושהוא משווה את בוגרי שתי המסגרות, החינוכיות והטיפוליות, לצעירים בשתי קבוצות השוואה מקבילות מהאוכלוסייה הכללית.

רקע מדעי

כפרי נוער בישראל

כפרי נוער בישראל הם דגם של פנימיות המשולבות במערכת החינוך, תחת פיקוח של המינהל לחינוך התיישבותי פנימייתי ועליית הנוער.¹ באופן כללי, כפרי הנוער שואפים לקדם את הישגי החינוך של בני נוער פגיעים ובעלי צרכים מורכבים, באמצעות יישום מודל ייחודי של חינוך וטיפול פנימייתי (Grupper & Zagury, 2019). כפרי הנוער קשורים עמוקות להתפתחות ההיסטורית והחברתית של מדינת ישראל, והם נתפסו לאורך שנים כאמצעי יעיל להשתלבות חברתית ולניידות חברתית-כלכלית עבור בני נוער עולים, וכן לילידי הארץ שמגיעים ממשפחות המתמודדות עם אתגרים מרובים (Grupper, 2013; Zeira & Grupper, 2023). בהתאם לשינויים שחלו בחברה הישראלית, לאורך השנים חלו גם שינויים במאפייני החניכים בכפרים: למשל, עם הזמן ירד בהתמדה מספר החניכים מקרב עולי מדינות חבר העמים, שהיה גבוה מייד לאחר העלייה הגדולה בשנות התשעים של המאה העשרים, ולעומתם נקלטו חניכים רבים מעולי אתיופיה.

כפרי הנוער התמחו מראשיתם במתן מענה לצרכים המשתנים של החברה הישראלית (קשתי ואח', 2000). בין השאר הם מספקים לחניכיהם הכנה לשירות הצבאי, ומקנים תשומת לב מיוחדת ליווי הבוגרים בהליכי הגיוס ואף במהלך שירותם. למשל, הם מספקים סיוע בקבלת מעמד חייל בודד, ליווי לבקו"ם, ומקצים בתי בוגרים לשהיית החיילים בסופי שבוע ובחופשות. ואכן, בסקר טלפוני שנערך בקרב כ-2,500 בוגרים של כפרי נוער, אולפנות וישיבות של המינהל לחינוך התיישבותי במשרד החינוך, דיווחו 55% מהנשאלים כי הם השתתפו בפעילות "הכנה לצה"ל" במסגרת כפרי הנוער (בבנישתי ואח', 2021).

¹ לפירוט סוגי המסגרות ראו: <https://www.gov.il/he/pages/mchp-about>

במחקר הנוכחי נתמקד בשתי מסגרות של כפרי נוער: חינוכיים וטיפוליים. הדגשים בשתי המסגרות הם שונים, ומכוונים למאפיינים שונים של החניכים (Zeira & Grupper, 2023). כפרי הנוער החינוכיים מתמקדים בקידום ההתפתחות האישית של החניכים, בסיוע בהשגת השכלה ובצמצום הסיכונים הסביבתיים שאליהם היו חשופים בני הנוער בטרם הגיעם למסגרת. כפרי הנוער הטיפוליים מתמקדים בבני נוער עם חסכים לימודיים משמעותיים המלווים בבעיות רגשיות והתנהגותיות, אשר זקוקים לטיפול אינטנסיבי יותר.

הבדלים אלה במאפייני החניכים במסגרות משתקפים, למשל, בהישגיהם בתחום ההשכלה: חוקרים (Achdut et al., 2025) דיווחו שההישגים בבגרות של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים טובים יותר מאלה של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים, ורבים יותר מהם מסיימים את בית הספר התיכון עם תעודת בגרות מלאה העומדת בתנאי סף של האוניברסיטאות. בהתאם לכך, גם שיעורי ההשתלבות במוסדות להשכלה גבוהה נמצאו גבוהים יותר בקרב בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לעומת בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים. על כן, כדי להתאים טוב יותר את ההכנה לשירות הצבאי, חשוב לבחון הבדלים במאפייני השירות של הבוגרים מכפרי הנוער החינוכיים לעומת כפרי הנוער הטיפוליים.

משמעות השירות הצבאי עבור בוגרי פנימיות

בוגרי פנימיות חווים מספר קשיים ייחודיים במפגש שלהם עם הצבא. ראשית, חלקם נדחים על ידי הצבא טרם הגיוס מסיבות שונות, כגון בעיות התנהגות קודמות, קשיים בקבלת סמכות או מעורבות עם מערכת החוק. שנית, צעירים שכן מתגייסים חווים לא פעם קושי להשלים את שירותם הצבאי, בין השאר משום שמשפחתם לא יכולה להעניק להם סיוע קונקרטי ורגשי לפני הגיוס ובמהלכו, בניגוד למקובל בקרב בני גילם (סמילנסקי ופלדמן, 1993). יתר על כן, אף כי חלק מבוגרי הפנימיות זכאים למעמד של חייל בודד, המקנה להם סיוע כספי וסיוע בדיוור במהלך השירות הצבאי (פקודת מטכ"ל 35.0808) – התהליך לקבלת מעמד זה נמשך זמן רב, וחלקם לא נמצאים זכאים בסופו של דבר (פידלמן, 2013). בוגרי פנימיות שאינם מתגייסים לצבא עלולים לחוות השלכות שליליות לכך בהמשך חייהם (Weiner & Kupermintz, 2001): בין השאר הם עלולים להיתפס כבעלי מאפיינים אגטי-חברתיים (זעירא ואח', 2012; שרר, 1996), או לשאת עימם תווית של אוכלוסייה בסיכון (קטן, 2009).

אף שהשירות הצבאי טומן בחובו קשיים, יש לו גם יתרונות אפשריים, במיוחד עבור בוגרי פנימיות. במסגרת השירות מקבלים הצעירים הזדמנות להתנסות בעבודת צוות ולרכוש מיומנויות שישמשו אותם בחיי היום-יום (לב-ארי ואח', 2016; מייזלס, 1993). השירות בצבא מעניק אפשרויות להתנסות בתפקידים שונים תוך לקיחת אחריות, ובכך הוא משמש כשלב חניכה וזרז להתפתחות (מייזלס, 2002; 2004), ועבור רבים מהצעירים גם אמצעי לקידום אישי (טופל ואח', 2023). כך למשל, השירות הצבאי מציע מסלולים שנועדו לשפר ולפתח את ההון האנושי של הצעירים, בהם תוכניות להשלמת השכלה פורמלית ולרכישת הכשרה מקצועית. הגדלת ההון האנושי והחברתי של בוגרי פנימיות עשויה לסייע להם לשפר את סיכוייהם להיקלט בהמשך במוסדות להשכלה גבוהה ובתעסוקה (Hiles et al., 2013; Perez & Romo, 2011).

השלמת השירות הצבאי אף מקנה זכויות והטבות כלכליות, אשר עשויות לסייע לבוגרים לאחר שירותם (בבנישתי ומגנוס, 2008). ולבסוף, השירות הצבאי מספק הזדמנות משמעותית להרחבת הרשתות החברתיות של צעירים בכלל, ושל בוגרי פנימיות בפרט, בכך שהוא מאפשר להם להיפגש עם קבוצת שווים נוספת, לעיתים שונה מזו שהשתייכו אליה.

למרות החשיבות של השירות הצבאי כחוויה מרכזית במסלול החיים של צעירים בישראל, סקירת הספרות העלתה מחקרים מעטים בלבד עד כה שבחנו את מאפייני השירות הצבאי שלהם, ובמיוחד בקרב בוגרי פנימיות. מחקרים מועטים בחנו בפרט את שיעורי הגיוס והשלמת השירות הצבאי בקרב בוגרי פנימיות בישראל. חלקם מצאו שיעורי גיוס והשלמת שירות נמוכים יחסית בקרב בוגרי פנימיות לעומת האוכלוסייה הכללית (שיף וקושר, 2005; Weiner & Kupermintz, 2001). אחרים מצאו ששיעור המשלמים שירות צבאי בקרב בוגרי כפרי הנוער גבוה במקצת בהשוואה לאוכלוסייה הכללית (גולן ואח', 2002; זעירא ובבנישתי, 2008). במחקר שעקב אחר 222 בוגרי פנימיות רווחה וכפרי נוער, נמצא שרוב הבוגרים השלימו שירות צבאי או לאומי, וכי רוב המשרתים עלו בדרגה, דיווחו על חוויית שירות טובה והצליחו לסיים את שירותם הצבאי. לצד זאת, מראיונות נרטיביים עלה כי רק חלק מהצעירים חוו שיפור בחוויית השירות שלהם עם הזמן בהשוואה לקשיים ההתחלתיים, ואילו עבור אחרים השירות דווקא הפך מאתגר יותר עם הזמן, או נשאר מאתגר בקביעות לכל אורכו (בבנישתי ואח', 2025). כמו כן, חשוב לציין שהמחקרים לא הבחינו בין בוגריהם של כפרי נוער מסוגים שונים. כמו כן, בהיעדר מידע על שיעורי גיוס והשלמת שירות של צעירים במצבי סיכון שלא שהו בפנימיות, לא ניתן לערוך השוואות בין קבוצות שונות באוכלוסייה.

המסגרת התאורטית של המחקר

המחקר הנוכחי מתבסס על מודל ההון האנושי (human capital), לפיו ככל שההון האנושי של הפרט עשיר יותר בתחומים כגון השכלה, מקצוע וניסיון תעסוקתי, כך הוא ייטה להשתלב באופן מוצלח יותר בחברה, ובמיוחד בשוק התעסוקה; מנגד, אנשים בעלי משאבים מעטים יותר של הון אנושי ייטו יותר לחוות קשיי השתלבות (Becker, 1975; Mincer & Polachek, 1974). הגישה מדגישה עוד כי ההון המשפחתי, אשר בא לידי ביטוי במשתני הרקע של משפחת המוצא של הפרט, עשוי להשפיע בעקיפין על הסיכויים להשתלבות מוצלחת. כך, אנשים הזוכים לתמיכה ולעידוד ממשפחת המוצא ייטו יותר לפתח את משאבי ההון האנושי שלהם, וישיגו רווחה אישית טובה יותר בהמשך (Mincer & Polachek, 1974). כיוון שרכישת כישורים בגיל צעיר מסייעת לרכישת כישורים נוספים בעתיד, יש הטוענים שהשירות הצבאי הוא דרך להעשרת ההון האנושי (Hisnanick, 2003). הסבר אחד לכך הוא שהצבא ממתן את חוויות העבר, ומאפשר לפתח תסריט חדש של ציפיות חברתיות. יתר על כן, כיוון שצעירים משרתים בצבא בשלב התפתחותי המכונה "בגרות בהתהוות" – שבו עדיין מתעצבת האישיות שלהם – הצבא הוא אחד המוסדות החברתיים הבודדים בעלי פוטנציאל לעורר בקרבם שינוי מהותי, ולהניב השפעה להמשך חייהם (Elder, 1986).

מטרת המחקר

המחקר הנוכחי בחן כמה מאפיינים של השירות הצבאי בקרב בוגרי כפרי נוער חינוכיים וטיפוליים: נתוני האיכות שקובע הצבא בעת המיון לשירות, נתונים על גיוס או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות, וסימנים לקשיים כלכליים ולקשיים התנהגותיים במהלך השירות. הנתונים נבחנו בקרב בוגרי כפרי נוער מ-16 שנתונים עוקבים, והשוונו לנתוניהם של צעירים בני אותם השנתונים בקבוצות השוואה מתואמות.

מטרות המחקר היו: (1) לתאר את מאפייני השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים, ולהשוות אותם למאפייניהם של צעירים מקבוצת השוואה מתואמת; (2) לתאר את מאפייני השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים, ולהשוות אותם למאפייניהם של צעירים מקבוצת השוואה מתואמת; (3) להשוות בין מאפייני השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לבין אלה של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים; (4) לבחון את הקשרים הרב-משתניים בין מאפייני הרקע המשפחתי, ההישגים בבחינות הבגרות והשתייכות לקבוצת המחקר, לבין: (א) קבלת פטור מגיוס לצבא, או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות; (ב) קשיים כלכליים במהלך השירות הצבאי; (ג) קשיים התנהגותיים במהלך השירות הצבאי.

שיטה

מערך המחקר

מערך המחקר היה ניסויי למחצה (קבוצת מחקר של בוגרי כפרי הנוער לעומת קבוצת השוואה) מרובה-קוהורטות (בוגרים מ-16 שנתונים). המחקר התבסס על ניתוח משני של קובץ נתונים מינהליים ייחודי שנבנה באמצעות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס). הקובץ שילב בסיסי נתונים שהתקבלו עד לשנת 2015 מהמינהל לחינוך התיישבותי, מרשות האוכלוסין, ממשד החינוך, ממשד הרווחה, ממשד לביטחון פנים, מצה"ל ומהמוסד לביטוח הלאומי. מיזוג בסיסי הנתונים הניב קובץ שבו נכללו כל ילידי השנים 1982-1997 שחיים בישראל.

בהתבסס על קובץ נתונים אינטגרטיבי זה, זוהו שלוש קבוצות של פריטי מידע עבור כלל אוכלוסיית המחקר: (1) מאפיינים דמוגרפיים קבועים ומאפייני רקע משפחתי שנמדדו בגיל 12, עם הכניסה לכפר הנוער; (2) מידע שנמדד בכמה נקודות זמן רלוונטיות לנושא המחקר – למשל, סוג המסגרת בעת ההשמה (בערך בגיל 12) ונתוני המיון לצבא (בערך בגיל 18); (3) מידע שנמדד בשנת 2015, שהייתה השנה האחרונה למעקב – למשל, פטור משירות צבאי וקשיים כלכליים במהלך השירות.

אוכלוסיית המחקר

המחקר הנוכחי בחן בוגרים של כפרי נוער המיועדים לחניכים מהלאום היהודי, ומשום כך מי ששייכים ללאום הערבי מהווים בהם מיעוט שבמיעוט. קבוצות המחקר וההשוואה נגזרו מתוך מרשם האוכלוסין לשנת 2015 של ילידי השנים 1982 ועד 1997, תחת הרישום "יהודים" או "אחרים" (כלומר, מי שהלאום שלהם אינו ערבי). בסך הכול נכללו ברישום זה 1,565,010 פרטים. בקבוצת המחקר נכללו כל בוגרי כפרי הנוער החינוכיים וכפרי הנוער הטיפוליים בישראל ב-16 שנתונים עוקבים, שסיימו את שהותם בכפרים בשנים 2000 עד 2015.

במקביל, נבנתה קבוצת השוואה כפולה בגודלה באמצעות התאמה לפי ציון הנטייה (propensity score matching), אשר מייצרת דמיון בין שתי קבוצות נבדקים לפי שורה של מאפיינים (Becker & Ichino, 2002; Dehejia & Wahba, 2002). כאשר קבוצת ההשוואה האפשרית (במקרה זה, כלל האוכלוסייה שלא שהתה בכפרי נוער) גדולה באופן משמעותי מקבוצת המחקר (במקרה זה, בוגרי כפרי הנוער), הספרות מציעה להתאים לכל משתתף מקבוצת המחקר שני בני זוג או יותר מקבוצת ההשוואה, כדי להשיג דיוק רב יותר באומדנים (Caliendo & Kopenig, 2008).

לכן, במחקר זה השתמשנו בהתאמה כפולה של השכן הקרוב ביותר (double nearest-neighbor matching). צימוד זה נעשה בתוך כל שנתון בנפרד מתוך האוכלוסייה הכללית (ללא בוגרי כפרי הנוער). לאחר מכן זוהו הבוגרים לפי סוג הכפר הנוער: 21,654 בוגרי כפרי הנוער החינוכיים, ו-3,765 בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים. בהתאמה נכללו 43,308 ו-7,350 צעירים בקבוצת ההשוואה, ובסך הכול 76,257 פרטים. כאמור, המחקר הנוכחי התמקד במאפייני השירות הצבאי של גברים בלבד. בסך הכול היו 39,110 משתתפים, מתוכם: 11,196 בוגרים של כפרי נוער חינוכיים ו-22,151 צעירים בקבוצת ההשוואה שלהם; 1,921 בוגרים של כפרי נוער טיפוליים ו-3,842 צעירים בקבוצת ההשוואה שלהם.

לוח 1 מציג את התפלגות מאפייני הרקע האישי והמשפחתי אשר שימשו לבניית קבוצות ההשוואה לפי סוג הכפר הנוער (חינוכי/טיפולי) ולפי קבוצת המחקר (בוגרי כפר נוער/השוואה). כפי שנראה בלוח 1, למעט פערים גדולים בין הקבוצות בשיעור האימהות החד-הוריות – ברוב המשתנים ניכר דמיון רב בין קבוצת המחקר לבין קבוצת ההשוואה שלה. עוד מציג הלוח את שיעורי הזכאות לתעודת בגרות בכל אחת מארבע קבוצות המחקר, כפי שהיו בסיום השהות במסגרת כפרי הנוער (בגיל 18).

**לוח 1: מאפייני רקע אישי ומשפחתי ומאפייני תעודת הבגרות,
לפי קבוצת המחקר וסוג כפר הנוער (באחוזים)**

כפרי נוער טיפוליים			כפרי נוער חינוכיים			
השוואה	בוגרים	סה"כ	השוואה	בוגרים	סה"כ	
N=3,842	N=1,921	N=5,763	N=22,151	N=11,196	N=33,347	
						מאפייני רקע משפחתי (גיל 12)
73.6	64.0	70.4	58.6	68.1	64.9	מצב משפחתי של האם (נשואה)
41.0	47.4	43.1	23.6	23.7	23.6	נדקקות אחד ההורים לשירותי רווחה אישיים
5.3	6.4	5.7	3.4	3.7	3.5	הרשעה בפלילים של אחד ההורים
						ארץ לידה
60.7	56.9	59.5	56.4	49.7	54.1	ישראל
15.2	12.8	14.4	25.9	27.9	26.6	ברית המועצות
24.1	30.3	26.1	17.7	22.4	19.3	אתיופיה
						הישגים חינוכיים (בתיכון גיל 18)
66.1	63.7	65.3	62.4	55.2	60.0	לא זכאי לתעודת בגרות
8.8	22.4	13.3	8.2	17.1	11.2	זכאי לתעודת בגרות רגילה
25.1	13.9	21.4	29.4	27.7	28.8	זכאי לתעודת בגרות איכותית

משתני המחקר

משתנים תלויים: מאפייני השירות הצבאי

1. נתוני מיון לקראת הגיוס

א. קבוצת איכות ראשונית (קב"א)² – הציון מבוסס על שילוב של כמה ציונים בכניסה לשירות: (א) דירוג פסיכוטכני ראשוני (דפ"ר), המעריך את יכולת החשיבה של המתגייס על פי מבחנים פסיכוטכניים שכוללים מבחני אינטליגנציה, אנלוגיות מילוליות, אנלוגיות צורניות וחשיבה כמותית. טווח הציונים נע בין 10 (הנמוך ביותר) ל-90 (הגבוה ביותר); (ב) ציון דרך כללי (צד"כ) הניתן למועמדים גברים לשירות צבאי על בסיס ריאיון התאמה לשירות, כחלק מההערכה שלפני הגיוס. טווח הציונים נע בין 8 (הנמוך ביותר) ל-40 (הגבוה ביותר). סר ציון הקב"א נע בין 41 (הנמוך ביותר) ל-56 (הגבוה ביותר).

ב. קשיי הסתגלות (קה"ס): ציון המבוסס על הערכה של קצין בריאות נפש (קב"ן), וניתן רק למועמדים לשירות שלגביהם יש הערכה ראשונית כי הם עלולים לחוות בעיות הסתגלות בעת השירות. ציון הקה"ס נע בין 0-50. ציון קה"ס בטווח שבין 0-20 מעריך היעדר קשיי הסתגלות עד קשיי הסתגלות נמוכים, ואינו משפיע על השיבוץ ועל התפקיד הצבאי. ציון 40 ומעלה מכוון תנאי שירות מותאמים – למשל, ציון 40 פוסל שירות לוחם והשתתפות בקורס קצינים, ציון 50 מפנה למסגרת מוגנת (מקא"ם), וציון 60 פוטר משירות צבאי כליל. לצורכי המחקר בנינו משתנה דיכוטומי לפיו משתתפים בעלי ציון קה"ס גבוה מ-20 הוגדרו כבעלי קשיי הסתגלות.

2. נתוני גיוס לשירות הצבאי

א. גיוס לצבא (גיוס) / פטור על רקע דתי או משפחתי או בעיות בריאות גופניות / פטור על רקע נפשי או אי-כשירות לשירות בשל נתונים אישיים נמוכים או קשיי הסתגלות חמורים).

ב. פטור או שחרור מוקדם על רקע נפשי או אי-כשירות לשירות בשל נתונים אישיים נמוכים או קשיי הסתגלות חמורים (כן/לא).

3. קשיים במהלך השירות

א. סימנים לקשיים כלכליים במהלך השירות היו: הכרה כחייל בודד, קבלת תשלומי משפחה, קבלת הקלות בתנאי שירות (ת"ש), בקשה לסיוע כלכלי, בקשה להיתר עבודה, בקשה להלנת בית. חושב מדד מסכם שהוא מספר הסימנים לקשיים כלכליים במהלך השירות, להוציא הכרה כחייל בודד. המדד המסכם נע בין 0-5, ועל בסיסו נבנה משתנה דיכוטומי המצביע על לפחות קושי כלכלי אחד שחווה הצעיר במהלך השירות הצבאי (0 = ללא קשיים כלכלי; 1 = לפחות קושי אחד).

² תדד זה אינו מצוי בשימוש בצה"ל יותר, אך הוא רלוונטי לשנתונים של אוכלוסיית המחקר.

ב. סימנים לקשיים התנהגותיים במהלך השירות היו: נפקדות (כן/לא), כליאה (כן/לא), עריקה (כן/לא). חושב מדד מסכם שהוא מספר הסימנים במהלך השירות. המדד המסכם נע בין 0-3, ועל בסיסו נבנה משתנה דיכוטומי המצביע על לפחות קושי התנהגותי אחד שחוזה הצעיר במהלך השירות הצבאי ($0 =$ ללא קשיים כלל; $1 =$ לפחות קושי אחד).

משתנים בלתי תלויים

- א. קבוצת המחקר כפרי נוער חינוכיים (בוגרי כפר הנוער/צעירים בקבוצות ההשוואה).
- ב. קבוצת המחקר כפרי נוער טיפוליים (בוגרי כפר הנוער/צעירים בקבוצת ההשוואה).

משתני בקרה

- א. שנת לידה (1982-1997); ארץ מוצא (ישראל/בריה"מ לשעבר/אתיופיה); רקע משפחתי בגיל 12, סמוך למועד הכניסה לכפר הנוער; מצבה המשפחתי של האם (חד-הורית [גרווה, רווקה, אלמנה או אחר]/נשואה); שימוש של אחד ההורים לפחות בשירותי הרווחה (כן/לא); הרשעה פלילית של אחד ההורים לפחות (כן/לא).
- ב. תעודת בגרות (בערך בגיל 18): זכאות לתעודת בגרות העומדת בסף קבלה לאוניברסיטה (תעודת בגרות איכותית) / זכאות לתעודת בגרות העומדת בדרישות המינימום (תעודת בגרות רגילה) / ללא זכאות לתעודת בגרות.

ניתוח הנתונים

הניתוחים בוצעו בנפרד עבור בוגרי כפרי הנוער החינוכיים (וקבוצת ההשוואה שלהם) ועבור בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים (וקבוצת ההשוואה שלהם). בשלב הראשון ערכנו ניתוח תיאורי דו-משתני לבחינת ההבדלים במאפייני השירות הצבאי בין קבוצות הבוגרים לבין קבוצת ההשוואה התואמת שלהם. בשלב השני אמדנו שלושה מודלים של רגרסיות לוגיסטיות לניבוי: (א) קבלת פטור משירות או שחרור מוקדם מהצבא בשל אי-כשירות; (ב) קשיים כלכליים במהלך השירות הצבאי; (ג) קשיים התנהגותיים במהלך השירות הצבאי. בכל אחד מהמודלים, המשתנים המנבאים היו מאפייני הרקע האישי והמשפחתי של הצעיר, מאפייני הזכאות לתעודת בגרות, ציון הקב"א וההשתייכות לקבוצת המחקר (בוגרי כפרי הנוער $= 1$). בשל המספר הגדול של המשתתפים במחקר, בכל הניתוחים הסטטיסטיים נקבעה רמת מובהקות של $0.01 < p$. להערכת עוצמת האפקט של ההבדלים השונים חישבנו את יחס הסיכויים (OR; odds ratio).

אתיקה

המחקר והליכוי קיבלו את אישור ועדת האתיקה של האוניברסיטה העברית בירושלים. נוסף על כך, המחקר נערך בהתאם לדרישות הלמ"ס למיזוג קובץ הנתונים. מסד הנתונים שעליו בוצעו הניתוחים הסטטיסטיים אינו מכיל נתונים מזהים. כל הניתוחים הסטטיסטיים בוצעו בתוך חדר מחקר ייעודי אשר נמצא במתקני הלמ"ס, ובהתאם להליכוי.

ממצאים

לקראת הגיוס לצבא

נתוני המיון בכניסה לשירות

רשויות הצבא נוהגות לאפיין כל אחד מהמועמדים לשירות בשורה של מדדים, כגון דפ"ר, צד"כ וקב"א, הנחשבים "נתוני איכות" של המתגייס. נתונים אלו מתבססים על ההישגים הקודמים של המועמד, כגון זכאות לתעודת בגרות, לצד הקשיים שחווה, כגון מעורבות עם החוק. לצד זאת נבחנת שורה של הערכות מקצועיות לניבוי הסתגלותו לשירות הצבאי. לוח 2 מציג את נתוני המיון לקראת הגיוס של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים והטיפוליים לעומת קבוצות ההשוואה שלהם.

לוח 2: נתוני מיון לקראת השירות הצבאי, לפי סוג כפר הנוער וקבוצת המחקר (ממוצעים [סטיות תקן] ואחוזים)

Cohen's / d יחס הסיכויים OR	כפרי נוער טיפוליים			Cohen's / d יחס הסיכויים OR	כפרי נוער חינוכיים			
	השוואה	בוגרים	סה"כ		השוואה	בוגרים	סה"כ	
.20	40.34 (20.43)	36.33 (18.01)	38.91	.06	44.89 (21.35)	46.12 (19.97)	45.34	ממוצע דפ"ר (ס"ח)
.00 ^a	22.61 (5.81)	22.60 (5.48)	22.60	.33	22.88 (5.74)	24.70 (5.12)	23.57	ממוצע צד"כ (ס"ח)
.19	48.81 (3.48)	48.15 (3.12)	48.59	.17	49.37 (3.60)	49.98 (3.27)	49.58	ממוצע קב"א (ס"ח)
2.02	15.6	27.3	19.5	.74	13.9	10.6	12.8	קה"ס גבוה מ-20 (באחוזים)

הערות: 01. $p < t$ במבחני t להשוואה בין קבוצות בלתי-תלויות בכל אחד מנתוני המיון; α לא מובהק סטטיסטית.

כפי שעולה מהלוח, למעט הבדל בין ממוצע הצד"כ של צעירים מכפרי הנוער הטיפוליים ובני קבוצת ההשוואה שלהם, נתוני האיכות של בוגרי כפרי הנוער היו טובים יותר לעומת בני קבוצת ההשוואה באופן עקבי ומובהק סטטיסטית, גם אם ההבדלים לא היו גדולים. כמנ כן, הסיכויים של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לחוות קשיי הסתגלות עם גיוסם נמצאו קטנים יותר לעומת הסיכויים לכך של בני קבוצת ההשוואה שלהם ($OR = .74$). מנגד, בקרב בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים נמצא סיכוי גבוה

יותר לחוות קשיי הסתגלות לעומת בני קבוצת ההשוואה שלהם ($OR = 2.02$). בסך הכול בהשוואה בין כפרי הנוער, נמצא כי נתוני הדפ"ר, הצד"כ והקב"א של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים היו טובים יותר מאלה של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים.

נתונים על גיוס ושחרור מוקדם

לאחר המיון הראשוני, מרבית המועמדים לשירות מתגייסים לצבא. עם זאת, חלקם מקבלים פטור משירות צבאי מסיבות שונות – בין היתר מטעמי דת, משפחה, בריאות גופנית או אי-כשירות. אחרים מתגייסים, אולם מקבלים שחרור מוקדם ואינם משלימים את שירותם. לוח 3 מציג את נתוני הגיוס והשחרור המוקדם של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים והטיפוליים לעומת קבוצת ההשוואה שלהם.

לוח 3: נתוני הגיוס והשחרור, לפי סוג כפר הנוער וקבוצת המחקר (באחוזים)

כפרי נוער טיפוליים				כפרי נוער חינוכיים				גיוס לשירות צבאי
Cramer's V	השוואה	בוגרים	סה"כ	Cramer's V	השוואה	בוגרים	סה"כ	
.13				.21				גיוס לשירות צבאי
	78.2	88.1	81.5		79.3	95.1	84.6	גיוס
	6.1	1.2	4.4		6.8	0.9	4.8	פטור מטעמי דת / משפחה / בריאות גופנית
	15.7	10.7	14.0		14.0	4.0	10.6	פטור בשל אי-כשירות
^a .79	30.3	29.2	30.2	.95	28.1	18.9	25.0	פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות

הערות: 01. $p <$ במבחן חי בריבוע להבדלים בין הקבוצות בנתוני הגיוס והשחרור; σ לא מובהק סטטיסטית.

כפי שעולה מלוח 3, כל ההבדלים בין הקבוצות בשיעורי הגיוס והפטור מגיוס נמצאו מובהקים סטטיסטית, למעט קבלת פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות בקרב בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים וקבוצת ההשוואה שלהם. מהלוח עולה כי נתוני הגיוס של בוגרי כפרי הנוער, הן החינוכיים והן הטיפוליים, טובים יותר מאלה של בני קבוצת ההשוואה שלהם: שיעור המתגייסים מקרב בוגרי הכפרים החינוכיים הוא 95.1%, לעומת 79.3% בקבוצת ההשוואה שלהם; ואילו בכפרים הטיפוליים שיעור המתגייסים הוא 88.1%, לעומת 78.2% בקבוצת ההשוואה. כמו כן נמצא כי הסיכויים של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לקבל פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות נמוכים מאלה של בני קבוצת ההשוואה שלהם ($OR = .59$). לא נמצא הבדל בסיכוי לקבלת פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות בקרב בוגרי הכפרים הטיפוליים לעומת קבוצת ההשוואה שלהם. לבסוף, השוואה בין שתי קבוצות

כפרי הנוער הראתה כי כאמור, שיעורי הגיוס גבוהים יותר בקרב בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לעומת בוגרי כפרי הנוער הטיפולי. בהתאמה, שיעור מקבלי הפטור או השחרור המוקדם בשל אי-כשירות נמוך יותר אצל בוגרי הכפרים החינוכיים (4.0%) לעומת הטיפוליים (10.7%).

מהלך השירות

לאתגרים הפיזיים והנפשיים שחווים צעירים במהלך השירות הצבאי נלווים גם קשיים כלכליים והתנהגותיים. לוח 4 מציג את הסימנים לקשיים כאלה שנצפו במחקר.

לוח 4: קשיים כלכליים והתנהגותיים במהלך השירות הצבאי, לפי סוג כפר הנוער וקבוצת המחקר (באחוזים)

כפרי נוער טיפוליים				כפרי נוער חינוכיים				
יחס הסיכויים (OR)	השוואה	בוגרים	סה"כ	יחס הסיכויים (OR)	השוואה	בוגרים	סה"כ	
קשיים כלכליים								
3.25	3.8	11.3	6.3	1.48	5.2	7.5	6.0	הכרה כחייל בודד
1.60	12.1	18.0	14.1	1.97	10.6	18.9	13.4	קבלת תשלומי משפחה
^a 1.03	18.5	19.0	18.6	1.20	15.8	18.4	16.7	קבלת הקלות ת"ש
2.26	35.2	55.1	41.9	2.72	28.6	52.2	36.5	בקשה לסיוע כלכלי
1.60	25.7	35.7	29.0	2.00	22.7	37.0	27.5	בקשה להיתר עבודה
1.28	1.8	3.4	2.4	1.48	1.9	4.5	2.8	בקשה להלנת בית
2.06	49.0	66.5	54.8	2.49	43.5	65.7	50.9	מדד מסכם - סימן אחד לפחות לקושי כלכלי במהלך השירות
קשיים התנהגותיים								
1.68	29.6	41.4	33.6	1.46	26.1	34.1	28.8	כליאה (לפחות פעם אחת)
1.66	21.1	30.7	24.3	1.38	17.6	22.8	19.4	נפקדות (לפחות פעם אחת)
1.60	14.6	21.5	16.9	1.26	12.1	14.8	13.0	עריקה (לפחות פעם אחת)
1.68	32.5	44.8	36.6	1.49	28.7	37.6	31.7	מדד מסכם - סימן אחד לפחות לקושי התנהגותי במהלך השירות

הערות: 01. $p < 0.05$ במבחן חי בריבוע להבדלים בין הקבוצות בקשיים כלכליים והתנהגותיים; σ לא מובהק סטטיסטית.

מלוח 4 עולה שלמעט קבלת הקלות ת"ש בקבוצת כפרי הנוער הטיפוליים, בוגרי כפרי הנוער משני הסוגים הראו סימנים רבים יותר לקשיים כלכליים במהלך השירות הצבאי לעומת בני קבוצת ההשוואה באופן עקבי ומובהק סטטיסטית. שיעורי הקשיים נמצאו גבוהים יותר בקרב בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים. למשל, נמצא כי 52.2% מבוגרי כפרי הנוער החינוכיים ו-55.1% מבוגרי כפרי הנוער הטיפוליים הגישו בקשה לסיוע כלכלי, לעומת 28.6% ו-35.2% בהתאמה בקרב בני קבוצת ההשוואה. כמו כן, הסיכויים של בוגרי כפרי נוער להראות לפחות סימן אחד לקושי כלכלי במהלך שירותם גבוהים מאלה של צעירים בקבוצת ההשוואה ($OR = 2.49$ בכפרים חינוכיים ו- $OR = 2.06$ בכפרים טיפוליים).

נוסף על כך, לוח 4 מציג סימנים לקשיים התנהגותיים בעת השירות – שהות בכלא, עריקות ונפקדות. גם כאן נמצאו סימנים רבים יותר לקשיי התנהגות בקרב בוגרי כפרי הנוער משני הסוגים לעומת קבוצת ההשוואה. נמצא כי הסיכויים של בוגרי הכפרים לבטא לפחות סימן אחד לקושי התנהגותי במהלך השירות גבוה מזה של בני קבוצת ההשוואה ($OR = 1.49$ בכפרים חינוכיים ו- $OR = 1.68$ בכפרים הטיפוליים).

מנבאים לקבלת פטור משירות או שחרור מוקדם, קשיים כלכליים וקשיים התנהגותיים במהלך השירות הצבאי

מאפיינים משפחתיים ואישיים רבים עשויים לנבא את המאפיינים של המיון לקראת גיוס לצה"ל, השירות הצבאי והשחרור מהצבא. בחלק זה אמדנו שלושה מודלים של רגרסיות לוגיסטיות. הממצאים עבור בוגרי כפרי הנוער החינוכיים וקבוצת ההשוואה שלהם מוצגים בלוח 5; הממצאים עבור בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים וקבוצת ההשוואה שלהם מוצגים בלוח 6. המודלים מנבאים: (א) קבלת פטור או שחרור מוקדם משירות צבאי בשל אי-כשירות; (ב) קשיים כלכליים במהלך השירות הצבאי; (ג) קשיים התנהגותיים במהלך השירות הצבאי. בכל אחד מהמודלים המשתנים המנבאים היו הרקע האישי והמשפחתי של הצעיר, מאפייני הזכאות לתעודת בגרות, ציון קב"א בעת המיון לשירות צבאי והשתייכות לקבוצת המחקר. עבור כל משתנה מנבא מוצגים בלוח מוקדם הרגרסיה (B), טעות התקן (SE) ויחס הסיכויים (OR).

כפרי הנוער החינוכיים

לוח 5 מציג שלושה מודלים של רגרסיה לוגיסטית עבור בוגרי כפרי הנוער החינוכיים וקבוצת ההשוואה שלהם. בחינת מאפייני הרקע המשפחתי העלתה כי לעומת צעירים ממשפחות חד-הוריות, צעירים משתי הקבוצות שאמם הייתה נשואה היו בעלי סיכויים נמוכים יותר לקבלת פטור מגיוס או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות ($OR = .76$), וכן בעלי סיכויים נמוכים יותר לחוות קשיים כלכליים במהלך השירות ($OR = .69$). עם זאת, בקרב צעירים שאמם נשואה נמצאו סיכויים גבוהים יותר לחוות קשיים התנהגותיים במהלך השירות ($OR = 1.13$).

לוח 5: רגרסיה לוגיסטית לניבוי קבלת פטור מגיוס או שחרור מוקדם, קשיים כלכליים וקשיים התנהגותיים בקרב בוגרי כפרי הנוער החינוכיים וקבוצת ההשוואה שלהם (n=33,347)

מודל א: פטור מגיוס/שחרור מוקדם בשל אי-כשירות		מודל ב: קשיים כלכליים במהלך השירות		מודל ג: קשיים התנהגותיים במהלך השירות	
OR	B (SE)	OR	B (SE)	OR	B (SE)
מאפייני רקע משפחתי (גיל 12)					
					מצב משפחתי של האם (נשואה=1)
.76	-.26** (.02)	.69	-.36** (.02)	1.13	.12** (.02)
1.33	.28** (.03)	1.91	.64** (.02)	1.63	.49** (.03)
1.23	.20** (.07)	1.17	.16** (.06)	1.22	.20** (.06)
ארץ לידה					
ישראל (קבוצת ההשוואה)					
.80	-.22** (.03)	1.39	.33** (.02)	1.24	.21** (.03)
1.24	.22** (.03)	2.62	.96** (.03)	1.26	.23** (.03)
הישגים חינוכיים בתיכון (גיל 18)					
היעדר זכאות לתעודת בגרות (קבוצת ההשוואה)					
.41	-.89** (.05)	1.97	.67** (.03)	.70	-.35** (.04)
1.04	.04 (.06)	.70	-.35** (.04)	.80	-.21** (.04)
.90	-.10** (.00)	.95	-.05** (.00)	.90	-.11** (.00)
.65	-.43** (.03)	2.40	.87** (.02)	1.72	.54** (.02)
Pseudo R²					
	.13		.16		.14

** $p < 0.01$

הערה: בפיקוח על שנת לידה.

נזקקות של אחד ההורים לפחות לשירותי רווחה אישיים וכן הרשעה פלילית של אחד ההורים לפחות הגדילו את סיכויי של הצעיר לקבלת פטור מגיוס או שחרור מוקדם משירות צבאי ($OR = 1.33$)

ו- $OR = 1.23$ (בהתאמה), וכן את סיכוייו לחוות קשיים כלכליים במהלך השירות ($OR = 1.91$) ו- $OR = 1.17$ (בהתאמה). בדומה לכך, נזקקות הורים לשירותי רווחה אישיים וכן הרשעתם בפלילים הגדילה את סיכויי הצעיר לבטא קשיים התנהגותיים ($OR = 1.63$ ו- $OR = 1.22$, בהתאמה).

בהשוואה לילידי הארץ, בקרב צעירים ילידי ברית המועצות נמצאה הסתברות נמוכה יותר לקבלת פטור מגיוס או שחרור מוקדם משירות צבאי בשל אי-כשירות ($OR = .80$). עם זאת, נמצאה בקרבם הסתברות גבוהה יותר לבטא קשיים כלכליים ($OR = 1.39$) וכן קשיים התנהגותיים ($OR = 1.24$) במהלך שירותם. בהשוואה לילידי הארץ, בקרב צעירים ממוצא אתיופי נמצאה הסתברות גבוהה יותר לקבלת פטור מגיוס או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות ($OR = 1.24$), וכן הסתברות גבוהה יותר לבטא קשיים כלכליים ($OR = 2.62$) וקשיים התנהגותיים ($OR = 1.26$) במהלך שירותם.

בהשוואת ההישגים בבחינות הבגרות, מצאנו כי לעומת צעירים שאינם זכאים לתעודת בגרות, צעירים אשר זכאים לתעודת בגרות רגילה הראו סיכויים נמוכים בהרבה לקבל פטור מגיוס או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות ($OR = .41$). בדומה לכך, הזכאים לתעודת בגרות רגילה והזכאים לתעודת בגרות איכותית הראו סיכוי נמוך יותר לקשיים התנהגותיים במהלך השירות ($OR = .70$) ו- $OR = .80$ (בהתאמה). נוסף על כך, בעלי תעודת בגרות איכותית הראו סיכויים נמוכים יותר לבטא קשיים כלכליים במהלך שירותם ($OR = .70$). יוצא דופן הוא הממצא כי בעלי תעודת בגרות רגילה הראו סיכויים גבוהים יותר לבטא קשיים כלכליים במהלך השירות בהשוואה למי שאינם זכאים לתעודת בגרות ($OR = 1.97$).

עוד נמצא שככל שעולה ציון הקב"א של הצעירים, כך פוחתת ההסתברות שלהם לקבל פטור מגיוס או שחרור מוקדם ($OR = .90$), וכן ההסתברות שלהם לבטא קשיים כלכליים ($OR = .95$) וקשיים התנהגותיים ($OR = .90$) במהלך שירותם. לבסוף, נמצא כי לעומת בני קבוצת ההשוואה, הסיכויים של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לקבל פטור מגיוס או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות הם נמוכים בהרבה ($OR = .65$). יחד עם זאת, הסיכויים של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לבטא קשיים כלכליים והתנהגותיים במהלך שירותם נמצאו גבוהים בהרבה ($OR = 2.40$ ו- $OR = 1.72$, בהתאמה).

כפרי הנוער הטיפולי

לוח 6 מציג שלושה מודלים של רגרסיה לוגיסטית עבור בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים וקבוצת ההשוואה שלהם. בחינת מאפייני הרקע המשפחתי של הצעירים העלתה כי לעומת צעירים ממשפחות חד-הוריות, צעירים משתי קבוצות המחקר שאמם נשואה הראו סיכויים נמוכים יותר הן לקבל פטור מגיוס או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות ($OR = .87$), והן לבטא קשיים כלכליים במהלך השירות ($OR = .77$). נזקקות של אחד ההורים לשירותי רווחה אישיים מגדילה את ההסתברות לקבלת פטור או שחרור מוקדם משירות צבאי ($OR = 1.42$), וכן את ההסתברות לבטא קשיים כלכליים ($OR = 1.66$) וקשיים התנהגותיים במהלך השירות ($OR = 1.61$). הרשעה בפלילים של אחד ההורים מגדילה את הסיכויים לקבלת פטור או שחרור מוקדם משירות צבאי ($OR = 1.42$), אך לא נמצאה כמנבאת קשיים כלכליים והתנהגותיים במהלך השירות.

לוח 6: רגרסיה לוגיסטית לניבוי קבלת פטור מגיוס/שחרור מוקדם, קשיים כלכליים וקשיים התנהגותיים בקרב בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים וקבוצת ההשוואה שלהם (n=5,763)

מודל א: פטור מגיוס/שחרור מוקדם בשל אי-כשירות		מודל ב: קשיים כלכליים במהלך השירות		מודל ג: קשיים התנהגותיים במהלך השירות	
OR	B (SE)	OR	B (SE)	OR	B (SE)
מאפייני רקע משפחתי (גיל 12)					
					מצב משפחתי של האם (נשואה=1)
.87	-.14** (.06)	.77	-.25** (.05)	1.04	.04 (.06)
1.42	.35** (.07)	1.66	.50** (.05)	1.61	.47** (.06)
1.34	.30** (.12)	1.20	.18 (.11)	1.24	.21 (.06)
ארץ לידה					
ישראל (קבוצת השוואה)					
1.50	.41** (.08)	1.17	.16 (.07)	1.10	.10 (.03)
.88	-.12 (.07)	2.02	.69** (.06)	1.09	.08 (.03)
הישגים חינוכיים בתיכון (גיל 18)					
היעדר זכאות לתעודת בגרות (קבוצת השוואה)					
.34	-1.07** (.10)	2.16	.77** (.08)	.65	-.42** (.09)
.79	-.23 (.14)	.71	-.33** (.09)	.79	-.22** (.11)
.92	-.08** (.01)	.95	-.04** (.00)	.89	-.12** (.00)
.92	-.08 (.06)	1.78	.58** (.05)	1.58	.45** (.02)
Pseudo R²					
				.15	

**p < 0.01

הערה: בפיקוח על שנת לידה.

בהשוואה לילידי הארץ, צעירים ילידי ברית המועצות הראו הסתברות גבוהה יותר לקבלת פטור או שחרור מוקדם משירות צבאי ($OR = 1.50$), וצעירים ממוצא אתיופי הראו סיכויים גבוהים בהרבה לחוות קשיים כלכליים במהלך השירות ($OR = 2.02$). לא נמצאו הבדלים נוספים במדדי התוצאה בין ילידי הארץ לבין שתי קבוצות העולים.

בהשוואה לצעירים ללא תעודת בגרות, הסיכויים לקבלת פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות נמצאו נמוכים בהרבה בקרב הזכאים לתעודת בגרות רגילה ואיכותית ($OR = .34$ ו- $OR = .39$, בהתאמה). בדומה לכך, סיכוייהם של הזכאים לתעודת בגרות רגילה ואיכותית לבטא קשיים התנהגותיים במהלך השירות היו נמוכים יותר ($OR = .65$ ו- $OR = .69$, בהתאמה). בבחינת קשיים כלכליים במהלך השירות נמצא דפוס מעורב: צעירים הזכאים לתעודת בגרות רגילה הראו סיכויים גבוהים יותר לחוות קשיים כלכליים ($OR = 2.16$), ואילו בעלי תעודת בגרות איכותית הראו סיכויים נמוכים יותר לחוות קשיים מסוג זה ($OR = .71$).

כמו כן נמצא כי ככל שעולה ציון הקב"א של הצעירים, כך פוחתת ההסתברות שלהם לקבלת פטור או שחרור מוקדם ($OR = .92$), וכן ההסתברות שיחוו קשיים כלכליים ($OR = .95$) והתנהגותיים ($OR = .89$) במהלך שירותם. לבסוף, לעומת הצעירים בקבוצת ההשוואה, נמצא כי הסיכויים של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים לקבלת פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות הם נמוכים יותר ($OR = .92$); עם זאת, נמצאו סיכויים גבוהים יותר כי הם יחוו קשיים כלכליים והתנהגותיים במהלך שירותם ($OR = 1.78$ ו- $OR = 1.58$, בהתאמה).

דיון

לשירות הצבאי תפקיד חשוב במדינת ישראל, ועשויות להיות לו השלכות רבות ומגוונות על חייהם של אנשים צעירים. על אף השינוי בשיח הציבורי בישראל לגבי רעיון "צבא העם", צה"ל עדיין מגלם את הממלכתיות הישראלית, והשירות בו נתפס כחובה אזרחית (טופל ואח', 2023). לאור זאת, השירות בצה"ל משמש מעין "כרטיס ביקור חברתי" המלווה את האזרח בחייו בישראל, ואף מהווה מקור לצמיחה ולהתפתחות (לב-ארי ואח', 2016). צעירים שבמהלך שירותם הצבאי יצרו קשרים חברתיים, שירתו בתפקידי לחימה והגיעו לדרגים פיקודיים, עשויים להשתלב בצורה טובה יותר בחברה עם שחרורם. מנגד, מי שאינם מגויסים או שמשוחררים בשל אי-כשירות עלולים לסבול מסטיגמה חברתית ומהשלכות שליליות בתחומי חיים שונים, ובעיקר בתחום התעסוקה (Girsh, 2019). הגיוס לצה"ל והמסגרות המוצעות בו נתפסים פעמים רבות כ"הזדמנות האחרונה" הניתנת לצעירים שחוו אי-יציבות או קשיי השתלבות במסגרות קודמות וחסך חינוכי-אקדמי (טופל ואח', 2023), ושלעיתים קרובות מתאפיינים במשאבי תמיכה דלים מבית. ואכן, מחקרים העלו קשר שלילי בין המצב הכלכלי-חברתי של החייל לבין עוצמות הלחץ, הבדידות וחוסר האונים שהוא עלול לחוות במהלך שירותו הצבאי (לנדאו, 2025).

רבים מבוגרי כפרי הנוער מגיעים מרקע משפחתי וכלכלי חלש באופן יחסי ומסביבות דלות במשאבים; על כן, הצבא משמש עבורם כמוסד חברתי בעל חשיבות מיוחדת. הוא מעניק להם הזדמנות טובה לרכוש מיומנויות חדשות ולהעשיר את ההון האנושי שלהם, לחבור לצעירים בני גילם מרקעים אחרים, ובהמשך לכך גם להשתלב בחיים החברתיים והכלכליים. לשיפור משאבי ההון האישי תרומה הן לרווחתם של יחידים והן לצמצום פערים בין קבוצות שונות בחברה. לכן כפרי נוער רבים מדגישים את ההכנה לשירות הצבאי, ומספקים לבוגריהם תמיכה עם גיוסם ואף במהלך שירותם הצבאי (קשתי ואח', 2008). העובדים הסוציאליים בכפרי הנוער ממלאים תפקיד מרכזי בהכנת הנערים לשירות צבאי ובתמיכה בהם בשלבי המיון והגיוס. ממצאי המחקר הנוכחי מציגים מידע שלם ומהימן על מאפייני השירות הצבאי של הצעירים הללו. בכך הם עשויים לתרום להבנת החסמים העומדים בפני צעירים פגיעים בכלל, ובמיוחד אלה המגיעים מכפרי נוער, ולשפר את מערך המענים הניתנים להם ואת המדיניות בתחום.

נתוני המיון לשירות, גיוס ושחרור מוקדם

מיון המועמדים לשירות הצבאי הוא משימה שעורך הצבא בהקפדה, כדי למצות באופן מיטבי את הפוטנציאל של כל מועמד לשירות בצה"ל (הלפרן-פורת, 2021). נתוני המיון משקפים את העבר של המתגייס, אך גם את סיכויי הצפויים להשלים שירות צבאי מלא ומשמעותי. לדוגמה, מועמדים לשירות בעלי דפ"ר נמוך יתקשו לקבל זימון לקורסים יוקרתיים ותובעניים או שיבוץ ביחידות נחשבות, ומועמדים עם קה"ס גבוה לא יוכלו לשרת ביחידות קדמיות או לקבל זימון לקורס קצינים. לכן, לנתוני האיכות של בוגרי כפרי הנוער יש משמעות כפולה: הן אפיון מצבם לקראת הגיוס, והן סימן לסיכוייהם להתקדם בדרגות ובתפקידים במסגרת השירות הצבאי.

ההבדלים שנמצאו בנתוני האיכות בכניסה לשירות בין בוגרי שתי מסגרות כפרי הנוער לעומת קבוצות ההשוואה שלהם משקפים הן את הליכי המיון של הצבא, והן את ההבדלים בנתונייהם האישיים של הצעירים. כך למשל, נמצא כי נתוני המיון (קב"א וקה"ס) של בוגרי כפרי הנוער החינוכיים היו טובים מאלה של קבוצת ההשוואה שלהם, אך נתוני המיון של בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים דווקא היו נמוכים לעומת קבוצת ההשוואה שלהם. פערים אלה מבטאים הבדלים במאפייני הרקע של הצעירים בכל אחת מהמסגרות: בני נוער הפונים לכפרי נוער חינוכיים מבקשים למצות את הפוטנציאל האקדמי שלהם בסביבה תומכת, אשר תוכל לספק להם משאבי התפתחות שלא היו זמינים עבורם בקהילה; לעומתם, חניכי כפרי הנוער הטיפוליים מתמודדים עם קשיים התנהגותיים ופערים קוגניטיביים, הניכרים גם לעומת בני קבוצת ההשוואה שלהם. יחד עם זאת, ממצאי המחקר העלו ששיעורי הגיוס של בוגרי שתי מסגרות כפרי הנוער גבוהים מאלה של בני קבוצת ההשוואה שלהם. הנתונים הגבוהים ביותר נמצאו בקרב בוגרי כפרי הנוער החינוכיים. מכך עולה כי בכל הנוגע לשיעורי הגיוס לצבא, כפרי הנוער עומדים במשימה שהציבו לעצמם: הם מצליחים לצמצם את הפערים של בני הנוער המתחנכים בהם לעומת צעירים מהאוכלוסייה הכללית, ובמיוחד לשפר את הישגיהם בבחינות הבגרות, שהם אחד המדדים לאיכות המועמדים לשירות (זעירא ואח', 2020; Zeira et al., 2023).

לאחר המיון הראשוני, הצבא מחליט מי ייקלט לשורותיו. מספר משתני רקע מנבאים את ההסתברות לקבל פטור משירות או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות. ראשית, הסיכויים של צעירים בכפרי הנוער החינוכיים והטיפוליים לא לשרת בשל אי-כשירות גדולים יותר בקרב אלה המגיעים ממשקי בית חלשים יותר, כגון משפחות חד-הוריות, נזקקות לשירותי רווחה או הרשעה פלילית של אחד ההורים. ייתכן שמשפחות כאלה, שלרוב גם מתמודדות עם מצוקה כלכלית, מתקשות יותר להעניק את התמיכה הדרושה לבני הנוער לקראת הגיוס (לב-ארי ואח', 2016). שנית, הישגים טובים בבחינות הבגרות ונתוני מיון טובים נוספים מקטינים את ההסתברות לקבלת פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות.

לבסוף, מצאנו שהשהות בכפר נוער חינוכי תורמת באופן משמעותי לסיכויים להתגייס לצבא. ממצא זה נמצא בהלימה עם ממצאים קודמים שהראו כי אוכלוסיות מודרות, שלרוב מגיעות מרקע של עוני ומאופיינות בקשיי הסתגלות, אינן מיטיבות להשתלב בצבא (לב-ארי ואח', 2016). ייתכן כי תחושת השייכות שכפר הנוער החינוכי מעניק לבוגריו, לצד החיים בקבוצה ובשותפות יום-יומית, מסייעים להם להתגייס ולסיים את השירות הצבאי. עם זאת, השהות בכפרי הנוער הטיפוליים לא נמצאה כמגנה מפני קבלת פטור או שחרור מוקדם משירות צבאי על רקע אי-כשירות. ייתכן שמאפייני הצעירים במסגרות אלה מובילים לדגש מועט יותר על נושא השירות הצבאי בתוכנית החינוכית שלהם. מומלץ להמשיך ולבחון מדוע השתייכות לכפר נוער טיפולי לא מגדילה את סיכויי הבוגרים להתגייס לצבא ולהשלים את שירותם.

קשיים במהלך השירות הצבאי

מצאנו שהסיכויים של בוגרי כפרי הנוער לחוות קשיים כלכליים או התנהגותיים במהלך שירותם הצבאי גבוהים מאלה של בני קבוצות ההשוואה שלהם. באופן עקבי ומובהק סטטיסטית, בוגרי שתי המסגרות של כפרי נוער הראו סימנים רבים יותר לקשיים כלכליים בעת השירות לעומת בני קבוצות ההשוואה. למשל, שיעור גבוה יותר מביניהם הוכרו כחיילים בודדים, הגישו בקשות לסיוע כלכלי ולהיתר עבודה, קיבלו תשלומי משפחה וביקשו אישור ללון בבית, לרוב במטרה לעבוד בערבים. שיעורים אלה נמצאו גבוהים יותר בכפרי הנוער הטיפוליים. גם קשיי התנהגות במהלך השירות נמצאו בשיעור גבוה יותר בקרב בוגרי כפרי הנוער לעומת בני קבוצות ההשוואה שלהם, והם נמצאו גבוהים במיוחד בקרב בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים.

לעומת זאת, נתוני בגרות טובים ונתוני מיון גבוהים הפחיתו לרוב את הסיכויים לחוות קשיים כלכליים או התנהגותיים. יחד עם זאת, השתייכות לקבוצת המחקר של בוגרי כפרי נוער חינוכיים וטיפוליים כאחד תרמה באופן מובהק להגדלת הסיכויים לחוות קשיים כלכליים והתנהגותיים, כפי שהם התבטאו בסימנים השונים שנבחנו במחקר. במיוחד נמצאו בקרבם שיעורים גבוהים יותר של הכרה במעמד חייל בודד. אנחנו מציעים להבדלים אלה שני הסברים: ראשית, ייתכן שבוגרי כפרי הנוער יודעים טוב יותר מבני קבוצות ההשוואה לעמוד על זכויותיהם, ולכן הם מגישים יותר בקשות להטבות כלכליות. שנית, ייתכן כי בזכות ההכנה והסיוע שמספקים להם הכפרים, הם יודעים טוב יותר מהן זכויותיהם מלכתחילה. יש מקום לבחון הסברים אלה באמצעות מחקר איכותני, שיעסוק בהכנת הניכוי כפרי הנוער לשירות בצה"ל, ובדרכים שבהן הכנה זו באה לידי ביטוי במפגש בין הבוגרים לצבא.

לסיכום, הממצאים מראים שצעירים בעלי הישגים גבוהים יותר בבחינות הבגרות שלהם מתגייסים לצבא עם נתוני איכות גבוהים יותר, והם גם מועדים פחות לקבלת פטור או שחרור מוקדם בשל אי-כשירות. יחד עם זאת, ניכר שהם מתמודדים עם מצבי חיים קשים יותר לעומת בני גילם בקבוצת ההשוואה. קשיים אלה עשויים להוביל חלק מהם להתנהגויות בעייתיות, כפי שהתבטאו במחקר זה בנפקדות, בעריקות או במאסר בכלא צבאי. ייתכן שחלק מקשיי ההתנהגות נובעים מהצורך של הצעירים לסייע למשפחותיהם, או מהיעדר תחושת שייכות למסגרת הצבאית (Perez, 2021). מנגד, הסבר אפשרי נוסף הוא שצעירים רבים יותר בקבוצת ההשוואה לא הגיעו למסגרות חינוכיות מיטיבות בצעירותם, נותרו חשופים להשפעות שליליות בקהילה, ועל כן לא התגייסו כלל בסופו של דבר (משרד המשפטים, 2022).

מגבלות המחקר

למערך המחקר מספר מגבלות עיקריות: ראשית, הוא אינו יכול להצביע על קשרים סיבתיים. משום כך, למשל, קשה להעריך אם ישנו קשר ישיר בין ההישגים בבחינות הבגרות להישגים הטובים יותר בעת השירות הצבאי, או שיש גורמים אחרים הבאים לידי ביטוי הן בהישגים בבחינות והן בהישגים בשירות, למשל השתייכות למשפחה בעלת משאבים רבים יותר. שנית, שיטת ההתאמה הסטטיסטית שבה נעשה שימוש במחקר אינה מבטיחה תמיד דמיון מלא בין קבוצת המחקר לקבוצת ההשוואה, ויש להביא בחשבון שבין הקבוצות ייתכנו הבדלים במשתנים שלא נכללו בפרופיל הצימוד. משתנים אלה, שחלקם לא נגישים ועל אחרים לא קיים כלל מידע שיטתי, עשויים להשפיע הן על ההחלטה בדבר השמה חוץ-ביתית בכפר נוער והן על משתני התוצאה שנבחנו במחקר זה – פטור מגיוס או שחרור מוקדם וקשיים כלכליים והתנהגותיים. מגבלה נוספת נובעת ממיעוט המשתנים שעמדו לרשות החוקרים, למשל משתנים לגבי אופי השירות הצבאי (תפקידים, עלייה בדרגה) ומשתני רקע נוספים של הסיביבה הכלכלית-חברתית של הצעירים.

כמו כן, בסיס הנתונים משקף את מאפייני השירות הצבאי עד שנת 2015. בשנים האחרונות המינהל לחינוך התיישבותי במשרד החינוך משקיע מאמצים רבים לשימור הקשר עם בוגרי כפרי הנוער ולליווי שלהם גם במהלך השירות בצבא. ייתכן כי להתערבויות אלה יש השפעה גם על מאפייני השירות, באופן שלא בא לידי ביטוי בממצאי המחקר. בהקשר זה, מומלץ לפתח ולתחזק בסיס נתונים משולב על צעירי ישראל, שיתעדכן באופן שוטף כחלק מהמשימות הלאומיות, למשל במסגרת התוכנית הלאומית ית"ד. במיוחד יש לשאוף לכך שקובצי הנתונים של הצבא יהיו נגישים יותר ויכללו משתנים רבים יותר, כך שניתן יהיה להעמיק את ההבנה לגבי הגורמים התורמים לשירות משמעותי הן לצעירים עצמם והן לצבא ולמדינה.

מסקנות והמלצות

נתוני המיון לקראת הגיוס של בוגרי כפרי הנוער משתי המסגרות נמצאו טובים יותר באופן עקבי ומובהק סטטיסטית מנתוניהם של בני קבוצות ההשוואה. ככל הנראה, כפרי הנוער מצליחים לסייע לחניכיהם לממש את הפוטנציאל שלהם בכל הקשור לשלב הראשון של הגיוס. מסקנה זו באה לידי ביטוי גם בממצאים על נתוני הגיוס והשחרור המוקדם, לפיהם שיעור המתגייסים בקרב בוגרי כפרי הנוער (הן החינוכיים והן הטיפוליים) גבוהים יותר מאלה של הצעירים בקבוצות ההשוואה שלהם.

בהשוואה בין שני סוגי כפרי הנוער, נמצא כי נתוני האיכות של המיון לקראת השירות הצבאי בקרב צעירים מכפרי הנוער החינוכיים טובים יותר בשתי קבוצות המחקר – בוגרי הכפרים וקבוצת ההשוואה – לעומת אלה של צעירים בכפרי הנוער הטיפוליים. גם שיעורי הגיוס גבוהים יותר בקרב בוגרי כפרי הנוער החינוכיים לעומת בוגרי כפרי הנוער הטיפוליים. ניכר שממצאי המחקר תומכים בהשמה של הנערים למסגרות השונות של כפרי הנוער.

בבחינת התערבויות במהלך השהות בכפר הנוער, אנחנו ממליצים לשים לב להשלכות של ההישגים הלימודיים על הגיוס לצבא, ולחשיבות של השקעה בלימודים בעת השהות בכפר הנוער. במיוחד חשובה השגתה של תעודת בגרות איכותית העומדת בסף הדרישות של אוניברסיטאות. לתעודה כזו יש השלכות לעתידם של הצעירים לא רק בתחום ההשכלה גבוהה וההשתלבות בתעסוקה, אלא גם לעצם השירות בצבא. נוסף על כך, יש מקום לבחון את מאפייני המתגייסים אשר מעורבים יותר בהתנהגויות של נפקדות, עריקה וכליאה – כדי להכין אותם טוב יותר לשירות הצבאי לפני הגיוס, ולספק להם תמיכה אינטנסיבית יותר הממוקדת בצורכיהם בעת השירות. הממצאים על קשיי התנהגות וקשיים כלכליים רבים של בוגרי כפרי הנוער לעומת קבוצות ההשוואה מצביעים על צורך להעניק להם במהלך השירות הצבאי תמיכה שאינה רק פסיכולוגית ומורלית, אלא שגם מביאה בחשבון צרכים משפחתיים וכלכליים משמעותיים.

לבסוף, אנו ממליצים להמשיך ולחקור את השירות הצבאי של בוגרי כפרי הנוער, ובפרט לערוך מחקרים בגישות משולבות. למשל, ניתן לשלב שימוש בנתונים מינהליים (כמו אלו שנבחנו במחקר הנוכחי), שלהם יתרונות רבים, לצד נתונים ממקורות אחרים, כגון סקרים בקרב מדגם של בוגרים. שילובים כאלה יאפשרו מבט על תחומים נוספים בחיי הצעירים, כגון בריאות נפשית ושביעות רצון מהחיים. כמו כן, בבחינת הנושא מומלץ לשלב גם מחקרים איכותניים, כדי להעמיק בחלק מהסוגיות שעלו במחקר הנוכחי ולבחון את ההסברים הטנטטיביים שניתנו לממצאים השונים.

נקודות מפתח

- המאמר מתאר את מאפייני השירות הצבאי של כל הגברים בוגרי כפרי נוער חינוכיים וטיפוליים מ-16 שנתונים עוקבים לעומת קבוצות ההשוואה שלהם, בסך הכול 39,110 צעירים.
- נמצא כי בוגרי כפרי נוער רבים יותר מתגייסים לצבא לעומת צעירים מקבוצות ההשוואה, אך בוגרי כפרי הנוער חווים קשיים התנהגותיים רבים יותר במהלך שירותם.
- בקרב צעירים המגיעים ממשקי בית חלשים יותר, בעלי הישגים נמוכים בבחינות הבגרות וכאלה שלא התחנכו בכפר נוער, נמצאו סיכויים נמוכים יותר להתגייס לצבא ולהשלים את שירותם.
- מומלץ לעודד את חניכי כפרי הנוער להשיג תעודת בגרות איכותית כחלק מההכנה לשירות הצבאי.

מקורות

- בבנישתי, ר. וזעירא, ע. (2008). הערכת מידת השליטה של מתבגרים בהשמה חוץ ביתית במיומנויות חיים וצורכיהם לקראת עזיבתם את המסגרת. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, 28, 17-44.
- בבנישתי, ר. ומגנוס, א. (2008). הערכת התוכנית "גשר לבוגרי השמה חוץ ביתית חסרי עורף משפחתי". *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, 28, 45-84.
- בבנישתי, ר., זעירא, ע. ורפאלי, ת. (2025). *בוגרי פנימיית בישראל: מחקר מעקב על מצבם לאורך עשור*. אוניברסיטת בר-אילן.
- בבנישתי, ר., זעירא, ע., אחדות, נ., סולימני-אעידן, י. ושמעוני, ע. (2021). *בוגרי כפרי הנוער של המינהל לחינוך התיישבותי: מחקר מעקב*. אוניברסיטה העברית.
- גולן, מ., שרעבי, ד. וונדר-שוורץ, מ. (2002). *מחקר בוגרים כפר הילדים אס. או. אס "נרדים" ערד*. אוניברסיטת תל אביב.
- גרשטנמן-שלף, ל. ולזר, א. (2006). *מעקב אחר הסתגלות בוגרי פנימייה טיפולית לחיים מחוץ לפנימייה*. *חברה ורווחה*, כ"ו(1), 41-58.
- הלפרן-פורת, נ. (2021). *הטרנספורמציה של המיון לצה"ל בראי 'תר"ש המיון*. *בין הקטבים*, 26-27, 69-83.
- זעירא, ע., אחדות, נ., בבנישתי, ר. ושמעוני, ע. (2020). *מחקר מעקב אחר בוגרי פנימיית חינוכיות וכפרי נוער: הישגים בהשכלה*. *חברה ורווחה*, מ' (1), 137-170.
- זעירא, ע., ובבנישתי, ר. (2008). *בוגרים של פנימיית חינוכיות בישראל: תמונת מצב*. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, 28, 95-134.

- זעירא, ע., בבנישתי, ר. ורפאלי, ת. (2012). צעירים פגיעים בתהליכי מעבר לבגרות: צרכים, שירותים ומדיניות. (דוח מחקר). האוניברסיטה העברית.
- טופל, י., ליבמן, ל., מלחי, א. ושפרן-גיטלמן, ע. (2023). מתווה עדכני למודל השירות בצה"ל. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/books/49986>
- לב-ארי, ל., ראזר, מ., בן-יוסף-אזולאי, נ. ואדלר, ר. (2016). מהדרה וסיכון להכלה ושילוב: בוגרי מסלולים ייחודיים בצה"ל בחיים האזרחיים. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 43, 59-85.
- לנדאו, נ. (2025). חוויית השירות הצבאי של צעירים וצעירות החיים בעוני [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בר-אילן.
- מייזלס, ע. (1993). השירות הצבאי כמרכיב מרכזי ב'חווייה הישראלית'. סקירה חודשית, 8-9, 3-19.
- מייזלס, ע. (2002). צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי. עיונים בחינוך, 5, 159-190.
- מלכה, מ. (2018). צבא בשירות הקהילה: אתנוגרפיה של תוכנית הכנה לצה"ל בקהילה אתנית. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 47, 135-163.
- משרד המשפטים (2022). גיוס לצה"ל או הכוונה לשירות לאומי של נוער עובר חוק או בצל החוק. <https://www.gov.il/BlobFolder/reports/0501/he/report-0501.pdf/>
- סמילנסקי, מ. ופלדמן, ש. (1993). אתגר ההתבגרות (כרך ו: יעדים לעתיד). רמות.
- פידלמן, א. (2013). סיוע לחיילים בודדים בצה"ל. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- פקודות מטכ"ל 35.0808: חיילים בודדים - עקרונות, זכויות ונהלים - שירות חובה.
- קור-דבידוביץ, פ. (2011). השתלבות יוצאי אתיופיה בצה"ל. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- קטן, י. (2009). צעירים בישראל - בעיות, צרכים ושירותים - תמונת מצב ומבט לעתיד. משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- קשתי, י. שלסקי, ש. ואריאלי, מ. (2000). קהילות של נוער: עיונים בחינוך הפנימייתי בישראל. רמות.
- קשתי, י., גרופר, ע. ושלסקי, ש. (2008). החינוך הפנימייתי לקראת העשור הבא: דין וחשבון של "וועדת העשור". משרד החינוך.
- רוסמן, א. (2021). האם שירות החובה מאפשר צמצום פערים חברתיים? המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://www.idi.org.il/blogs/security-clearance>
- שיף, מ., ובבנישתי, ר. (2004). מצבם של מתבגרים באמנה ותפיסת מוכנותם לחיים עצמאיים בתום השהות בה. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שיף, מ., וקושר, ח. (2005). מחקר מעקב אחר בוגרי פנימיית "בית אפל" בגילאי 18 ומעלה. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שרר, מ. (1996). שירות מלא, חלקי ואי-גיוס בני שכבות נחשלות לצה"ל - הבעיה והשלכותיה. חברה ורווחה, י"ז(1), 31-7.

- Achdut, N., Benbenishty, R., & Zeira, A. (2025). Educational outcomes of care leavers and their matched peers: A gender perspective. *Child Abuse & Neglect*, 161, Article 107276. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2025.107276>
- Becker, G. S. (1975). Investment in human capital: Effects on earnings. In G. S. Becker (Ed.), *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education* (2nd ed., pp. 13-44). <https://www.nber.org/system/files/chapters/c3733/c3733.pdf>
- Becker, S. O., & Ichino, A. (2002). Estimation of average treatment effects based on propensity score. *The Stata Journal*, 2(4), 358-377. <https://doi.org/10.1177/1536867X0200200403>
- Benbenishty, R. (2008). Israel. In M. Stein & E. R. Munro (Eds.), *Young people's transitions from care to adulthood: International research and practice* (pp. 102-114). Jessica-Kingsley.
- Caliendo, M., & Kopeinig, S. (2008). Some practical guidance for the implementation of propensity score matching. *Journal of Economic Surveys*, 22(1), 31-72. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.2007.00527.x>
- Dehejia, R. H., & Wahba, S. (2002). Propensity score-matching methods for nonexperimental causal studies. *The Review of Economics and Statistics*, 84(1), 151-161. <https://doi.org/10.1162/003465302317331982>
- Eisikovits, R. A. (2006). Intercultural learning among Russian immigrant recruits in the Israeli army. *Armed Forces & Society*, 32(2), 292-306. <https://doi.org/10.1177/0095327X05277891>
- Elder, G. H. (1986). Military times and turning points in men's lives. *Developmental Psychology*, 22(2), 233-245. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.22.2.233>
- Girsh, Y. (2019). Negotiating the uniform: Youth attitudes towards military service in Israel. *Young*, 27(3), 304-320. <https://doi.org/10.1177/1103308818787647>
- Grupper, E. (2013). The youth village: A multicultural approach to residential education and care for immigrant youth in Israel. *International Journal of Child, Youth and Family Studies*, 4(2), 224-244. <https://doi.org/10.18357/ijcyfs42201312209>
- Grupper, E., & Zagury, Y. (2019). Improving academic accomplishments of youth in residential education and care in Israel: Implementing a policy change. In P. McNamara, C. Montserrat, & S. Wise (Eds.), *Education in out-of-home care* (pp. 185-196). Springer.
- Hiles, D., Moss, D., Wright, J., & Dallos, R. (2013). Young people's experience of social support during the process of leaving care: A review of the literature. *Children and Youth Services Review*, 35 (12), 2059-2071. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2013.10.008>
- Hisnanick, J. J. (2003). A great place to start: The role of military service on human capital formation. *Labour*, 17(1), 25-45. <https://doi.org/10.1111/1467-9914.00220>
- Mayseless, O. (2004). Home leaving to military service: Attachment concerns, transfer of attachment functions from parents to peers, and adjustment. *Journal of Adolescent Research*, 19(5), 533-558. <https://doi.org/10.1177/0743558403260000>

- Mincer, J., & Polachek, S. (1974). Family investments in human capital: Earnings of women. *Journal of Political Economy*, 82(2), Part II, S76-S108. <https://doi.org/10.1086/260293>
- Perez, B. F., & Romo, H. D. (2011). "Couch surfing" of Latino foster care alumni: Reliance on peers as social capital. *Journal of Adolescence*, 34(2), 239-248. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.05.007>
- Perez, M. (2021). State, resistance, and class reproduction: The case of military service avoidance in Israel. *Critical Military Studies*, 7(2), 132-154. <https://doi.org/10.1080/2337486.2018.1537649>
- Refaeli, T., Benbenishty, R., & Eliel-Gev, M. (2013). Youth aging out of residential care in Israel: Readiness for independent living and need for help. *Children and Youth Services Review*, 35(9), 1601-1607. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2013.06.014>
- Scharf, M., & Mayseless, O. (2010). Finding the authentic self in a communal culture: Developmental goals in emerging adulthood. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 130, 83-95. <https://doi.org/10.1002/cd.283>
- Weiner, A., & Kupermintz, H. (2001). Facing adulthood alone: The long-term impact of family breakup and infant institutions, a longitudinal study. *The British Journal of Social Work*, 31(2), 213-234. <https://doi.org/10.1093/bjsw/31.2.213>
- Weiss-Dagan, S., & Taubman-Ben Ari, O. (2024). Perceived stress and personal growth following the transition to military service: The role of sense of coherence and perceived social support. *Stress & Health*, 40(4), Article e3406. <https://doi.org/10.1002/smi.3406>
- Zeira, A., Achdut, N., & Benbenishty, R. (2023). Predicting educational attainments and enrollment to higher education: A longitudinal study of care leavers in Israel. *Research in Higher Education*, 64, 1165-1190. <https://doi.org/10.1007/s11162-023-09742-x>
- Zeira, A., & Grupper, E. (2023). Residential child and youth care in Israel: Trends and directions. In J. K. Whittaker, L. Holmes, J. F. del Valle, & S. James (Eds.). *Revitalizing residential care for children and youth* (pp. 357-370). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197644300.003.0024>

■ סוקרים ספרים

שקופים על מגש הכסף: מהלם קרב לפוסט טראומה

זהבה סולומון (2025)

כנרת זמורה דביר, 414 עמודים.

סוקרת: אורית נוטמן-שורץ

בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר; עמותת עוגנים לחוסן.

ספרה של פרופ' זהבה סולומון הוא ספר חובה לכל אדם החי בישראל, לאזרחים מן השורה, לקובעי המדיניות, לאנשי הצבא וקברניטיהם, וכן לנפגעים, למשפחותיהם ולאנשי הטיפול והסיוע. בימים אלו במיוחד, עת מלחמת חרבות ברזל ואדוותיה נוכחות במרחב האישי-משפחתי והציבורי, עלינו לקרוא באומץ את ספרה של סולומון – אשר פורש באופן מרתק ומעמיק את גלגולה של תופעת תגובת הקרב מנקודת מבט פסיכו-חברתית, לאורך ההיסטוריה העולמית והמקומית.

הספר הוא בבחינת קריאת השכמה לכל התומכים במלחמה – אף שכדבריה של סולומון, "טבעו של האדם לפתור מחלוקות בכוח ובאלימות" – המסייעת להבין את מחירן המשמעותי של המלחמות, שלא פעם הוא שקוף ואינו מוכר. במלאכת מחשבת מובילה סולומון את הקוראים לתוך נבכי הנפש של החייל נפגע הפוסט-טראומה, משפחתו ויקיריו, באמצעות סיפורים אישיים, קטעי שיחות עם חיילים ומשפחותיהם וממצאי מחקר. כל אלה מאפשרים להתקרב, לחוש ולגעת, ולו לרגע, בחוויה של החייל בשדה הקרב, ובחוייתם של בני משפחתו וילדיו, נוכח הקרב שהם והוא יחד ולחוד מנהלים לאחר המלחמה.

סולומון, שספריה הרבים ומאות מחקריה העשירו מאוד במהלך שלושת העשורים האחרונים את הידע הבינלאומי והמקומי על פוסט-טראומה, פותחת הפעם צוהר לקשר ולזיקה בין התפתחות השיח החברתי-ציבורי לתופעת הלם הקרב, ויותר מכך לשבריריותו של הפרט ולעיוורונה של החברה כלפי אנשים חיים בתוכה ששילמו מחיר יקר ביותר. עיוורון זה מתורגם לקושי לראות את מחיר המלחמה, ואת העובדה כי המלחמה למעשה איננה תמה עם שוך הקרבות, ואף להפך – בשלב זה רק מתחיל מסלול נוסף של חיים ומאבק.

ראייה זו בולטת כבר בכותר שניתן לספר, "שקופים על מגש הכסף". הביטוי הציני והכואב "שקופים" מבטא את היעדר ההכרה החברתית בסבלם של הלוחמים פגועי הנפש, ומשקף את היחס אליהם ואל פגיעתם כבלתי נראים – מה שאפשר לחברה לאורך שנים להתעלם מהם ולהדחיק את קיומם. חלקו השני של הכותר, "על מגש הכסף", הוא ביטוי הלקוח משירו המפורסם של נתן אלתרמן – "מגש הכסף", אשר נכתב סביב מלחמת העצמאות, ועוסק בצעירים שהקריבו את חייהם למען קום המדינה. זהו סמל להקרבה עילאית ולחוב לאומי עמוק. שילוב זה מחדד את העוול שנגרם ללוחמים ולבני משפחותיהם, שלמרות תרומתם האדירה לחברה הישראלית ואף מוכנותם להקריב את חייהם עבורה – החברה מתקשה להכיל מורכבות ורגישות המשלבת בין מיתוס ה"לוחם החזק והבלתי פגיע" לבין "חולשת הקרב", ולכן היא מפנה להם עורף ומותירה אותם שקופים.

ההכחשה הציבורית והטשטוש הממסדי הובילו במידה רבה לכך שמשפחות רבות נותרו לשאת לבדן את הנטל הכבד, עד שלא ניתן היה עוד להתעלם מהמאבק לשינוי. סולומון, באמצעות כותר זה, קוראת להכיר בחוב הלאומי של החברה הישראלית כלפי חיילים נפגעי טראומה, ולעבור מ"שקיפות" ל"אחריות" כלפי מי שנפגעו בנפשם למען המדינה. ברוח דבריו של המשורר חיים גורי ז"ל (2000), כי "בארץ הזאת העבר הוא תמיד הדבר הכי אקטואלי, מפני שהוא תמיד חוזר. ופתאום, כשחשבת שזה כבר איננו, הוא נוקם את נקמתו" – מתארת סולומון בספרה בצורה מדויקת את ההכחשה הממסדית, ואת העובדה כי במשך שנים המדינה "חשבה שזה כבר איננו" והתעלמה מהלם הקרב. אולם הפגיעה לא נעלמה – היא נותרה "שקופה" והיא "נוקמת את נקמתה", בדמות התפרקות משפחות, מחלות ותמותה מוקדמת, פגיעות בדור השני, ומשבר מתמשך שאיש לא טיפל בו בזמן. הטרואומה אינה "אפיזודה חולפת" כפי שחשבו בעבר, אלא היא חוזרת שוב ושוב בחיים האישיים ובחיי המשפחה של הנפגע, והופכת ל"דבר הכי אקטואלי" עבורו גם עשרות שנים אחרי הלחימה.

מסד הנתונים הרב-שנתי, שנאסף במחקריה של סולומון אחרי מלחמת לבנון הראשונה, נשען על ארבעה גלים: שנה אחת אחרי המלחמה, שנתיים ושלוש שנים אחריה, עשרים שנה וארבעים שנה אחרי המלחמה. המחקר הייחודי הזה, הראשון מסוגו בצה"ל וללא תקדים בעולם, מאפשר להבין את המסלול הארוך של טראומה מרגע הקריסה הראשוני, דרך עשרות שנים של התמודדות יום-יומית, ועד להשפעותיה על הדורות הבאים. הבנה זו אף מדגישה את החשיבות לאתר את הפגיעים ביותר, לזהות את מעגלי ההשפעה של החיים עם הפגיעה ובצללה, ולא פחות חשוב מכך – להבין את המסע שעוברת חברה בכלל, וזו הישראלית בפרט, בבואה להכיר במחיר המלחמה, להתמודד עימו, ולתת מענה ל"שקופים" החיים בתוכה.

הספר פורס יריעה היסטורית, מחקרית ואישית נדירה בהיקפה, ומשלב בין נתונים אמפיריים, תיעוד קליני ושיחות אישיות עם לוחמים ובני משפחותיהם. בזהירות, בעומק ובאמפתיה מקצועית מרשימה, מוליכה סולומון את הקוראים לאורך ארבעת שערי הספר במסע ארוך – מרגעי הקריסה של החייל בשדה הקרב, ועד חייהם של הנפגעים ארבעים שנים לאחר מכן.

השער הראשון, "פניה הרבים של טראומת מלחמה", מתאר שתי תופעות נבדלות אך קשורות: תהליך הקריסה הנפשית בשדה הקרב, המוכר כהלם קרב; ופגיעה מוסרית, הנובעת מכך שחיילים אמורים לפעול בשדה הקרב בדרכים המנוגדות לערכיהם ואשר בעת רגיעה הן פסולות ואסורות, כמו פגיעת האויב והריגתו. השילוב בין השתיים יוצר תשתית לטרואומה ממושכת שאינה מסתיימת עם שוך הקרבות.

השער השני בוחן את "המלחמה שאחרי המלחמה", ומתאר חיילים שחוזרים הביתה שונים, כשהם נושאים בנפשם את אימי המלחמה שעבורם לא תמה. חלקם סובלים לאורך עשורים מהפרעת דחק פוסט-טראומטית, המתבטאת בתופעות קשות ומגבילות כמו קשיי תפקוד, חוסר שינה, הימנעויות, התקפים פתאומיים, ופגיעה במערכות יחסים וביכולת העבודה. כל אלה מרכיבים תמונה של מאבק יום-יומי. סולומון מדגימה כיצד ההפרעה משנה מסלול חיים שלם. לצד זאת עוסק השער גם בהפעלה מחדש של הטראומה: כפי שבא לידי ביטוי במהלך המלחמה האחרונה, גם מי שהצליחו לפתח מסלולי חיים תקינים עם פוסט-טראומה עלולים לחוות הצפה מחדש בעקבות מלחמה נוספת, אשר חושפת ביתר שאת את פגיעותם.

השער השלישי מתאר את האדוות שיוצרת הפרעת הדחק הפוסט-טראומטית ואת השפעותיה על קרובי הנפגעים, ובהם בנות זוגם וילדיהם – הדור השני לטראומה. שער זה מסייע לעבור מהתייחסות מסורתית פרטנית הממוקדת בנפגע עצמו בלבד, לדיון בטראומה המשנית של בני ובנות הזוג והילדים. זוהי הרחבה קריטית, המחזקת את המעבר להתייחסות מערכתית דיאדית, זוגית ומשפחתית לפגיעה ולהשלכותיה. היא מדגישה את המאבק של הנפגעים, לצד המחיר שמשלמות משפחות שלמות בגין היות הפגיעה הפוסט-טראומטית כרונית, מורכבת, לא יציבה ושקופה. בספר מודגש הצורך לראות את המשפחות כחלק בלתי נפרד מהמענה לנפגעים. גישה זו היא קריטית גם עבור משפחות החטופים שחזרו, משפחות החללים ומשפחות הלוחמים הפעילים כיום.

השער הרביעי והאחרון, "מהכחשה להכרה", מציג את העמדות החברתיות לגבי פוסט-טראומה ואת השינוי שחל בהן לאורך זמן, מהתעלמות וגינוי ועד קבלת החיילים הפגועים כבניה של האומה. הוא מציג את תהליך הקבלה האיטי והקשה של החברה הישראלית, שבדומה למדינות אחרות, הכירה בפגיעות אלו רק כעבור שנים רבות. בתוך כך מתואר המעבר שעשתה החברה הישראלית, לפחות באופן חלקי, מהכחשה והתעלמות להכרה ולאחריות. עם זאת, הספר מפנה אצבע ביקורתית כלפי המדינה, שלעיתים "התכחשה לקיומה של הפגיעה", תוך שהיא ממשיכה לשלוח לוחמים לקרבות חדשים.

לסיכום, ספרה החדש והמכונן של סולומון, פורצת דרך מהחוקרות המרכזיות והמשפיעות בעולם בתחום הטראומה המלחמתית, הוא מסמך מחקרי וחברתי מהדהד הנוגע בעצבים החשופים של החברה הישראלית, אך גם מציע כלים להבנה ולטיפול בנפגעים ובבני משפחותיהם. אף כי הספר איננו פשוט, ואפילו קשה לקריאה ולהתמודדות, זהו כלי אבחון חברתי העשוי לשמש כמפת דרכים למניעת הזנחה עתידית של נפגעי הנפש בכלל. הוא חיוני במיוחד לאחר מלחמת חרבות ברזל, שבעקבותיה צפוי גל חדש, גדול ומשמעותי של נפגעי טראומה – כולל אוכלוסיות חדשות ולא מוכרות, כמו שבים משבי החמאס, ואזרחים רבים שהשפעות החשיפה העצימה של השבעה באוקטובר ושל אימי המלחמה המתמשכת על חייהם יתבררו לאורך השנים.

שקופים על מגש הכסף הוא ספר חובה לכל מי שחי בישראל – לאנשי טיפול, לחוקרים, למקבלי החלטות, ללוחמים, למשפחות, ולאזרחי מדינה שהטראומה היא כחלק מהווייתה. כפי שמעידה המחברת עצמה במילותיה המסכמות (עמוד 409):

כחברה החיה על חרבה, שרבים מבניה הם ניצולי טראומה, עלינו לגלות חמלה כלפי מי שקורסים תחת לחצים טראומטיים. הנטייה האנושית לפתור סכסוכים באמצעים אלימים מחייבת אותנו גם להכיר במחיר הרגשי הכבד שהיא גובה מכולנו.

בהתאם לכך, *שקופים על מגש הכסף* הוא ספר מרגש, מטלטל ומאיר עיניים, שבו עבודה מחקרית מוצקת משתלבת עם רגישות אנושית יוצאת דופן. זהו מסמך חברתי ומדעי נדיר, המשרטט את מחירן הבלתי נראה של המלחמות, ומחייב את החברה הישראלית להסתכל – סוף-סוף – בעיני אלה שנפגעו עבודה. ספר זה אינו רק סיכום של ארבעים שנות מחקר; הוא קריאה מוסרית ואזרחית להתמודדות בוגרת ואמיצה עם פגיעה נפשית כמרכיב בלתי נפרד מהחיים בישראל.

עוגן לחיים: הסמכות החדשה במניעת אובדנות אצל צעירים

חיים עומר וענת ברונשטיין קלומק (2025).

פרדס ואוניברסיטת חיפה. 202 עמודים.

סוקר: יוסי לוי בלז

המרכז לחקר האובדנות והכאב הנפשי ע"ש ליאור צפתי, אוניברסיטת חיפה.

בשנים האחרונות הולכת וגוברת ההכרה בצורך להרחיב את השיח הציבורי והמקצועי על תופעת האובדנות, במיוחד בקרב צעירים. על אף ממדי התופעה – ובפרט על רקע גלי משבר, בדידות ומשברי זהות – השיח בנושא עדיין מלווה בחשש, בהכחשה ולעיתים אף בהשתקה. על רקע זה, ומתוך הצורך להפריך מיתוסים ולהשמיע קול ברור בחברה הישראלית, הספר *עוגן לחיים* הוא קול חשוב, מחויב, מעמיק ואחראי: קול שמבקש לפרוץ את חומות החשש לגעת, ולנסח שפה חדשה – טיפולית, מערכתית, אנושית – להתמודדות עם התופעה הכאובה של אובדנות אצל צעירים.

הספר, מאת פרופ' חיים עומר ופרופ' ענת ברונשטיין קלומק – שניים מהקולות המרכזיים בתחום הפסיכולוגיה הקלינית בישראל – מבקש להנגיש גישה שיטתית ומעשית להתמודדות עם אובדנות: גישת "הסמכות החדשה" שפיתח עומר, ואשר בספר זה הורחבה לראשונה להתמודדות עם אובדנות. מדובר בגישה אינטגרטיבית, המושתתת על אחריות הורית שאינה שולטת או מתערבת יתר על המידה, אלא מייצרת נוכחות סמכותית, עקבית ומכילה. הספר פורס בצורה מקיפה וממוקדת את נושא האובדנות, את גישת הסמכות החדשה ואת הדרכים המעשיות לעבודה עם צעירים במשבר אובדני. הכותבים עושים זאת ביסודיות, במבט מעמיק ויישומי המשלב דוגמאות רבות.

הפרקים הראשונים מציגים את הבסיס התאורטי לגישת הסמכות החדשה, ואת התפתחותה בתחום העבודה עם משפחות לילדים ולנערים במצבי קצה. הכותבים מקפידים למקם את הגישה בתוך פסיפס רחב של גישות לטיפול באובדנות – מהגישות הקלאסיות המתמקדות במטופל ועד גישות מערכתיות וקהילתיות.

בהמשך הספר מוקדשים פרקים יישומיים ומפורטים להדרכת ההורים, להצטרפות תומכים נוספים מהמעגל המשפחתי (כמו אחים, דודים, סבים), ולכלים ספציפיים לנוכחות, לתקשורת ולאכפתיות מתמשכת במצבי משבר. אחד הפרקים המרכזיים בספר, והמרגשים שבו, עוסק בשאלה "מה תאמר לאדם שעל הגג?". הוא מבוסס על טקסט ידוע שכתבו פרופ' חיים עומר ופרופ' אבשלום אליצור, אשר פורש בצורה עדינה ונוגעת ללב שיחה טיפולית ואנושית עם אדם הנתון בסכנה. זהו טקסט חובה לכל אדם בישראל שמבקש לדעת איך להתערב במצבי משבר – וטוב כל כך שהכותבים בחרו להכניס אותו למקומו הראוי בספר זה.

פרק נוסף עוסק ב"מעגל החיצוני": בתי ספר, מדריכים, קהילות, סביבות נוער. הוא מראה כיצד אפשר לרתום גם את הגורמים הלא-פורמליים המקיפים את בני הנוער לפעולה מונעת, שקטה אך מתמשכת. לסיים מוצגים חיבורים בין גישת הסמכות החדשה לבין אסטרטגיות טיפוליות אחרות, באופן שמעשיר את הבנת הקוראים במרקם האפשרויות לטיפול. ככלל, פרקי הספר משתלבים זה בזה ויוצרים מסע נפלא מהתאוריה לפרקטיקה, ומהצעיר הנתון במשבר לסביבתו הקרובה והרחוקה.

עוגן לחיים הינו מסמך חשוב ביותר, המצטיין באיזון עדין בין תאוריה לטכניקה, בין חמלה לפעולה, בין כתיבה בהירה לעומק רגשי וקליני. הוא נכתב מתוך עמדה טיפולית עקבית, אך חשוב מכך, מתוך מחויבות עמוקה לשינוי חברתי: לשבור את ההשתקה סביב מצבים אובדניים של צעירים, ולהציב במקומה שפה של דאגה, נוכחות ועשייה. בכך הוא מציב בפנינו עולם של ידע לצד פרקטיקה. בעיניי, זהו מעשה של מנהיגות פסיכולוגית במיטבה: להרחיב את מעגלי ההשפעה של אנשי הטיפול באמצעות הפצת ידע מעמיק על אובדנות ומניעתה, תוך הדגשת ההתערבות המיידית והמיטבית, והנכחת מעגלי ההתערבות הרחבים – שהם גם מעגלי הפגיעה, במקרה של התאבדות.

ייחודו הבולט של הספר הוא בכך שהוא איננו נשאר ברובד התאורטי, אלא מציע תרגום מדויק של עקרונות "הסמכות החדשה" למול מצבי סיכון אובדני. במיוחד מרשים השימוש בשפה פשוטה ומדויקת, כמעט מדריכית. הספר מציע תובנות טיפוליות – למשל, הבחנה בין שליטה לבין נוכחות, בין מעקב חוזרני לבין מעורבות עקבית, ובין תגובת חרדה להבעת אכפתיות אסרטיבית. הכותבים מתארים כיצד ניתן להפעיל "מחוות התערבות", כגון שיחות חוזרות, שיתופי פעולה עם בית הספר, בניית טקסים של עמידה לצד, ולעיתים גם מהלכים של קירוב גופני ומילולי, כאמצעים להפחתת תחושת הנתק והייאוש של הצעיר או הצעירה. הכותבים פורשים שפע של דוגמאות מהשטח, כולל שיחות מורכבות עם בני נוער, דרכי תגובה הוריות, תהליכים של גיוס מעגלי תמיכה, ואפילו טעויות שכוחות ולקחים שניתן ללמוד מהן. החלקים הללו הם בעיניי ליבו הפועם של הספר: לא כהדגמות, אלא כמצבים אמיתיים, רגשיים, שהופכים את הקריאה למפגש חי עם כאב, תקווה ומעשה טיפולי.

חשוב להדגיש: הספר *עוגן לחיים* אינו מציע פתרונות קסם. פשוט כי אין כאלו. הוא מתאר תהליך ארוך, מורכב, שלעיתים מלווה בתחושת חוסר אונים. אך הוא עושה זאת בכנות נדירה – מתוך כבוד עמוק למציאות הנפשית של הצעיר, ואמונה בכוחם של מבוגרים קרובים להתמיד, גם כשהדלת נטרקת בפניהם שוב ושוב. הקריאה בו יוצרת תחושת שותפות: תחושה שהקורא – איש טיפול, מדריך, הורה – אינו ניצב לבדו במערכה. ואני מאמין שתחושת שותפות זו תשפיע בתורה גם על תחושת השותפות הנבנית אט אט בין ההורה או המטפל ובין הצעיר הנתון במשבר.

במובן זה, הספר הוא גם מדריך פרקטי וגם מסמך ערכי. הוא קורא להורים ולאנשי מקצוע לשוב ולתפוס עמדה פעילה, חומלת ומגוננת – לא מתוך פטרונות, אלא מתוך קרבה מתמשכת. הוא מעודד התגייסות מעגלית, רב-מערכתית, הכוללת גם את בתי הספר, הקהילה והחברים – ובכך פותח אפשרות להתערבות ברמות שונות, על פי חומרת הסיכון, רצון הצעיר ויכולת ההכלה של הסביבה. כל זה מוצג באופן סבלני וענייני, בליווי מגוון כלים מעשיים לשיח רגיש אך אסרטיבי, להצבת גבולות מתוך אהבה, ולשימור הקשר גם כשנדמה שהוא אבוד.

הספר מתאים מאוד לאנשי טיפול – פסיכיאטרים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, מטפלים משפחתיים ומטפלים באומנות, ולצידם גם ליועצים חינוכיים, למדריכי נוער, ולמעשה לכל אדם שבא במגע עם בני נוער במצוקה. גם הורים ימצאו בו עוגן אמיתי – לא רק להבנת הסיכון, אלא גם לשיקום האמון, התקווה והקשר.

בסיום הקריאה, קשה שלא להרגיש כי הספר מצטרף בגאון לשורת ספרים שיצאו לאור בשנים האחרונות בשפה העברית אשר עוסקים באובדנות, במצוקה רגשית ובדרכי התערבות טיפולית וקהילתית. יחד הם מרכיבים מדף חיוני של ספרות מקצועית ומעשית המהווה מקור תמיכה, השראה וכלים לקלינאים, למחנכים ולאנשי שדה. אני מאמין כי *עוגן לחיים* יתפוס מקום ייחודי על מדף הספרים הישראלי בנושא משבר אובדני: לא רק בזכות תכניו, אלא בשל האנושיות, הרגישות, הבהירות והגישה הפרקטית שהוא נושא עימו לכל אורכו.

לסיכום, *עוגן לחיים* הוא ספר חשוב, והקריאה בו מבהירה לנו את הבחירה בשמו: יש בכוחנו להחזיק, לצד התיקוף לכאב, גם חוט של תקווה – עבור אנשי מקצוע, עבור הורים, ועבור בני נוער שנמצאים בסיכון אובדני, בין החיים למוות. השילוב בין עומק תאורטי, הבנה קלינית ואנושיות יאפשר לנו, גם דרך ספר זה, לשרטט נתיב מלא חמלה להתערבות במצבי משבר, ולהפחית את הסיכון האובדני של צעירים שמסע חייהם רק מתחיל.

■ חדש על המדף

סוקרת: אורית ברשטלינג
עורכת מדור "סוקרים ספרים"

יוכי פישר ועידו הררי (עורכים) (2025). *חילוניות: הגות, מחקר, ביקורת*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 572 עמודים.

מקראה זו כוללת טקסטים המתורגמים לראשונה לעברית, אשר מבקשים להתוות את קווי המתאר של שדה החילון והחילוניות מפרספקטיבות היסטוריות, אידאולוגיות, גאוגרפיות ופוליטיות שונות. המקראה מחולקת לשני שערים: השער הראשון מציג הקשרים מושגיים ותאורטיים של שדה לימוד צעיר זה, וכולל מאמרי יסוד מאת הוגים מרכזיים ממגוון דיסציפלינות, בהן אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, פילוסופיה, היסטוריה ותאולוגיה. מאמרים אלו מלווים בהקדמות קצרות מאת חוקרים וחוקרות ישראלים. השער השני מוקדש להקשרים היסטוריים ותרבותיים ספציפיים, כגון ביטויי חילוניות מחוץ למערב הנוצרי, חילוניות ושוויון מגדרי, היחסים בין חילון ליהדות ואתאיזם סובייטי.

הספר מבחין בין *חילון*, כהליך היסטורי שחל באירופה מאז ראשית העת החדשה, לבין *חילוניות* כאידאולוגיה וכהשקפת עולם. חלק מהמאמרים רואים בתהליכי החילון התפתחות רצויה ו"ניצחון הנאורות", ואילו אחרים מדגישים את ממדיהם הדכאניים ואת זיקתם לקולוניאליזם. לצד זאת מוצג גם מושג ה*פוסט-חילוניות*, אשר מטשטש את הגבולות הבינאריים בין דת לחילוניות, ומדגיש כי הדת לא נעלמה ככלות הכול מן העולם המערבי-חילוני – ויתרה מכך, כי עקרונותיה המסורתיים עשויים דווקא לחזק את היסודות הדמוקרטיים או הרציונליים המזוהים לכאורה עם החילוניות.

הספר פונה לחוקרים, לסטודנטים ולכל המתעניינים ביחסי הגומלין בין דת לחילון, וביתר שאת בישראל – שבה שאלת החילון והחילוניות מורכבת במיוחד, ויחסי דת ומדינה ממשיכים לעורר דיון ציבורי, ביקורת וקיטוב חברתי.

חיים חזן (2025). *מגילנות לגזענות: כרוניקה של שליטה*. תרגום: דפנה לוי.

הקיבוץ המאוחד. 184 עמודים.

הספר נכתב בעיצומה של מגפת הקורונה, ומתמקד בתרומתה להבניה החברתית של קטגוריית הזקנה. הכותב מתאר כיצד המגפה זוהתה עם אוכלוסיות המצויות בסיכון בריאותי, ובראשן זקנים, וכיצד זיקה זו השפיעה על מעמדם החברתי. הזקנים, או כפי שהכותב מכנה אותם – "נשאי הזקנה", הפכו לא רק לקורבנות המועדים להינגע ולגווע מהמגפה, אלא גם לדמויות מאיימות אשר מפיצות מחלה ומעמיסות על מערכת הבריאות. בתוך גל זה של פאניקה מוסרית הוטלו על הזקנים הסדרי בידוד, הפרדה והדרה, והוגבהו המחיצות בינם ובין בני גילים אחרים באצטלה של חמלה, דאגה והגנה.

הכותב טוען שביטויי גילנות אינם תופעה חדשה, אולם מגפת הקורונה העמיקה והחריפה את הסטראוטיפים כלפי הזקנה ואת ייצוגיה הפוגעניים. ייצוגים אלו התפשטו גם דרך השיח של מנגנוני המדינה, מערכות הבריאות והרווחה, הרשויות המקומיות, ארגוני המגזר השלישי ואף האקדמיה.

תהליך "הקורוניזציה" של הזקנה – כלומר, הפיכתם של אנשים זקנים לבעיה ציבורית באמצעות שפה גילנית, מדיניות הפרדה ודמיון תרבותי – מוצג בספר כמקרה בוחן המזמין ביקורת עצמית של חברה הבוחרת להפנות את מבטה הצידה מעברה שלה. הספר מציע נקודת מבט ביקורתית חשובה לעובדים סוציאליים, לסטודנטים ולחוקרים המתעניינים בהקשרים האידיאולוגיים, התרבותיים, המקומיים והטמפורליים שבתוכם מתפתחות קטגוריות חברתיות, בין היתר בתקופת משבר עולמית.

המהדורה העברית של הספר רואה אור במסגרת הסדרה "סוף החיים", בתמיכת מרכז מינרבה לחקר בין-תחומי של סוף החיים באוניברסיטת תל אביב.

בעז שלגי ושרון זיו-ביימן (עורכים). (2025). *מבין השברים: טראומה, התמודדות ותקווה*.

מודן. 386 עמודים.

הספר נכתב בעקבות אירועי השבעה באוקטובר 2023 והמלחמה המתמשכת שפרצה לאחריהם. הוא מאגד בתוכו חלק מהנושאים ומהמודלים הטיפוליים שנדונו במהלך סדרת הרצאות ומפגשים שנערכה במכון מפרשים לחקר והוראת הפסיכותרפיה, בבית הספר למדעי ההתנהגות שבמכללה האקדמית תל-אביב-יפו.

סדרת ההרצאות נולדה מתוך הצורך הדחוף שעלה בקרב נשות ואנשי בריאות הנפש להמשגה תאורטית ולפיתוח דרכי פעולה סדורות, על רקע ההתמודדות המורכבת עם טראומות אישיות וקולקטיביות בעבודתם עם מפונים, משפחות חטופים, ניצולי מסיבות וחיילים במגוון אתרים, ולאורך שנה שלמה של ליווי מקצועי ורגשי אינטנסיבי.

הספר מציע שישה עקרונות פעולה להתמודדות עם טראומה אישית וקולקטיבית, השזורים כחוט השני אשר מחבר בין 17 פרקי הספר. הפרקים נכתבו בידי אנשי מקצוע מובילים בישראל, שהתכנסו במטרה להאיר את מופעיה השונים של הטראומה ואת דרכי הטיפול המגוונות בה. הם עוסקים בין היתר בעבודה טיפולית עם זוגות, זקנים, ילדים שנחשפו לאירועים הקשים וקבוצות, ובתוך כך מציעים גם אפשרות לתקווה ולצמיחה הנובעות מתוך המשבר.

הספר מתאר את חוויותיהם של המטפלים, לעיתים בגוף ראשון, ופונה הן לאנשי מקצוע בתחום בריאות הנפש והן לקהל הרחב המתעניין באופן שבו החברה והיחיד מתמודדים עם טראומה.

יאסר בשיר (2025). תפיסת הסמכות ההורית בחברה הערבית בישראל.

כרמל. 153 עמודים.

הכותב מבקש להוסיף נדבך למחקר העוסק במשפחה בחברה הערבית בישראל, תחום שלדידו טרם זכה להתייחסות מחקרית מספקת. הספר בוחן את מגמות השינוי והשימור במשפחה הערבית-ישראלית באמצעות התמקדות ביחסי הורה-ילד ובתפיסת הסמכות ההורית.

בפרק הפתיחה מוצגת סקירה קצרה של מבנה המשפחה הערבית בישראל, סגנונות ההורות ותפיסת הסמכות ההורית, לצד דיון בתהליכי השינוי שחלו במאפייני המשפחה הערבית המסורתית. בהמשך מובא מחקר המשווה בין תפיסת הסמכות ההורית בקרב צעירים בני 18 לבין זו של הוריהם. המחקר בוחן את תרומתן של ההשפעות התרבותיות, הדתיות והחברתיות לעיצוב ולשינוי של סגנונות ההורות. הספר פונה לאנשי חינוך וטיפול, ומציע מבט נוסף על אתגרי ההורות בעידן הנוכחי.

הספר יצא לאור במסגרת סדרת הספרים "פרשנות ותרבות" בעריכת אבי שגיא.

סימה זלצברג בלאק (2024). הן עדיין יושבות ותופרות: מעולמן של נשות חסידות תולדות אהרון.

מוסד ביאליק. 388 עמודים.

הספר מתאר מחקר אתנוגרפי רב-שנים שנערך בקרב נשות חסידות תולדות אהרון – חצר חסידית שמרנית במיוחד, המתאפיינת בקנאות ובהתבדלות מהעולם שבחוץ. במשך שבע שנות שהות במחיצת נשות החסידות, למדה החוקרת את דרכי חייהן מתוך היכרות ישירה וקרובה, ובספר זה היא מביאה את סיפורן מנקודת מבטן שלהן.

הספר כולל שבעה פרקים: הוא נפתח בהצגת יסודות החסידות, וממשיך בתיאור מערכת החינוך וההשכלה של נשות הקהילה, לבושן והופעתן החיצונית, תהליך השידוכים ויחסן לתפקידי מגדר ולמיניות. בהמשך נבחנים גם מקרי סטייה מהנורמות החברתיות ותהליכי עזיבה של הקהילה.

באמצעות תיעוד נדיר זה נפתח צוהר לעולם הפנימי של נשות תולדות אהרון, ולדיון רחב יותר בתמורות החלות בחברה החרדית בישראל.

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

QUARTERLY FOR SOCIAL WORK

March 2026 | VOL. 46 | No. 1

Hevra Urevaha (Society and Welfare) is a quarterly journal which aims to broaden and enhance the theoretical, empirical, and practical knowledge of social workers as well as other helping professionals in Israel. The journal publishes articles that deal with a broad range of aspects relating to social work practice, research, theory, and education, that enhance understanding of various social and welfare issues and may contribute to interventions and policy. The editorial board of *Society and Welfare* will only consider original articles that meet academic criteria, that have not been published previously, and that deal with the journal's fields of interest as determined by the board from time to time. All manuscripts are subject to peer-review.

The following types of articles are included in the journal: empirical research (quantitative or qualitative – up to 8,000 words); descriptions of unique interventions (“practice wisdom” – up to 6,000 words); review articles and critiques of a theoretical approach or policy (up to 6,000 words); “perspective” articles describing an innovative approach to dealing with a substantive social or welfare issue (up to 3,000 words); “viewpoint” articles presenting the author(s)’ opinion about a current social or welfare issue (up to 1,200 words). Manuscripts should be submitted in an updated version of Microsoft Word, double-spaced using 12-point Times Roman or David font, and should be prepared in accordance with the detailed guidelines for authors. Manuscripts should be submitted to the editorial office at the following e-mail address: socwelf@gmail.com

For more details, see the guidelines for authors published on the *Society and Welfare* page of the Ministry of Social Affairs and Social Services website.

http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

Editorial Office:

E-Mail: socwelf@gmail.com

Distribution and internet:

Lea Cohen

Division of Planning, Research and Training

Ministry of Social Affairs

234 Yaffo St. Jerusalem

Tel: 074-7177262. Fax: 02-5085792

Email: leac@molsa.gov.il

Design: Studio Eli Deitch

Accessibility: ACC Studio www.acc.org.il

Editorial Board:

Yosef (Asi) Aharonov
Ministry of Social Affairs

Shalhevet Attar-Schwartz
Hebrew University

Liat Ayalon
Bar-Ilan University

Asher Ben-Arieh
Hebrew University

Ruth Berkowitz
Haifa University

Ayala Cohen
Tel-Hai Academic College

Orly Dvir
Association of Social Workers

Yael Giron
Zefat Academic College

Hillah Haim-Zweig
Ministry of Social Affairs

Liat Hamama
Tel Aviv University

Yaira Hamama-Raz
Ariel University

Inbal Hermoni
*The Association for the
Promotion of Social Work*

Michal Krumer-Nevo
Ben-Gurion University

Eyal Klonover
Ashkelon Academic College

Orit Nuttman-Shwartz
Sapir Academic College

Einat Peled
Tel Aviv University

Ronit Reuven-Even Zahav
Ruppin Academic Center

David Roe
Haifa University

Amit Zriker
*The Association for the
Promotion of Social Work*

SOCIETY AND WELFARE

quarterly for
social work

www.molsa.gov.il

Prof. Varda Soskolne
Editor-in-Chief

Naama Nebenzahl Elitzur
Editorial Intern

Dr. Orit Bershtling
Book Review Editor

Orly Nitis Yakoby
Hebrew Editor

Dr. Donna Dalnekoff
English Editor

Hadar Eini
Administrative Coordinator

March 2026
VOL. 46
1

Published by the Ministry
of Social Affairs and
the Association for the
Promotion of Social Work, in
collaboration with the Israeli
Association of Schools of
Social Work

ISSN 0334-4029

TABLE OF CONTENTS

- 5 **Message From the Editor-in-Chief**
Varda Soskolne
- 8 Perspective Article: **Rethinking Welfare:
Innovative Social Policy in an Era of Uncertainty**
Mimi Aizenstadt
- 17 Perspective Article: **At the Front Line:
Training Social Workers in a Shifting Reality of
Crises and Technology**
Yael Latzer and Liat Shklarski
- 26 **Liminal Times as Opportunities for Social
Innovation in Social Work**
Hani Nouman
- 38 **Healthcare System Responsiveness in Israel:
A Qualitative Analysis of the Regulatory
Framework and Its Role in Shaping Patient Rights**
Keren Semyonov-Tal
- 63 **Growing Up, Coming to Terms, and Coping With
Transitions From Military Service to Civilian Life
as Perceived by Discharged Combat Soldiers**
Or Cohen, Shai Shorer, Nehama HaCohen,
and Jonathan Guez
- 85 **The Military Service of Youth Village Alumni
Compared to That of Young People in the
Community: Recruitment Data, and Financial
and Behavioral Difficulties**
Anat Zeira, Netta Achdut, and Rami Benbenishty
- 111 **Book Reviews**
- 118 **New on the Shelf**
- 124 **English Abstracts**

Perspective Article: Rethinking Welfare: Innovative Social Policy in an Era of Uncertainty

Mimi Ajzenstadt

Paul Baerwald School of Social Work and Social Welfare,
The Hebrew University of Jerusalem

Abstract

Background: Israel faces profound challenges that necessitate a fundamental rethinking of welfare. Existing theoretical frameworks, narratives, paradigms, and policies must be reassessed to address emerging social, economic, and political uncertainties.

Aim: To explore innovative approaches to social policy, identifying key arenas where systemic, meaningful, and sustainable transformation in welfare policy can be achieved.

Methods and discussion: Following a conceptual discussion of innovation in social policy and a historical review of critical junctures where crises have prompted paradigm shifts, the article highlights several focal areas for reimagining welfare: redefining the relationship between the state and civil society; re-conceptualizing “need” and populations at risk; redesigning rehabilitation systems; strengthening communities and geographic flexibility; integrating technological innovations; and amplifying emerging discourses of social distress.

Conclusions: To operationalize the principles of a reimagined welfare paradigm, the article proposes establishing a National Welfare Authority. This centralized body would oversee all domains of welfare, coordinate local and national needs, and ensure the effective integration of resources to foster long-term social resilience.

Keywords: innovation in social policy, geographic flexibility, new discourse of distress, design of rehabilitation systems, welfare paradigm

Perspective Article: At the Front Line: Training Social Workers in a Shifting Reality of Crises and Technology

Yael Latzer^{1,2} and Liat Shklarski³

¹ Faculty of Social Welfare and Health Sciences, University of Haifa

² Eating Disorders Institution, Rambam Medical Center

³ Silberman School of Social Work at Hunter College, City University of New York

Abstract

Background: The COVID-19 pandemic, the October 7 attack, and the rapid integration of artificial intelligence into academia have brought profound changes to social work education in Israel, at a time when the AI transformation is reshaping social systems, and its full scope and implications are still unfolding.

Aims: To examine the cumulative impact of these three crises on social work education, both theoretical and practical.

Content: We discuss the shift to remote teaching during the pandemic, with particular attention to clinical courses and field education. We address the experience of shared trauma within the learning environment, and explore emerging ethical challenges posed by advanced technologies.

Conclusions: Developing innovative teaching models that integrate technology, human interaction, interdisciplinary collaboration, and ethical-social sensitivity is essential in a rapidly changing world. This article serves as a call to action for training institutions, policymakers, and professional leaders in Israel.

It highlights the urgent need to redesign curricula and training programs to embed technological innovation alongside human sensitivity, and to prepare a new generation of social workers equipped for a shifting landscape of emergency, trauma, and digital ethics.

Keywords: social work education, COVID-19 pandemic, collective/shared trauma, October 7 events, teaching in crisis contexts, field education, artificial intelligence, digital ethics

Liminal Times as Opportunities for Social Innovation in Social Work

Hani Nouman

School of Social Work, University of Haifa

Abstract

Background: Innovation has become essential to social work practice, as professionals navigate increasingly complex challenges that require creative and adaptive responses.

Aims: To equip individuals with the theoretical and practical knowledge required to develop and implement social innovations in social work, particularly during liminal times marked by crisis and uncertainty.

Method: Using the conceptual lens of “liminal space,” this article examines the role of social innovation in social work during times of crisis. It provides a conceptual foundation for understanding innovation in such contexts and highlights recent developments in the field. By exploring how social workers function as innovators during liminal times – and by identifying the conditions that enable these innovations – this discussion aims to support the integration of a social innovation framework into professional social work practice.

Conclusions and implications: The ongoing state of emergency in Israel since October 7 highlights the urgent need to plan, design, and implement innovative approaches in social work. Such approaches are crucial for strengthening individual and community resilience and for delivering tailored support to individuals, families, and communities. In this context, developing specialized

training pathways for social workers seeking to lead innovation during liminal times – along with cultivating a professional knowledge community focused on social innovation – has become more essential than ever.

Keywords: innovation, social work, times of crisis, liminal times, social organizations

Healthcare System Responsiveness in Israel: A Qualitative Analysis of the Regulatory Framework and Its Role in Shaping Patient Rights

Keren Semyonov-Tal

Faculty of Social Work, Ashkelon Academic College
Department of Labor Studies, Tel Aviv University

Abstract

Background: Responsiveness refers to patients' experiences within the healthcare system, emphasizing the non-medical aspects of care. It encompasses components such as respectful care, protection of medical information, privacy, effective interpersonal communication, the right to autonomy and choice, and support from social networks.

Aims: To examine how various types of health regulation shape aspects of responsiveness, how health governance can translate general goals into practical guidelines, and how this process affects broader perceptions of welfare rights and social security.

Method: A qualitative approach was employed, based on a thematic analysis of various documents regulating Israel's healthcare system.

Findings: Four core themes emerged regarding responsiveness and patient rights promoted within Israel's regulatory framework: information, autonomy, physical aspects, and interpersonal behavior. The findings demonstrate how healthcare

system responsiveness is a crucial component of modern social security policy. It expands a patient's fundamental right to access medical services to a comprehensive right that includes ensuring the quality of the experience as a central factor in the patient's well-being.

Conclusions: The study demonstrates how healthcare regulation translates general principles of responsiveness into practical, enforceable rules.

Implications for practice/policy: The findings highlight a crucial development in patient social security policy: the shift from a model focused solely on ensuring access to healthcare services to a comprehensive model that also incorporates the non-medical aspects of patient protection.

Keywords: responsiveness, regulation, health governance, qualitative research methods, Israeli healthcare system

Growing Up, Coming to Terms, and Coping With Transitions From Military Service to Civilian Life as Perceived by Discharged Combat Soldiers

Or Cohen¹, Shai Shorer^{2,3}, Nehama HaCohen^{1,4},
and Jonathan Guez¹

¹Department of Psychology, Achva Academic College

²Department of Social Work, University of Haifa

³B'shvil Hamachar Association

⁴Hadassah-Brandeis Institute, Brandeis University, Massachusetts, USA

Abstract

Background: Military service in Israel is viewed as a significant transition from adolescence to adulthood, requiring adaptation to both military and civilian systems. Frequent, recurring transitions between military and civilian life pose identity challenges for discharged combat soldiers, who encounter gaps between their military experiences and civilian life.

Aims: To examine the impact of combat military service on the identity perception of Israeli men who served as combat soldiers, thereby contributing to a more comprehensive understanding of their experiences and assisting in the development of relevant responses for them.

Method: The study employed a qualitative-narrative approach. Semi-structured in-depth interviews were conducted with 14 former combat soldiers. The interviews focused on identity, and the effects of their service experiences upon their lives.

Findings: Two central themes emerged: (1) Child-Adult Identity – military service as a catalyst for accelerated maturation processes, accompanied by conflicting feelings of maturity and responsibility alongside emotional immaturity; (2) Reality-Game – military service as a dual environment enabling development and empowerment, alongside difficult experiences requiring ongoing coping.

Conclusions and implications for practice and policy: The study emphasizes the importance of recognizing the complex identities of discharged combat soldiers that develop in light of the sharp transitions they experience. There is a need for unique therapeutic approaches that take these into consideration, as well as the unique adaptation challenges they create. It is necessary to develop support frameworks that assist in bridging the gap between military and civilian identities and in processing service experiences over time.

Keywords: identities, transitions, military, discharged soldiers, resilience

The Military Service of Youth Village Alumni Compared to That of Young People in the Community: Recruitment Data, and Financial and Behavioral Difficulties

Anat Zeira¹, Netta Achdut², and Rami Benbenishty¹

¹School of Social Work and Social Welfare, The Hebrew University of Jerusalem

²Department of Social Work, Ben-Gurion University of the Negev

Abstract

Background: Military service provides young people with an opportunity to experience adult roles, to acquire essential life skills, and to enrich their human capital. Despite its importance in the life course of young Israelis, few studies have examined military service characteristics among care leavers in Israel.

Aim: To examine the characteristics of the military service of male graduates of educational and therapeutic youth villages compared with young men of similar backgrounds from the general population.

Method: Using an administrative data set composed by the Central Bureau of Statistics, all graduates of educational and therapeutic youth villages (born 1982-1997) were compared with a double-sized group formed with propensity score matching, totaling 39,110 participants of which 13,117 were youth villages graduates.

Findings: The recruitment rates of educational and therapeutic youth villages' alumni are higher than their comparison groups. However, alumni from both types of villages face higher rates of economic and behavioral difficulties during service. High academic achievements, high social support, and belonging to a non-single-parent family predicted better adaptation to service.

Conclusions: The military service characteristics of therapeutic youth village alumni are less favorable than those of educational youth villages, and they require better preparation for military service.

Policy recommendations: We recommend the development of interventions to better prepare young people from vulnerable backgrounds for military service. Specifically, they should be encouraged to improve their educational outcomes while still in care. In addition, they should be given greater access to information about their rights, and be provided with economic and social support during service.

Keywords: care leavers, educational youth villages, therapeutic youth villages, military service, recruitment characteristics